

**ROCZNIK
MUZEUM I ARCHIWUM
POLONII
AUSTRALIJSKIEJ**

TOM II

WYDAWNICTWO MUZEUM I ARCHIWUM POLONII AUSTRALIJSKIEJ
MELBOURNE 2007

Komitet Redakcyjny:

Piotr P. Bajer, Zdzisław A. Derwiński, Helena Evert

© Copyright by The Polish Museum and Archives in Australia Inc. 2007

Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej
Komitet Wykonawczy
296 Nicholson Street
Footscray, Victoria 3011
Tel. +61 3 9699 6322

ISSN 1325-894X

Słowo wstępne

W 1996 roku Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej (MAPA) wydało pierwszy *Rocznik Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej*, który jak dotychczas się okazało był jedynym. Złożyło się na to wiele czynników, nie zawsze zależnych od członków zarządu MAPA. Kilkakrotnie podejmowano przymiarki zmierzające do opublikowania drugiego *Rocznika Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej*. W międzyczasie zmieniały się zarządy, plany, koncepcje. W końcu po 10 latach oddajemy do Państwa rąk tom II i mamy nadzieję, że następne będą się ukazywać regularnie co roku.

Przyjeliśmy zasadę, że w *Roczniku Muzeum i Archiwum Polonii Australijskiej* zamieszczać będziemy artykuły dotyczące historii społeczności polskiej w Australii niezależnie od miejsca zamieszkania ich autorów. Ponadto zamierzamy publikować materiały dotyczące historii, w ogólnym tego słowa znaczeniu, autorów pochodzenia polskiego, którzy mieszkają w Australii. Teksty będą publikowane w różnych językach, przeważnie jednak w języku polskim i angielskim.

Wszystkich zainteresowanych zapraszamy do współpracy z naszym wydawnictwem.

Komitet Redakcyjny

Lech Paszkowski
(Melbourne)

Sir Paul Edmund Strzelecki Explorer and Scientist¹

Strzelecki is the best known of all Poles who have contributed to Australia's history. He achieved fame and outstanding recognition not only in the Antipodes, but in Great Britain, Ireland, the United States and Canada. Polish people contributed little to proclaim his achievements and building his reputation. Occupied with the vital problems of national survival, they gave little thought to one of the hundreds of their able men who went abroad. In fact eighty-four years elapsed from the time of Strzelecki's death until first serious biography about him was published in Poland², and that only because of the interest of a single writer.

Paul Edmund Strzelecki was born on 20 July 1797 at Gluszyna near Poznan.³ He was a descendant of a respectable family, Strzelecki of Strzelce, which had been known as such since 1391.⁴ The history of this family is outlined by T. Żychliński in the Golden Book of the Polish Nobility.⁵ The wealth and influence of the Strzeleckis declined later, but they maintained the standard of 'middle' nobility. The majority of Paul Strzelecki's relatives were university educated, an impossible attainment in the nineteenth century for the poorest of the gentry.

Paul's father, Francis Strzelecki, was a Polish nobleman, or szlachcic, who rented two handsome estates, Gluszyna and Babki, the former 900 acres, belonging to a Bishop of Poznan. In 1797 or 1798, the Prussian authorities confiscated these estates and Francis Strzelecki moved out, most probably to another leased property.⁶

The Strzeleckis of Strzelce were a proud, old family. The question of Strzelecki's right to a title has been either maliciously or incompetently presented by some Australian authors.⁷

---

¹ This article originally was published in: *Poles in Australia and Oceania 1790—1940* (Australian National University Press, Sydney – Oxford – New York 1987).

² W. Słabczyński, *Paweł Edmund Strzelecki: Podróże - Odkrycia - Prace* [Paul Edmund Strzelecki: Voyages - Explorations - Works], (Warsaw; 1957).

³ The original birth certificate written in Latin was reproduced in Słabczyński, *op. cit.*, p. 10.

⁴ S. Konarski of Paris to the author 28 October 1954.

⁵ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej* [The Golden Book of the Polish Nobility] Vol. 10 (Poznań: 1879- 1908), p. 265.

⁶ Słabczyński, *op. cit.*, p. 20.

⁷ This matter has been discussed in detail in the *Social Background of Sir Paul Strzelecki and Joseph Conrad* by L. Paszkowski (Melbourne: 1980). To write that Sir Paul Strzelecki's parents had no title and not explain to English-speaking readers that they belonged to the Polish *szlachta* or nobility, clouds the issue. The family Strzelecki of Strzelce was well known as far back as 1391. In the 15th century they achieved great renown as a 'senatorial' family which included several Castellans, Palatines and an archbishop. As Joseph Conrad pointed out, the most venerated title in Poland was that of senator. The Senate was the King's Council, something similar to the House of Lords in Great Britain. It consisted of up to seventeen high ranking clergy, thirty-three Palatines (voivodes) or governors of provinces, and eighty-five Castellans, originally commanders of royal cities or fortresses, appointed by the king. The title of senator was not hereditary but the splendour of a 'senatorial' family remained for ever, even if the material wealth declined. After the first partition of Poland the Empress Maria Teresa of Austria issued a proclamation on 13 June 1775, that 'The families, which in the past possessed any title

Paul's mother died in 1807 when he was ten.⁸ The date of the death of his father is not known, but it too must have been early as, at the age of thirteen, Paul was sent to Warsaw where he attended school, most probably that of the Piarist Fathers. He stayed with Józef Żmichowski, a clerk in the law court, who was the husband of Paul's aunt. Paul soon moved to the home of his first cousin, Francis Xavier Kiedrzyński, a well-known lawyer and owner of a prosperous estate near Warsaw.⁹ Both of young Paul's protectors were Freemasons.¹⁰

After about four years in Warsaw, Paul Strzelecki went to Cracow and in 1817, he was taken back to Poznan by his elder brother, Peter. Peter, an officer in Napoleon's army¹¹ had been released by the Austrians after being a prisoner of war. The two brothers went to their sister, Izabella, who had married Józef Słupski, leaseholder on an estate of Skubarczewo near the city of Gniezno.¹²

Paul served with the Prussian army in a cavalry regiment, but left the service after reaching the rank of ensign. He probably spent the next few months as a tutor in the homes of the local nobility. During that period Strzelecki became acquainted with Adam Turno, then a wealthy landowner, and his daughter Alexandrina, whose pet name was Adyna. According to Narciza Żmichowska, Strzelecki tried unsuccessfully to elope with Adyna. There is no real evidence of this affair and it seems that the story has been slightly over-romanticised and exaggerated. Even the likely place of the alleged elopement is wrongly given.¹³

---

whatsoever, were authorised in accordance with the order, to make use of them as before, on the condition of furnishing proof, without which an abandonment of the rights should be demanded. All those families which have been invested with senatorial responsibilities and those of district governors can assume the hereditary title of Count' (S. Konarski, *Armorial de la Noblesse Polonoise Titree* [Paris: 1958]. As Strzelecki's forefathers belonged to the senatorial order, the family had the right to apply for the title of Count in Galicia, under Austria Empire. They did not bother to apply, or perhaps at time their financial position was not good for them to do so.

There is no proof that Paul Strzelecki ever described himself, signed himself or introduced himself as Count. On the passenger list of the ship *Virginian* in 1834 he described himself as a 'gentleman' and on his naturalisation papers of 1845 he described himself as 'Monsieur'. In both cases he was rather modest. On the title page of his book *Physical Description of New South Wales* he put simply P. E. de Strzelecki, and he signed his preface to *Gold and Silver* in 1856 in the same way. 'Count Strzelecki' on the cover of this booklet proves nothing. It is well known that blurbs and covers are prepared by the publishers sometimes without the author's participation.

In a letter to Maria Reidt, of 23 August 1873, Sir Paul Strzelecki stated that Lord Colchester 'merely for reasons of courtesy adorned' his name 'with the title of Count'. Nevertheless, like scores of other members of the *szlachta* he allowed himself to be called and addressed as 'Count'. Paul Strzelecki's mother was Anna Raczyńska. Her family, Raczyński of Raczyn also belonged to the *szlachta* and their name appears in written record as early as 1541. In the years 1709-95 this family produced four senators. Thus, on both sides, Sir Paul Strzelecki was a descendant of noble families with proud traditions. Strzelecki's genealogical tree shows clearly that at least for six generations his ancestors married into prosperous and most respectable families of the Grand Duchy of Poznan, all of course of the *szlachta* class: Raczyński, Gorczyński, Żegocki, Mościcki of Mościska, Sławski and Soliński de Solno. 'The Count' before his name should be regarded as a sympathetic nickname, quite a blessing for a man with an unpronounceable surname.

⁸ W. Słabczyński, *op. cit.*, p. 22.

⁹ *Ibid.*, p.23.

¹⁰ W. Słabczyński of Warsaw to the author 28 May 1962.

¹¹ W. Słabczyński, *op. cit.*, p. 27-28.

¹² Żmichowska, 'O Pawle Edmundzie Strzeleckim', *Ateneum* (Warsaw), 1876. vol. 1, p. 411; W. Słabczyński, *op. cit.*, p. 32.

¹³ H. Heny, *In a Dark Glass* (Sydney: 1961), p. 20. wrongly stated that 'the meeting was fixed ... a few miles from Objezierze'. No Turno lived at the time at Objezierze, they moved in eight years later, after the marriage of Vincent Turno, Adyna's brother, to Helena Kwilecka. On p. 42 Heny contradicted herself, when stating correctly that Więckowice the property of Turnos was sold in 1825, it was there where they actually met.

Some biographers have stated that Strzelecki was, at the time, in a poor financial position yet 'he made a short stay at Toplitz, then in Saxony, and later was at Carlsbad'¹⁴. In those days travel was slow and expensive and not everybody could afford such luxury. It is known that Strzelecki visited Italy, Switzerland, which is sufficient proof that he was a gentleman of some means.

In Italy, Paul met Prince Francis Sapieha, who, like scores of other intelligent, well-educated people, was greatly impressed with the brilliant personality of young man. Prince Sapieha, whose family in Poland was only second in standing to the Radziwiłł princes, offered Paul Strzelecki employment as an administrator, or plenipotentiary, on his very large estates, situated on the eastern outskirts of former Polish-Lithuanian Commonwealth. In those times only a nobleman could hold such a position.

As an administrator Strzelecki displayed great energy and ability. He restored the estates to a good financial position, but in so doing made himself unpopular among the local officials and nobility. In his last will, Prince Francis, who died in 1829, rewarded his able administrator with considerable estate, worth about one million Polish złotys. Certain members of the late Prince's staff spread calumnies and insinuations about Strzelecki. For example, Żmichowska claimed that Strzelecki had sold four estates to his friends at half price. Investigation proved that none of the alleged four estates ever existed and could not be found in the very detailed Polish Geographical Register, published in eighteen volumes in 1880.¹⁵

In a letter to Adyna Turno of 1 August 1840, written in Launceston, Strzelecki stated:

In your letter you mention the Sapieha affair. That is but one example of all that I suffered in Poland. And yet that episode in my life I find flattering to my ego. At least, envy, hatred, jealousy and desire to triumph could never be attributed to me. For what were the facts? That great landowner Francis Sapieha loses his credit. His fortunes greatly diminished; he is surrounded by dishonest and systematic wastage, and everyone works against him. In such circumstances, he entrusts the whole business to me, an obscure individual, without recommendation or references. He gives me a free hand to deal with 12,00 of his peasantry and to clear up the mess.¹⁶

Eustace, son of Prince Francis Sapieha, refused to pay the price for Strzelecki's work, or recognise his father's last will. According to L. de Noskowski: 'When Strzelecki decided to sue the prince, he committed another grave offence in the eyes of the community. Here was a young man, willing to work, and then having the temerity to go to court. The prince filed a suit against Strzelecki. Long before the matter came to a head, Strzelecki was condemned by public opinion. After all, a prince is a prince, and it is a cardinal sin for a comparatively unknown young man to dare to bring a law action against such an illustrious member of the community. The matter was settled out of court, but it greatly embittered Strzelecki'.¹⁷

There is no evidence to clarify the whole story except Żmichowska's doubtful Reminiscences, and again L. de Noskowski expressed his opinion: 'According to post-war research in Poland, she based her unfavourable criticism on the unconfirmed gossip, rumours and calumnies which had poisoned Strzelecki's life in Poland. It is merely a reflection of family reminiscences and idle provincial gossip unsubstantiated by documents'.¹⁸ As Sapieha's administrator Strzelecki certainly did nothing improper or dishonest, nor was any misconduct ever proved. Firstly, he would not have had audacity to challenge the young Prince in court without a clear conscience and a belief in justice and righteousness. Secondly, Prince Eustace would not have settled the matter out of court if he had the slightest proof of Strzelecki's guilt. Thirdly, the old Prince would not have rewarded Strzelecki without good

¹⁴ *Ibid.*, p. 23.

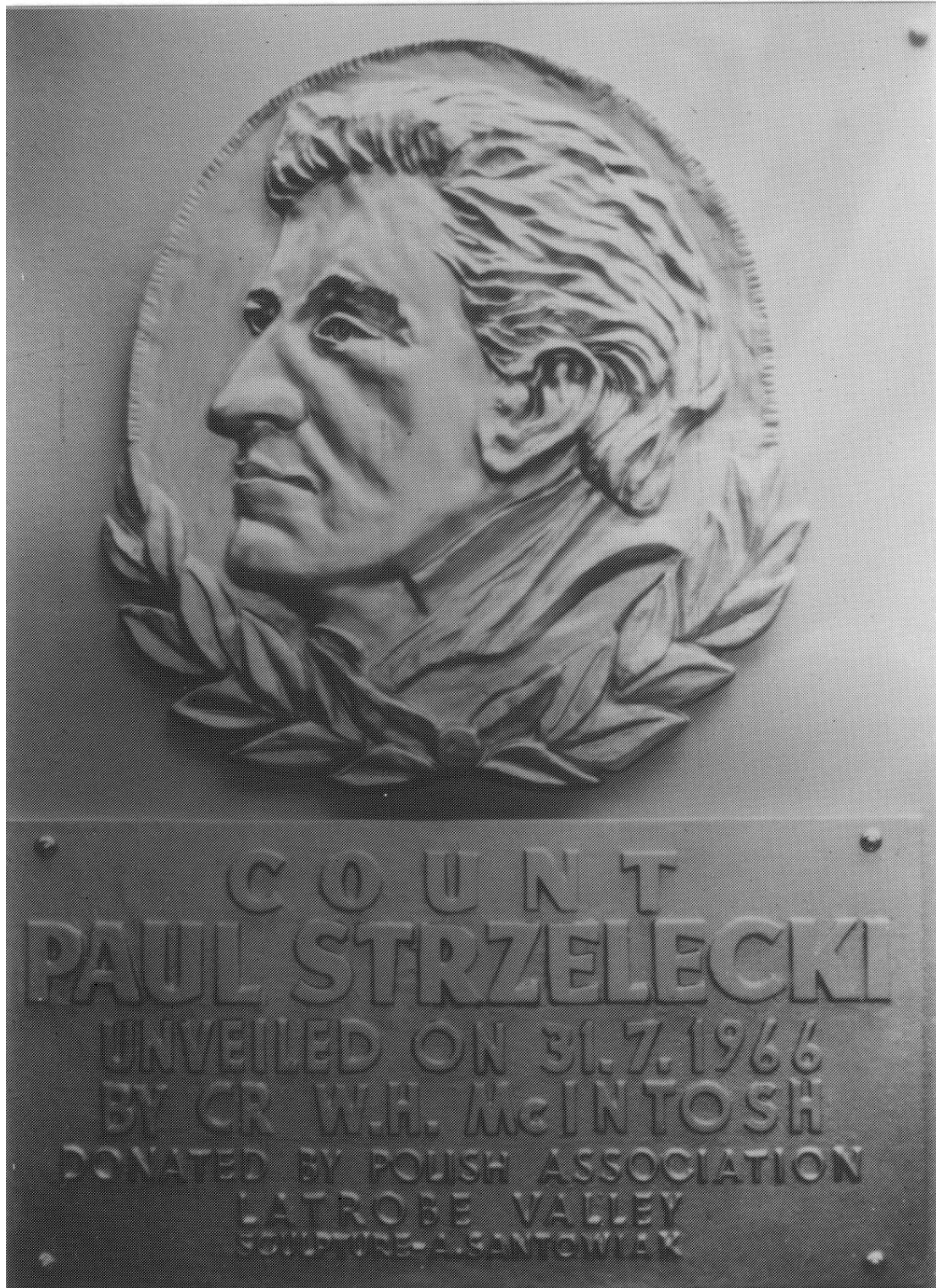
¹⁵ W. Słabczyński, *op. cit.*, p.46.

¹⁶ G. Rawson, *The Count: A Life of Sir Paul Edmund Strzelecki, K.C.M.G., Explorer and Scientist* (Melbourne; 1953), p. 7.

¹⁷ *Ibid.*, p.195.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 197-98.

reason. He received from Prince Eustace 12,000 ducats in gold which was about one fourth of the bequest allocated to Strzelecki by the old Prince.

Restored medallion of Sir Paul E. Strzelecki (made by Mr. Artur Santowiak) which was transferred from the State School No. 2779 to the Public Hall in Strzelecki Township (Victoria). Photo: A. Santowiak, 1996.

Unfortunately there are many gaps in the documentation of Strzelecki's life and it has been possible to ascertain his movements after his leaving the Sapieha estates.

Some Polish biographers claim that Strzelecki took part in the uprising against Russia in 1830-31, but this seems unconvincing following his own statement. He attached to his petition for naturalisation two letters of recommendation, from Lord Russell and Sir George Gipps. In the latter Gipps described him as 'a Political Exile', but Strzelecki wrote in his own words: 'This is an error. Mon-r de Strzelecki in sot a Political Exile - he left his native country voluntarily and long before the memorable events of 1830 ...'.¹⁹

From 1831 till June 1834 Strzelecki lived in England, but little is known about this period of his life except that he travelled to the north of Scotland. During these years he acquired his solid knowledge of geology and agricultural chemistry - most probably due to his own studies and observations, as he never claimed higher education and there are no records of his having attended any university. It is a mystery how he became a member of the exclusive Alfred Club of London.

In June 1834 Strzelecki took ship at Liverpool for New York.²⁰ In the United States he started his ten years of voyaging and exploring. He visited Boston, New York, Philadelphia, Baltimore, Washington, Richmond and Charleston, going up the Hudson as far as Albany where he saw Niagara, then on to the shores of lake Ontario, Montreal, Quebec, Toronto, and back to New York via Lake Champlain and Saratoga. From there he went to the Antilles and Havana. He stopped at Vera Cruz, went to the City of Mexico, proceeded to Tampico, across the Mexican Gulf to New Orleans and up the Mississippi and Ohio to Cincinnati, and back to Baltimore.

From the United States he went by ship to Brazil, visiting Rio de Janeiro and exploring the provinces of Sao Paulo and Minas Gerais where he was engaged in geological investigations. He journeyed up the La Plata, visited Montevideo, the capital of Uruguay, then Buenos Aires and Argentina. He spent some time in the mineral rich province of Mendoza. He crossed the Andes and climbed peaks of 4,500 m or more. He explored Chile as far as Coquimbo in the north and Concepción in the south, making observations regarding the chemical analyses of the soil and wheat growing. At Valparaiso he boarded HMS Cleopatra, apparently at the invitation of Captain George Grey, RN. On the board the Cleopatra he visited Lima in Peru, Guayaquil in Ecuador, Costa Rica, San Salvador, and the Mexican port of Acapulco, San Blas, Mazatlan and Guaymas. He explored the Gulf of California where he visited the 'most famous mines'. Probably these were the gold and silver mines in the Mexican province of Sonora which are easily accessible from Guaymas. He went as far north as Salt Lake and the Utah deserts.²¹

Strzelecki returned to Valparaiso on 22 June and on 20 July 1838 joined HMS Fly, under command of Captain Russell Elliot, RN. The ship visited Nukuhiva Island in the Marquesas group departing on 23 August. On 10 September the Fly called at Kealakekua Bay, Hawaii, the spot where Captain Cook has been killed fifty-nine years earlier. Next day the ship arrived at Hilo Bay and Strzelecki went ashore, taking the mountain track with the introduction of the Hawaiian word *ale mau mau* in reference to the burning lava reservoirs. The word is now commonly used by all vulcanologists who seldom realize how it entered their professional vocabulary.²²

¹⁹ M. Paszkiewicz, Poles naturalised in Great Britain in the XIX Century, *Materiały do Biografii, Genealogii i Heraldyki Polskiej* [Materials to the Polish Biography, Genealogy and Heraldry], vol 3 (Paris 1966), p. 110.

²⁰ The original list of passengers of the *Virginian* is reproduced on p. 162 in P. E. Strzelecki's *Pisma wybrane* [Selected Writings]. W. Słabczyński (ed.), (Warsaw: 1960).

²¹ Strzelecki's itinerary is outlined in his undated letter to Adyna Turno (probably written in Sydney on 29 April 1839), published in *Kurier Poznański* [Poznan Courier] of 29 January 1935, and also in his numerous references in *Physical Description of New South Wales and Van Diemen's Land* (London: 1845).

²² J.D. Dana, *Characteristics of Volcanoes* (London: 1891), pp. 39, 60-61; W. Słabczyński, *op. cit.*, pp. 92-93; T. Gasiński, 'A Note on Count Strzelecki's Visit to Hawaii', *The Polish Review*, XX nos. 2-3 (1975), p. 223-30.

The Hawaiian Spectator of October 1838 published an article on Strzelecki's observations of the volcano. The same article was reprinted with the author's permission in The Sandwich Islands Gazette & Journal of Commerce 6 October 1838. Another article on the subject 'a more scientific and less impressionistic account of the crater', written by Strzelecki, appeared in the Tasmanian Journal of Natural Sciences, vol. II, 1846. Even today it is considered 'one of the earliest first-hand description of a volcano by the natural scientists of the nineteenth century'.²³

The Journal of the Royal Geographical Soc., vol. 44, 1874, noted that '... Strzelecki took leave of Captain Russell Elliot at Tahiti in November, 1838, and proceeded in a merchant ship to New Zealand ...' He had stayed at Thiti for some time as the guest of the reigning queen Pamore IV.²⁴

At the end of January 1839 Strzelecki landed in New Zealand. He 'was received' there 'by the principal personage in authority, the British Resident, James Busby, who "considered him" to be most gentlemanly and well informed'. 'Strzelecki, always interested in people, particularly in native races, about whom there was so much to be discovered, had at least one conversation with a Maori chief. He questioned Papahia, a Hokianga chief, regarding the state affairs in New Zealand. Carrying letters from the Resident to John and Alexander Busby, at Sydney, Strzelecki left the Bay of Islands on 10 April 1839, sailing for Port Jackson in the French barque Justine.'²⁵

The barque arrived at its port of destination on 25 April and the Sydney Gazette reported among the passengers 'Monsieur le Comte Traliski'. His first impressions of Sydney were very favourable and similar to the observations of Frenchman Jaques Arago, who visited Sydney as early as 1819, and those of Charles Darwin in 1836.²⁶

Strzelecki stayed in the City of Sydney about three months, 'in the course of which he was busily engaged in making friends and spying out the land'.²⁷ The main object of the visit to New South Wales was, he said, to examine its mineralogy.²⁸ The excursions undertaken with a view to that object, led me through a very wild and broken country, often difficult of access, rarely permitting a rapid progress, or affording compensation for no slight degree of labour, fatigue, and privation'.

In the middle of August 1839 Strzelecki started his Australian explorations. His first expedition led to the Blue Mountains and the valley of the Upper Grose River, both which, at that time, had barely been surveyed. Although Major Mitchell and William Govett had both been in the vicinity they had carefully avoided the valleys and ravines. Only nine years before Surveyor Dixon had preceded Strzelecki in this region.²⁹

Strzelecki ascended Mounts King George, Hay and Tomah. Later he wrote an account of this in his book Physical Description of New South Wales: 'The current of the river Grose and its precipitous banks frustrated all my efforts to go round by the source of the river, crossing on the way all its tributary torrents, and plunging anew into those savage solitary defiles which remain in the same state as when the black men first surrendered them to the white'.³⁰

A few weeks later when exploring in the vicinity of Bathurst, Strzelecki found traces of gold.

²³ K. Edwards and D. Scott, *The Geographical Journal*, CXXVIII, (December 1962), p. 558.

²⁴ W. Havard, 'Sir Paul Edmund de Strzelecki', *Royal Australian Historical Society Journal*, 26 (1940), p. 33; Rawson, *op. cit.* p. 25; W. Słabczyński, *op. cit.*, pp. 97-102; P. O'Reilly and P. Teissier, *Thaitiens: Répertoire bio- bibliographique de la Polynésie Française* (Paris: 1962), p. 438 states that he left Papeete, on 16 January 1839.

²⁵ Harvard, *op. cit.*, p. 34; E. Ramsden, *Busby of Waitangi* (Sydney: 1942), pp. 220,227; Rawson, *op. cit.*, p. 25; Słabczyński, *op. cit.*, p. 107; O' Reilly and Treissier, *op. cit.*

²⁶ *Roy. Aust. Hist. Soc. Journal*, 24, (1938), 17 et seq.; de Strzelecki, *op. cit.*, p. 2; N. Barlow, ed. *Charles Darwin and the Voyage of the „Beagle”* (New York: 1946), pp. 131, 135.

²⁷ Rawson, *op. cit.*, p. 29.

²⁸ Strzelecki, *op. cit.*, p. 51.

²⁹ Havard, *op. cit.*, p. 39; Rawson, *op. cit.* p.30.

³⁰ Strzelecki, *op. cit.*, p.58.

The assistant-surveyor, James McBrien, noted in his Field Book, on 15 February 1823, 'While engaged in a traverse of the Fish River, ... I found numerous particles of gold on the sand in the hills convenient to river'.³¹ McBrien was not a geologist and his samples were never examined by an expert. It is also known that a mica on first sight is often taken to be gold.³² Even if we accept that McBrien did indeed find gold, the important fact is that 'discovery' was completely unknown to anybody until 1853. Percival Serle the editor of the first Dictionary of Australian Biography wrote: 'A discovery that was still unknown so many years later is not worthy of the name'.³³

The alleged discovery of gold by John Lhotsky, his strange silence about it for twenty-six years, and his assertion that it was to be found in the 'intertropical part of continent'. T. G. Vallance has described Lhotsky's claim as 'not proven'.³⁴

On 16 October 1839 Strzelecki wrote to James Walker: 'On this side of the Dividing Range the variety of rocks and embedded minerals augment indications most positive of the existing gold and silver veins ...'

Ten days later, on 26 October 1839, Strzelecki wrote to James Macarthur:

I have specimens of excellent coal, some of fine serpentine with asbestos, curious native alum, and brown hepatise, fossil bones, and plants which I digged out from Boree and Wellington Caves. Particularly I have a specimen of native silver in hornblende rock, and gold in specks in silicate, both serving as strong indications of the existence of these precious metals in New South Wales. It was beyond my power to trace these veins, or positively ascertain their gauge. I would have done so with pleasure. *pro bono publico*, but my time was short, and so were the hands. I regret that the Government, having reserved all the mines for its benefit, did not send here a scientific man, truly miner and mineralogist to lay open these hidden resources which may prove so beneficial to the State.³⁵

The same James Macarthur stated later

that as far as 1839 Count Strzelecki discovered specimens of gold in the country of Wellington. These he exhibited to different gentlemen in Sydney, including Sir George Gipps, the Governor at the time. Count Strzelecki repeatedly told him in private conversation that an extensive gold field existed in the Bathurst district; but Sir George Gipps had requested him to keep the matter secret, as, from the penal condition of the colony in those times, the making known of such a discovery might have been attended with serious consequences ...

[He] remembered distinctly asking Strzelecki why he did not prosecute his discovery farther. The Count replied that the Governor of the colony had warned him of the mischief that might arise in such times, and requested him very urgently not to make the discovery generally known. Soon after this Count Strzelecki sent a few of the specimen to Britain, where they were analysed and compared with samples of gold from the Ural Mountains. The result of this comparison and analysis was the placing on record the superiority of Australian gold over that of the Ural Mountains. Experience had since proved the truth and correctness of the analysis. These facts, he thought, were sufficient to establish Count Strzelecki's claim to the honour of being the first discoverer of gold in this colony.³⁶

³¹ Rawson, *op. cit.*, p. 42.

³² 'Alleged Gold Discovery - Gold or Mica', *Geelong Advertiser*, 4 January 1878, p. 3.

³³ P. Serle, *Dictionary of Australian Biography*, vol. 2. (Sydney: 1948), p. 377.

³⁴ T. Vallance, 'John Lhotsky and Geology', in B. Kruta et al, *John Lhotsky: The Turbulent Australian Writer Naturalist and Explorer* (Melbourne: 1977), p. 54.

³⁵ Rawson, *op. cit.* p. 39.

³⁶ V & P, Legislative Council of NSW, 5 October 1853; Havard, *op. cit.*, p. 45.

Another Australian pioneer, William Adams Brodribb, who met Strzelecki personally at least twice, stated in his *Leaves from my Journal since 1835* that '... he had often remarked to his colonial friends that Australia was an auriferous country'.³⁷

On 5 October 1853 a debate took place in the New South Wales Legislative Council regarding the reward of £ 10,000 being given to Edward Hargraves for his discovery of gold. James Macarthur protested against the use of the phrase 'first discoverer of gold' as officially accorded to Hargraves. His statement on this occasion has already been quoted. On the final vote, twenty-four members voted for the reward to be given to Hargraves, and seven against, including James Macarthur, William C. Wentworth, Captain P.G. King, William Macarthur, Bligh, Allen and Dr Dobie.³⁸

In *The Times* of 16 January 1854, a long comment on the debate appeared, which ended with the following paragraph:

As we have described the matter, there is nothing incompatible in the claims of the different discoveries. The convict imagined the thing; Count DE STRZELECKI and Mr. CLARKE ascertained it by examination; Sir R. MURCHISON deducted it from theory; and Mr. HARGRAVES rediscovered it and gave it publicity and a practical form. As far as competition among these persons goes there is nothing more to say, but a few reflections will suggest themselves as to another of the actors in this remarkable drama. What would have been the history and what the state of the world at this moment if Sir GEORGE GIPPS had not, from view of the most narrow, temporary, and provisional expediency, stifled the great discovery which Count DE STRZELECKI had communicated to him? What advancement of trade, what increase of commerce, what stimulus for all the arts of peace, what augmentation of the general happiness of the human race! The population of Australia would probably count ten to one of its present numbers, and the trade with so large population would have directed a stream of almost boundless wealth to our shores. Who can tell what might have been the effect of this discovery at the time of the Irish famine; or how much of the labour which perished in the workhouses of the West might have been now producing in comfort and affluence all the elements of wealth? It is a melancholy reflection that all these advantages, and a thousand others that would have flowed from them, should have been so long lost to the world, and all for fear that a few thieves should benefit by the discovery!

In a letter of 3 March 1854 from Strzelecki to Captain Phillip Parker King, there is a most interesting comment on his discovery of gold. After expressing his 'best thanks' to James Macarthur for the support of his cause, he stated: ' Lord John Russell told me the other day that he recollects perfectly well having received a letter from Sir George Gipps about it - and having officially written to him to offer me any place in the Colony I could fill with benefit to public service "Had you not been wedded to London as you are said Lord John "you would have accepted what I offered you in N.S.W. and by this you would have been Governor of the Victoria Colony". The italics are Strzelecki's.

A few months later Strzelecki in a letter to Captain Phillip Parker King in Sydney dated 4 June 1854, closed the story with the following words: 'I was frightened by Sir George Gipps, and was gagged without having being bribed. But my papers and the Memorandum of Sir George Gipps must be in the records of the Colonial Departmen[t] - who knew all about it but reminded silent. I was cheated out of reward in this respect ...'.³⁹

The matter was taken up later again by Roger Thery, a former judge of the Supreme Court of NSW in his *Reminiscences*. He recalled that the Rev. W.B. Clarke had laid claim to

³⁷ W. Adams Brodribb, *Recollections of an Australian Squatter* (Sydney: 1883), p. 22.

³⁸ *V & P, op. cit.*

³⁹ Strzelecki to Captain P.P. King, London, 3 March and 4 June 1854, Mitchell Library, Lethbridge Collection, p. 174, 178.

begin the first discoverer of gold in 1841, but after perusing a letter of 1839, written by Strzelecki to Captain P. King, Clarke made the 'amende honorable' to Strzelecki in a letter dated April 1854.

Judge Therry quotes an extract from the Report of the Commissioners of the International Congress of Australian Statistics in 1861: 'History of the Discovery of Gold in Australia. - The first known discovery of the precious metal was made by Count Strzelecki in 1839, and was mentioned by him to some personal friends and to Sir George Gipps, the then Governor of the Colony of New South Wales. It was again discovered and specially noticed by the Reverend W.B. Clarke, of Sydney, in 1841. The attention of the colonial public, however, was not attracted to the subject until existence of an extensive goldfield throughout Australia was announced by Mr. E.H. Hargraves in 1851'.

This document was signed by eight Commissioners at the Offices of the Congress, Somerset House, London, 18 July 1860.

Therry concluded:

The palm of merit as to the fact of scientific discovery is here awarded to Count Strzelecki. On the point, why he did not then prosecute it and make it known, it is but just to allow the Count to speak for himself.

'I was warned', writes the Count, 'of the responsibility I should incur if I gave publicity to the discovery, since, as the Governor argued, by proclaiming the Colonies to be gold regions, the maintenance of discipline among 45,000 convicts, which New South Wales, Tasmania and Norfolk Island contained, would become almost impossible, and unless the penal code should be amended at home, transportation would become a premium upon crime and cease to be a punishment. These reasons of state policy had great weight with me, and I willingly deferred to the representation of the Governor-General, notwithstanding that they were opposed to my private interest'.

1 It is impossible to read the frank avowal of this accomplished geologist - strengthened as to its truth by testimony of Sir George Gipps after his arrival in England - without being impressed with a strong opinion that his claim stand very high indeed to be truly hailed as the discoverer of the precious metal in Australia.⁴⁰

Later, a similar conclusion was reached by Thomas Seecombe, who wrote in the British Dictionary of National Biography: 'The priority of the discovery [of gold] undisputedly belongs to Strzelecki'.⁴¹

The Times Literary Supplement of 10 October 1942, stated: 'It is to Strzelecki's eternal honour that he kept his word to the Governor and did not seek to make any gains himself. Yet he had tapped one of the gold sources which have enriched the Empire. He laid down that a goldfield existed in Wellington County and he was right'.

Thus Strzelecki was penalised for his loyalty to the Government in Australia, and, even to this day, he is still penalised by some writers. Geoffrey Blainey, for example, in *Historical Studies Australia and New Zealand* (May 1961) states that Strzelecki's discovery of gold was amongst the least important economically, and that a few museum stones do not make a goldfield. It is hard to see how Strzelecki's find could have become economically important when it was suppressed in the very beginning. It seems just as certain that Strzelecki's pockets or bag could hardly hold more than a few stones.

Strzelecki's second expedition set out from Sydney on 21 December 1839. The objectives were the 'Snowy Mountains, Port Philip, and Launceston and Hobart'.⁴² Before

⁴⁰ R. Therry, *Reminiscences of Thirty Years' Residence in New South Wales and Victoria*. (London: 1863), pp. 365- 69.

⁴¹ *Dictionary of National Biography* vol. LV (London: 1909), pp. 69-70.

⁴² Strzelecki to Stuart Donaldson, Sydney, 21 December 1839: the original letter is in the Mitchell Library.

leaving Sydney he had arranged to meet James Macarthur at Ellerslie. They met there at the end of February 1840, and on 2 March the party, consisting of Strzelecki, James Macarthur, a young Englishman named James Riley, an Aborigine Charles Tarra from the Goulburn Plains, and two convict servants, set out on the historical expedition. The number of horses they had, both pack and riding, is not known.⁴³

Macarthur's object was to 'explore the country between Omeo and Port Phillip'⁴⁴, while Strzelecki's intention was 'to strike from the crossing-place of the Murrumbidgee [near Gundagai] to the south, almost along the meridian of 148', to examine the country both west and east; to bisect the divide in latitude of 37'; to resume the southern direction and follow the winding of the range to Wilson's Promontory, and to rebisect it in the direction of Western Port'.⁴⁵

The two explorers joined forces in a mutually agreed plan, and the expedition was under the leadership of Strzelecki, who had already had great experience during his four years in both Americas. We are also told that 'he was the only one who could use a sextant and find the way and was in sole charge of the navigation ...' The greater part of the financial burden was assumed by Macarthur: 'The entire outfit of the expedition was borne principally by me and cost me upwards of £500'⁴⁶.

On 7 March the party reached Welaregang Station, 'Messrs Hay and Chalmers Station on the Hume', in the foothills of the Alps. They spent the Sunday there reorganising for mountain trip. It seems that the servants and pack horses were temporarily left at Welaregang, but a local Aboriginal guide, named Jacky was added to the party.⁴⁷

In the Mitchell Library is an important document 'James Macarthur's Field Book - 1840'. This little notebook of eight pages was donated to the Mitchell Library in 1942 by the Australian historian Charles Daley. The document is of remarkable historical value because it contains a fairly accurate description of how Mount Kosciuszko was climbed and named in 1840. James Macarthur the only witness to the ascent and the naming of the mountain at its summit by Strzelecki; therefore his account is particularly interesting and valuable as Paul Strzelecki did not leave any detailed description, unless it was in his diary 'Mon Journal' which is still missing. Macarthur's testimony was thoroughly analysed in 1970 by Lt. Colonel Hugh Powell G. Clews, who had an extensive knowledge of the terrain, being the compiler of the first military maps of the area, and a surveyor with the Snowy Mountain Authority. He published a scientific paper Strzelecki's Ascent of Mount Kosciusko 1840, which was applauded as an authoritative work on the subject.

It should be mentioned here that Alan Andrews in his article, 'Futher Light on the Summit: Mt. William IV Not Kosciusko' (1971) and 'Lhotsky, Strzelecki, the Alps and Us' (1972) points out that this 'Field Book' or 'Diary' was not a diary but notes actually 'written later or at least copied out later'.⁴⁸

Macarthur noted in his Field Book that on 9 March 1840 he 'started from Messrs Hay and Chalmers station on the Hume [Murray River] accompanied by Count Strzelecki and two native guides determined to reach the highest point of the Australian Alps'. The next day they crossed the river and advanced more than 6 km into the mountains where they left their horses in the care of Reily, who 'did not feel the same adour of discovery that invited the Count and myself to ascend the highest point in Australia'.

On 11 March the two white men and the two Aborigines 'started at 7 a.m. in high spirit to accomplish' their 'object'. Each man had to carry his provisions and blanket rolled 'au militaire'. 'The Count carried in addition a heavy case of instruments for scientific

⁴³ H.P. Clews, *Strzelecki's Ascent of Mount Kosciusko 1840*, 2nd ed. (Melbourne: 1873), p. 19.

⁴⁴ Rawson, *op. cit.*, p. 69.

⁴⁵ Havard, *op. cit.*, p. 54.

⁴⁶ Rawson, *op. cit.*, p. 72, 86.

⁴⁷ Clews, *op. cit.*, p. 20.

⁴⁸ L. Paszkowski, 'Historic Climb Recorded in Eight-Page Diry', Supplement to *Como-Monaro Express*, 13 October 1967, p. 12; A. Andrews, 'Further Light on the Summit: Mt William IV Not Kosciusko', *Royal Australian Historical Society Journal*, 59, (June 1973), p. 193; A. Andrews, 'Lhotsky, Strzelecki, the Alps un Us', *Australian Ski Year Book* (Sydney: 1972), p. 11 and the unpublished monograph 'Mount Kosciusko: Its Early Illustration Exploration and Maps', chapter 24, p. 6.

observations'. They marched and ascended a high ridge, but had to descend again to cross a valley. (According to H.P.G. Clews, they reached the top of the Geehi Walls and descended a drop of some 300 m, crossing the Bogong Creek.) The descent was so steep that they climbed the next ridge. The day was hot, 'upwards 90' so they decided 'to accomplish as much of the ascent' as they could 'during the cooler hours of night and only camped when the bright moonlight failed ...'

On 12 March at 'early dawn' they moved again 'and after five hours of tedious ascent' reached an open spot where the packs and blankets were left. From there, they started to climb the steep and rocky Abbot Range.

Macarthur's description continues:

After two hours of toilsome ascent we found ourselves still far from the highest point. After consultation we determined to send back our guides for blankets and provisions and directed them to form a camp on the spot where we then stood. Strzelecki and I proceeded towards the extreme summit which we reached after a very laborious climb. [According to Clews, it was the present Mount Townsend.] We found the actual summit divided into six or more points. The Count by aid of his instruments quickly detected one of them as being in fact considerably higher than where we stood. A deep ravine separating us from this did not deter my adventurous friend, he determined to reach it. As the day was far advanced I thought it more prudent to return towards the point where I had ordered the natives to await our return. Before leaving the Count he told me of his intention of recording his visit to the highest point of Australia by associating the name of Kosciusko with our successful ascent. I could not but respect and feel deep sympathy with my friend when with his hat off he named the Patriot of his Country. Parting on the summit I commenced my descent ...

They parted about 3 p.m. and Macarthur, after some difficulties found the guides in a camp, about five hours later:

I could hear nothing of Strzelecki but immediately despatched Jacky to look for him and very soon after had the satisfaction of shaking my friend by the hand. He had experienced many falls by the way but was unhurt. He produced from his bag the extreme of summit of the rocky height he had gained.

On the 13th we made a rapid descent to the camp, where we left our horses. On the 14th the Count was engaged completing and verifying his observations. He fixed the height he had reached as 7.800 [2,377 m].⁴⁹

The same height for Kosciusko was printed in the Port Philip Herald on 2 June 1840. In his report to Sir George Gipps, written later, Strzelecki stated:

On 15th February about noon I found myself on an elevation of 6,510 feet [1,984 m] above the level of the sea, seated on perpetual snow ... The particular configuration of this eminence struck me so forcibly by the similarity it bears to a tumulus elevated in Krakow over the tomb of the patriot Kosciuszko that, although in a foreign country on foreign ground, but among free people who appreciate freedom and its votaries, I could not refrain from giving it the name of Mount Kosciusko.⁵⁰

⁴⁹ J. Macarthur's Field-Book, Mitchell Library; C. Daley, 'Count Paul Strzelecki's Ascent of Mount Kosciusko and Journey through Gippsland', *The Victorian Historical Magazine* 19, no 2 (December 1941) pp. 43-45; Paszkowski, *op. cit.*; Clews, *op. cit.*, pp. 35-37.

⁵⁰ House of Commons, *Parliamentary Papers*, vol. 12, p. 12, Report by Count Streleski (sic!), Paper 120, (London, 26 August 1841). The original manuscript entitled 'Count Strelesky's (sic) Journal', dated Melbourne 26 June 1840, in Mitchell Library, Col. Sec. Papers, 41/2322.

Here Strzelecki's date was wrong, as was his height. H.P.G. Clews commented on the later error:

Strzelecki reported falling while descending from Kosciusko to the camp. This would very probably damage his barometer which is not at all a sturdy instrument and can be damaged very easily. It is possible that he discovered and error in the instrument when checking back at the camp where Riley was waiting. Not realising that the error had arisen after the Kosciusko reading, he probably endeavoured to correct his Kosciusko height and made it 800 feet [244 m] to low.⁵¹

In a letter to Adyna Turno, dated in Launceston 1 August 1840, Strzelecki wrote:

The highest peak of the Australian Alps - it towers over the entire continent which continent of a name dear and hallowed to every Pole, to every human, to every friend of freedom and honour - Kosciuszko ... Here is a flower from Mount Kosciuszko - the highest peak of the continent, the first in the New World bearing a Polish name. I believe that you will be the first Polish woman to have a flower from that mountain. Let it remind you ever of freedom, patriotism, and love.⁵²

Regarding Strzelecki's final approach to the summit Alan Andrews gives a different interpretation than Clews, being convinced that 'when, in 1840 James Macarthur, he [Strzelecki] ascended the Kosciusko Plateau from the west it was on Mt. Abbott that he left Macarthur and from there he proceeded on alone to ascend the summit and bestow upon it the name of that heroic patriot General Thaddeus Kosciuszko. I can see now no reason why he should have stood on Towsend at all'. Andrews also pointed out that the 'deep ravine' was in his opinion Wilkinson Valley and Strzelecki associated the name Kosciusko not only with the highest summit but with the entire massif.⁵³

From time to time one finds statements to the effect that the name of Mount Kosciusko was 'transferred' from a lower to the highest peak of Australian Alps. It is a complete fallcy. The name was never transferred, but a mistake by the Victorian Survey Department was corrected.

The maps made by Strzelecki, which have survived, are on too small scale to be very helpful. Nevertheless, all the first official maps on this area, published in Australia during the years 1851 and 1860, showed Mount Kosciusko as the highest peak in Australia. In 1870 the Victorian Survey Department incorrectly showed the present Mount Towsend, the second highest peak, as Mount Kosciusko. The mistake on the maps was corrected in 1892, and the name of Mount Kosciusko restored to the highest peak.

In 1885 an Australian scientist, Dr Robert von Landefeld, perhaps influenced by the Victorian map of 1870, claimed that he had discovered the highest peak and attempted to rename it Mount Towsend. His claims were refuted by his own guide, James Spencer. This caused a lot of confusion, which still recurs to the present time.

These problems were widely and skilful described by B.T. Dowd in the paper 'The Cartography of Mount Kosciusko', published in the Royal Australian Historical Society Journal, vol. 26, Sydney, 1940. According to an official statement by the Victorian Survey Department of 1955, the peak at present bearing the name Kosciusko is the same as the one ascended by Strzelecki.⁵⁴

One wonders why this fallcy still persists, when the error was corrected as far back in 1892, and explained by experts in the local topography, B.T. Dowd in 1940, H.P.G. Clews in

⁵¹ Clews, *op. cit.*, pp. 31-32.

⁵² Ślabczyński, *op.cit.*, p.156.

⁵³ Andrews, 'Lhotsky, Strzelecki ...', *op. cit.*, p. 10 and 'Mount Kosciusko' chapter 24, pp. 9-10, chapter 25, pp. 4- 5, 10.

⁵⁴ Ślabczyński, *op. cit.*, p. 156.

1970 and Alan Andrews in 1980 in his monograph 'Mount Kosciusko', in chapter 40, 'The Name Droppers'.

According to Clews the party from Mount Kosciusko 'went back to Welaregang, where they returned their borrowed aboriginal guide, and picked up their two servants and supplies, gear and possibly horses, and started south about 16th March'.

They proceeded to Corryong⁵⁵, thence south to Lake Omeo, where for the first time Strzelecki determined the exact geographical bearings of this lake. The country, which extended from that point to Western Port and Wilson's Promontory was merely a blank space on the contemporary maps of Australia.

From Lake Omeo the party went to Mount Tambo where Strzelecki ascended to its summit and marked its exact position on his map. While passing through the Tambo Valley via Tongio the party entered an outstation, Numbla Munjee, in the vicinity of Ensay, which belonged to a squatter named Lachlan Macalister. At the time his nephew Matthew Macalister was temporarily in charge of it. Numbla Munjee had been formed about a year earlier by Angus McMillan, an overseer of Macalister's stock.

There are two interesting comparisons of Strzelecki and McMillan: Geoffrey Rawson's chapter 'Scot and Pole' in his book *The Count and Kenneth Cox* in the chapter 'Pole versus Scot' in his monography *Angus McMillan - Pathfinder*. Any person interested would benefit from reading these two chapters.

The first known explorer who entered East Gippsland, in the Deddick River area, was John Lhotsky in March 1834. This fact was only recently pinpointed by Norman A. Wakefield and confirmed by Dr James H. Willis.⁵⁶

According to James Macarthur: 'On 26 March 1840 we passed Mr. Macalister's station beyond Omeo Plains. Here we found Mr. McMillan absent but received much kind attention and aid from young Mr. Macalister. From him we learned that McMillan had penetrated to fine grazing country about a week previously in the direction we intended travelling, but the party had been obliged to return for want of provisions. Thus far, Mr. McMillan had ascertained the existence of grazing country; we occasionally saw his tracks up to the Riley [Nicholson] River on 6 April but beyond this point we saw no further trace of any party having preceded us'⁵⁷. Cox remarks in his biography of McMillan: 'If this is true, Strzelecki was within his rights in naming the various physical features'.

The first stage of their journey from Numbla Munjee led down the Tambo Valley and was pointed out to them by young Macalister.⁵⁸ They reached Lake King, which was named by Strzelecki after his friend Captain Phillip P. King, and he examined its northern shores. Having no boat he was unable to explore this inland water, but observed the sea by telescope from adjacent hills.⁵⁹

During further progress, the party crossed several streams which Strzelecki named after his friends. The largest of them he named the La Trobe River, probably on 15 April 1840. After crossing this river in the vicinity of Loy Yang, the nature of the country change remarkably and became 'densely wooded' but worst than that was the thick scrub.⁶⁰ The route towards Corner Inlet was altered and the party set out in a direct line for the nearest known white settlement at Western Port Bay. The horses and baggage were abandoned in the vicinity of the present township of Moe.

James Riley described this part of the journey in a letter to his mother:

⁵⁵ Clews, *op. cit.*, p.29.

⁵⁶ N. Wakefield, 'Dr John Lhotsky' Two Excursions in to the Australian Alps', *Victorian Naturalist*, 92, no. 11 (1975), p. 243; N. Wakefield, 'In Steps of John Lhotsky' in V. Kruta et al, *op.cit.*, p. 86; *ibid.*, J. Willis, 'John Lhotsky and Australian Botany', p. 70.

⁵⁷ Rawson, *op. cit.* p.80.

⁵⁸ *Ibid.*, p. 85.

⁵⁹ See note 49.

⁶⁰ Rawson, *op. cit.*, p.90; W. Cuthill, 'History of Traralgon', typescript in the La Trobe Library, Melbourne (Private Collection), vol. 1, chapter 1, p. 1 and chapter 3, p. 1.

We were feeling the strain and were quite as exhausted as the horses. We had been on half rations for five weeks, two lb. bread for three people per day and three thin slices of bacon. The Count was fortunately successful in obtaining observations for latitude from which we were (by Major Mitchell's maps) about 25 miles from the north-east point of Western Port, to which we were steering, for the old settlement. On referring to the Navigation Book, we found some of the principal points did not agree, which made us a little doubtful of the Major's maps. We now only had eight days' food at the above rate when we decided to leave everything behind. We stowed away our saddles etc. in trees, taking only what as absolutely required, such as spare shirt, blanket, guns. We left everything else except what was of utmost importance, including, of course, the instruments for observations. We made the flour into three dampers, each man had half and bacon for three days. We saw only one animal monkey or native bear. We got some by shooting, some by the native climbing the trees. We ate them raw when we could not make a fire which was difficult because dry fuel was scarce. Instead of the course being 25 miles [40 km], it proved to be about 70 [112] and the scrub increased up to us instead of becoming thinner. It took us 21 days from the day we left our horses until we arrived at Western Port on 12 May.⁶¹

On 19 May 1840 the party reached Melbourne, nearly five months after Strzelecki left Sydney. He went to the Superintendent of Port Phillip District Charles La Trobe, and presented a letter of recommendation from Sir George Gipps, which is still preserved in the La Trobe Library, Melbourne. The explorers found themselves to be the 'lions' of the hour, as James Riley stated, and the centre of public interest. The journey was described by G. Rawson as 'one of the most difficult and harassing ever made in the annals of Victorian exploration'.⁶²

The Port Phillip Herald of 2 June 1840 published an interview with Strzelecki, Macarthur and Riley under heading 'The Progress of Discovery'. In this article there are a few lines worthy of quoting and perhaps remembering:

The Count more inured to the fatigue and privation ... alone retained possession of his strength, and although burthened with a load of instruments and papers of forty five pounds weight, continued to pioneer his exhausted companions day after day through an almost impervious tea-tree scrub, there throwing himself at full length among the dense underwood, and thus opening by the weight of his body a pathway for his companions. Thus the party inch by inch forced their way, the incessant rains preventing them from taking rest by night or day.

Later in the article there is another paragraph reflecting the bewilderment of the party, caused not only by the faulty distances on Major Mitchell's chart, but also by the three weeks of rain: 'Messrs Macarthur and Riley, acknowledge themselves to be under great obligations to Count Strzelecki, to whom under Divine Providence, they attribute their safety. Although furnished with sextant and artificial horizon, the state of the weather was such that during the last twenty two days, notwithstanding the utmost exertion of the travellers, the latitude and azimuth could only twice be ascertained, but such attention was paid to the variations of the compass, and lying down the course upon the chart that the latest observation did not differ from meridian of Western Port more than two miles'.

During the forty-eight days which Strzelecki spent in Melbourne he was extremely busy and active. He drew the first map of the explored country, which he named Gipps Land, and sent a scientific report to Gipps, attaching another map. He supplied Henry F. Gisborne, at the time Commissioner for Crown Lands in Port Phillip, with notes which the latter used for an article in the Port Phillip Herald. He also prepared the material for a pamphlet with a description of Gippsland and a map.

⁶¹ Quoted by Rawson, *op. cit.*, pp.97-98.

⁶² *Ibid.*, p. 93.

Unfortunately, there is no copy of this pamphlet in Australian libraries. This pamphlet was later reprinted in London by J. Cross. One copy was seen by the Australian collector and bibliographer, E.A. Petherick, as he described it in a bibliography of Australia which he prepared but never published.⁶³

The Australian historian Henry G. Turner states: '... so far as the penetration into heart of Gipps Land is concerned, McMillan was first. In traversing its entire length from east to west the Polish Count and his party can claim precedence'.⁶⁴

Strzelecki's party lost all trace of McMillan near Lake King, crossing the rivers further upstream and proceeding from Providence Pond and Avon River, through country never before touched by the foot of white man. Historically it was the first crossing of Gippsland. McMillan did not cross the La Trobe River until after Strzelecki, and reached the sea at Port Albert on 15 February 1841 - nine months after Strzelecki's crossing of Gippsland.

Strzelecki never tried to conceal the fact that other people had preceded him shortly before he passed through certain part of Gippsland. We find a report by Strzelecki in the British Parliamentary papers, 1841, vol. 17, in which he refers to Buckley and Macalister as 'the two first pioneers into Gippsland...' and repeated this again in the *Tasmanian Journal*, 1842. At that time, of course, it was customary to mention the principal person concerned, in this case Macalister, and not an employee such as McMillan. Likewise in his *Physical Description* Strzelecki never refers to McMillan by name, always citing the latter's employer, Macalister.

In his *Physical Description* Strzelecki wrote:

The great benefit, which resulted from Sir T. Mitchell's expeditions, besides that of corroborating all the geographical features and positions previously ascertained, and determining many new ones not less important, was the discovery of Australia Felix; to the honour of this discovery must be considered due to him, since, though not the first who saw the region, he was the first to make known to the public what he saw. It is true that the Van Diemen's Land graziers knew the country well, and grazed it with their stock long before the arrival of Sir T. Mitchell at the Glenelg. They had also similar stations at Port Phillip, as far even as the south side of Mount Macedon; but as they kept their knowledge secret, and used it merely for their own benefit and convenience, they can now only boast of their good fortune in having found the country, but not of the honour of having discovered it.

Thus, in Strzelecki's opinion finding a country was not the same as discovering it. Neither Sir Thomas, described by Kenneth Cox as 'haughty and difficult' nor any of the Australian writers denied this statement and did not try to ascribe 'the palm of discovery' to the graziers and stockmen who know the country well before the arrival of Sir Thomas Mitchell. But in reference to Strzelecki some of them use a different yardstick.

Sir Thomas did not repay Strzelecki in like coin and, after publication of Strzelecki's pamphlet, gave orders to ignore the names given on the first map of Gippsland made by Strzelecki and to use those given by McMillan. Mitchell's decision was approved by Sir George Gipps with marked dissatisfaction: '...the Governor had seen a sketch prepared by the Surveyor-General's Department dealing with Gippsland and Count Strzelecki's (sic!) discoveries, in which the names applied by the Count had been altered. The Surveyor-General was instructed that in the future no alterations of this character were to be made without His Excellency's sanction'.⁶⁵

There is no indication that young Macalister told Strzelecki, or Macarthur, that McMillan had named the rivers but that the names were nowhere published. When James Macarthur talked with Lachlan Macalister, just before leaving Sydney, about his intended trip

⁶³ Słabczyński in the notes to P.E. Strzelecki, *Pisma wybrane* [Selected Writings], (Warsaw): 1960), p. 219.

⁶⁴ H. Turner, *History of the Colony of Victoria*, (London: 1904), p. 320.

⁶⁵ *Royal Australian Historical Society Journal*, 23, pp. 380-81; Słabczyński, *Paweł Edmund Strzelecki* (Warsaw: 1957), p. 179; Strzelecki, *op. cit.*, p. 222.

he heard nothing about the movements of McMillan. If it had not been for Strzelecki and Macarthur's expedition these findings may have been kept secret, perhaps for years.

The rush to Gippsland, began with the formation of a syndicate in Melbourne to examine the district⁶⁶. This syndicate was formed before McMillan reached the sea, as the barque Singapore, loaded with settlers, horses, cattle and stores, anchored at Corner Inlet on 13 February 1841, the day McMillan reached the ocean a few miles to the eastward.⁶⁷

The syndicate was formed as a result of Strzelecki's pamphlet and reports. One of the members of the syndicate, William Brodribb, later wrote: 'During our excursions from Port Albert we had come upon trees recently marked or blazed, which had puzzled us a good deal. We knew that Strzelecki had not been there, nor had heard that any other explorer had visited the locality. We ascertained long afterwards that these marks were made by McMillan...'.⁶⁸

In February 1841 another Melbourne pioneer, A. McL. Hunter, tried 'to get into new country' by land and stated that 'People [in Melbourne] are all mad about Gippsland...'.⁶⁹

Strzelecki got all the credit and publicity in Melbourne, as nobody had heard about McMillan. George Arden, author of the first book published in Melbourne in 1840, *Latest Information with Regard to Australia Felix*, referred to Gippsland as 'the splendid discovery of Count Strelenski' (sic). This book was reprinted in London in 1841 under the title *Recent Information respecting Port Phillip and the Promising Province of Australia Felix*.

A distinguished pioneer and historian of Victoria, James Bonwick, noted in his book *Port Philip Settlement* (London: 1883), that the first account given by McMillan about his discovery was in a letter dated on 18 February 1841, at Corrawong.

'Following on the activities of the Singapore's party of pioneers, the development of the new country proceeded rapidly. The "vast and fertile plains" were soon taken up; McAlister and McMillan found, to their chagrin, that many competitors and rivals had appeared upon the scene, though McMillan was able to establish himself in some fine country on the banks of the Avon. It was not due to them that Gippsland was so rapidly opened up, for they had worked in secrecy'.⁷⁰

The settlers and stock were also pouring into Gippsland from New South Wales, and again it was due to Strzelecki's pamphlet and maps. W. Odell Raymond, one of the pioneers, stated in a letter:

... early in 1842, I got possession of a pamphlet published by Count Strzelecki, giving a description of Gippsland, and pointing out by a chart a route into it. This caused me to immediately arrange for the removal of a portion of our stock to Gippsland, and I had, in three weeks after seeing the work, eight thousand sheep on the road, I however, had not started, when I received information that Mr. Albert Brodribb had started from Bathurst, with a number of sheep belonging to Mr. Reeve, for the same destination (and I believe upon the same information - the Count's work).⁷¹

On 28 September 1840 Sir George Gipps wrote to Lord Russell:

Although a cattle station had been pushed these mountains [Snowy Mountains] by a gentleman of the name of MacAlister, the Country between them and the Sea was altogether unknown until the month of March last, when the Count Strzelecki, a Political Exile who since the latter misfortunes of Poland has devoted himself to the pursuits of science, attempted and achieved the exploration of it. I have a satisfaction herewith to forward to Your Lordship a copy of the account furnished to me of this journey by the

⁶⁶ W. Brodribb, 'Gippsland and its Explorers', *The Australasian*, 11 May 1878, p. 584.

⁶⁷ Rawson, *op.cit.*, p. 66.

⁶⁸ W. Brodribb, *op. cit.*, p. 584.

⁶⁹ A. McL. Hunter Papers, La Trobe Library, Private Collection, letter by Hunter, 10-12 February, 1841.

⁷⁰ Rawson, *op. cit.*, p. 68, 104.

⁷¹ W. Odell Raymond to Tyers, 15 August 1853, in T.F. Bride, ed., *Letters from Victorian Pioneers*, (Melbourne: 1898), p. 130.

Count, and I can not do so without making Your Lordship aware of the feelings of respect and esteem, which have been excited towards him amongst the People of this Colony. The Count's Memoir, as well as Copy of his Map, is with his permission transmitted as Appendix C.⁷²

Of those names of landforms given by Strzelecki the following were retained: Gippsland itself, La Trobe River, Barney Plains and Lake King. Another landmark in Gippsland, Mount Fatigue, was named by Captain J. Lort Stokes, who wrote in his book, *Discoveries in Australia*: 'While lying off Alberton, to commemorate my friend Count Strzelecki's discovery of this important and valuable district which he had named Gippsland, I named the summit of a wooded range, 2,100 feet high, over the north shore of Corner Inlet, Mount Fatigue'.⁷³

To close this account of Strzelecki and Gippsland, let me quote two authors, Commander Geoffrey Rawson, Strzelecki's biographer:

It is the conventional custom of the times to deprecate any suggestion of rivalry in the field of exploration. In the case of McMillan and Strzelecki there was some bitterness, chiefly manifested by the former and his adherents, and echoes of this ill-feeling still linger locally. There is documentary evidence that McMillan and his followers, rightly or wrongly, were contemptuous of the Count's claims and resented the honours and awards that followed.

Within a very short time of the journey of McMillan and Strzelecki, settlers were pouring into the new region and this was chiefly due not to the silence and secrecy of McMillan and his employer McAlister but to the well publicised reports of the Count, printed and distributed in pamphlet form and well advertised in the local press.⁷⁴

And Kenneth Cox, the biographer of Angus McMillan:

Strzelecki ... appeared on the scene, whose flamboyant exploits were to set the whole Colony talking, and whose writings were to tear away the veil of secrecy from the carefully hidden schemes of the Scottish pioneers. Strzelecki and McMillan never met, yet the voluble Pole exercised a profound influence on the life of the dour Scot, causing him to resent the 'foreign imposter' for the rest of his days.⁷⁵

Taking some letters of recommendation⁷⁶, Strzelecki left Port Phillip on 10 July 1840 bound for Launceston on board the *Emma* which arrived at its destination a fortnight later.

From the moment of landing in Tasmania Strzelecki found himself under the care of Governor Sir John Franklin, who showed remarkable friendship and placed the entire resources of the colony at Strzelecki's disposal. He also supplied him with the necessary scientific instruments. Lady Jane, Franklin's 'strongminded and intelligent wife was fascinated and enthralled from the first meeting with the stranger'.⁷⁷

The explorer 'spend two years in Tasmania, in the course of which he made the most extensive and detailed expeditions to every part of the island'. He travelled over 3,000 km on the island, chiefly on foot, examining the main features and conducting a geological and topographical survey. 'Headquarters were provided for him at Launceston, where a laboratory

⁷² *Historical Records of Australia*, XX, (1924), p. 841.

⁷³ J. Lort Stokes, *Discoveries in Australia during the Voyage of H.M.S. Beagle*, vol. 2 (London: 1846), p. 427.

⁷⁴ Rawson, *op. cit.*, p. XVI, 104.

⁷⁵ K. Cox, *Angus McMillan Pathfinder* (Olinda, Vic.: 1973), p. 71.

⁷⁶ Havard, *op. cit.*, p. 60.

⁷⁷ Rawson, *op. cit.*, p. 121.

was also set up for him .. He met innumerable friends among the settlers [and] he was the best known and most popular man in the island'.⁷⁸

These memories survive, as John Reynolds states 'Strzelecki's amiable personality made him a particularly welcome guest in many Tasmanian homes. Even today there are fleeting memories of this adventurous and cultured Pole'.⁷⁹

In a letter to James Macarthur, dated in Launceston on 22 May 1841, Strzelecki gives an outline of his explorations in Tasmania:

I completed all my survey here. During all the time I was in V.D. I was peregrinating on foot as usual, with two packhorses and three men. My first exploring was to the Eastward of Launceston, including the coast between George Town and Cape Portland and that down to St. George's River , and the South and North Esk, Ben Lomond and Ben Nevis. The second was to the westward - Westbury, Port Sorell, Delorain and Middlesex Plains, Hampshire Hills, Emu Bay, Circular Head, Cape Grim and River Arthur. The third start was at the Western Tier which is to the south of Deloraine & all the Lakes and Frenchmen's Cap & McQuarry Harbour and returning from thence the Valley of the Derwent and N. Norfolk and Mt. Wellington and Tasman's Peninsula and the Huyon and Research Bay & Richmond & Jerusalem & Jericho and Oaklands and the Country from Ross extending towards Swan Port and finally that of Campbelltown and Launceston - which zigzag, computed and evaluated to 2,000 miles. I like V.D., that is all what Nature and Industry has done and is about to do, all beautiful, surprising and surpassing the expectations.⁸⁰

After these three expeditions in Tasmania, during which he climbed the highest peak on the island and named Mount Arrowsmith.⁸¹ On 13 January 1842 Strzelecki climbed the highest peak on Flinders Island, which later Captain Stokes named 'Strzelecki Peaks. According to the Australian historian Charles Daley a hill on Three Hummocks Island in Bass Strait was also named after him.⁸²

Upon his return from the Bass Strait cruise Strzelecki again took up his scientific work for about seven months. During that period his friendship with the Franklins became more firmly established.

Among the early settlers of Tasmania Strzelecki made the acquaintance of James Fenton, who described Strzelecki in A history of Tasmania as 'a man of great energy and physical endurance'. Fenton wrote that Strzelecki found in the Asbestos Ranges of Tasmania 'indications of gold and copper'⁸³.

In another of his books, *Bush Life in Tasmania Fifty Years Ago*, Fenton states that

The Count examined with much minuteness the range of hills which run south from Badger Head, known as the Asbestos Tier. He found plenty of asbestos, a trace of copper, and some auriferous quartz; but, alas! we did not go down to Cabbage-tree Hill, where those lucky prospectors, the Dallys, found, long after that day, the surface treasures which culminated in the Tasmanian goldmine. The count was a most delightful man to converse with. He had travelled over nearly all the world, was cheerful in conversation, had a rich store of anecdote, which he told in a most interesting and often amusing manner, with his strongly marked foreign accent ... he was cheerful

⁷⁸ *Ibid.*, p. 121-122.

⁷⁹ J. Reynolds, 'A Polish Explorer', *Illustrated Tasmanian Mail*, June 1929, pp. 25-26.

⁸⁰ Rawson, *op.cit.*, p.122-128, the original in the Mitchell Library.

⁸¹ K. Fitzpatrick, *Sir John Franklin in Tasmania* (Melbourne 1949), p. 291

⁸² C. Daley, 'Count Paul Strzelecki's Ascent of Mount Kosciusko and Journey through Gippsland', *Victorian Historical Magazine*, 19, no. 2 (December 1941), p. 53.

⁸³ J. Fenton, *History of Tasmania*, Hobart: 1884), p. 157.

withal, high-spirited, of powerful physique, and gifted with a rich fund of scientific lore.⁸⁴

The Melbourne Herald of 9 December 1853 noted a 'Probable Gold Field' in Tasmania referring to Strzelecki's note 'that in neighbourhood of Frenchman's Cap, there is a place where he thought gold would be found'.

Unfortunately, most of Strzelecki's brilliant quick answers, puns and jokes are lost. One of his retort was reported by another Australian pioneer, William Brodribb. Incidentally, his description of Strzelecki is very similar to that of Fenton:

He was a thinnish wiry man, of vivacity and energy, full of knowledge and anecdote - in short, as genial and pleasant a companion as one would wish to meet. He delighted in telling stories of the Sydney notables. One I recall as characteristic of the man. The late Bishop Broughton, speaking to the Count on his return from a distant exploration, said: "I fear you found a great deal of wickedness and ungodliness in the far interior, where the people are so scattered and where there are no churches". "On the contrary, my lord" said the Count, "it is here in Sydney, where people and churches abound, that I find wickedness rampant".⁸⁵

Another description of Strzelecki was given in Żmichowska's Reminiscence (p. 547) 'One rarely sees a man so attractive in every respect: height, posture right for a monument, sapphirine eyes just to take into one's heart, a most handsome man!' She also stated that he was an 'outstanding horseman'.

Strzelecki left Launceston on 29 September 1842 by the steamer *Sea Horse*, and arrived in Sydney on 2 October.

After a short stay in Sydney, Strzelecki made another expedition in New South Wales, completing a geological examination of Upper and Lower Hunter River Valley. 'He mentions a tract of country between Port Hunter, Port Stephens and Mount Wingen, naming such places as Dart Brook, Karua River, St. Patrick's Plains, Raymond Terrace, Raymond Ferry, Booral, Carrington, Strout, Glendon, Harper's Hill, all centres of geological interest'.⁸⁶

On 15 November 1842 Strzelecki wrote from Port Stephens to the Colonial Secretary, 'Forwarding Jas Nolan or Keena's petition for a Pardon'. As a result of Strzelecki's recommendation, his faithful Irish servant, a convict, transported 'for life' for 'the felony of a Watch', received an absolute pardon on 1 July 1843.

Strzelecki left Sydney on 22 April 1843, on board the small barque *Anna Robertson*, after four years in Australia. This ship sailed along the Great Barrier Reef, and through Torres Strait and the Arafura Sea. He visited the islands of Timor, Sumba, Sumbawa, Lombok, Bali (where he apparently stayed for some time), and Java. It seems that the barque sailed from Surabaja through Makassar Strait, visiting Borneo and Manila, before reaching Hong Kong. In the Mitchell Library there is a letter written by Strzelecki to Captain P.P. King, dated 26 July 1843, with a most interesting description of the infant colony of Hong Kong. In referring to the island visited he says: 'The richness of Nature in every Department of Natural History is surprising - but nothing equal (sic) to that which the doings of the mortal race of the Anglosaxon people exhibits in the new English colony of Hongkong'.⁸⁷

Strzelecki sailed from Canton in a fast Government steamer via Penang, Singapore, India and the Red Sea, disembarking at Suez. After a journey by land to Cairo, he spent then days in Egypt.

He arrived in London on 24 October 1843 seventy-four days after leaving Canton, and nearly six months after his departure from Jackson's Bay. He was undecided whether to settle in England or in France.

⁸⁴ J. Fenton, *Bush Life in Tasmania Fifty Years Ago* (London: 1891), p. 36

⁸⁵ Brodribb, *op. cit.*, p. 584.

⁸⁶ Havard, *op. cit.*, p. 79.

⁸⁷ Mitchell Library, King Paper, A 3599, p. 148.

He may have been induced to stay in England by a pleasant surprise in the form of the address of recognition from the settlers and ladies of Tasmania, which opened with: 'We, the undersigned, cannot suffer you to depart from our shores without presenting to you the assurance of our sincere regret. The benefits which you have conferred upon our country have added other motives to those of private friendship, which call for a public and united expression of our esteem'⁸⁸. The address was accompanied by a subscription of £400, £100 of which was contributed by Sir John Franklin.

Strzelecki used this money to publish *Physical Description of New South Wales and Van Diemen's Land*. This book appeared on the booksellers' shelves in May 1845 and was well received.⁸⁹ Besides flattering reviews, the opinion of Charles Darwin, expressed in a letter to Strzelecki, serves as an authoritative appraisal: 'I congratulate you on having completed a work which must have cost you so much labour and I am astonished at the number of deep subjects which you discuss... I heartily wish that one quarter of our English authors could think and write in language one half as spirited yet so simple'.⁹⁰

The book inspired an American writer James H. Perkins to express his opinion a few years later in the *North American Review*: 'Strzelecki ... has done more to make New South Wales and Tasmania scientifically intelligible than all other inquirers'.⁹¹

The map reproduced in the *Physical Description* was a reduction by J. Arrowsmith from Strzelecki's original map - a colossal map 7,6 m long and 1.5 m wide. Researchers searched for this map for at least two decades, and in 1971 Dr David F. Branagan of Sydney University located it in the Library of the Institute of Geological Sciences, South Kensington, London. The map had been cut into portions, mounted and boxed, apparently by Strzelecki himself. Branagan was instrumental in obtaining two sets of copies on colour negatives for the National Library, Canberra and the Mitchell Library, Sydney.

Although two geological maps were produced earlier in Australia, T. Mitchell's of the Wellington Valley (published 1838) and J. Lhotsky's of Tasman's Peninsula (1837, never published), they were small and of regional value. Strzelecki's map had its priority explained by Branagan: 'Strzelecki plays a most important role in the history of Australian geology - his work is the first attempt to cover a very large part of the continent (approximately 176,00 sq. m.) was compiled largely from personal inspection'.⁹² The map deserves a more detailed evaluation by Australian geologists.

Physical Description after 135 years is still an asset in the scientific literature on Australian geology. The facsimile edition published by the Libraries Board of South Australia in 1967 was quickly sold out.

The well-known geologist, Dr A.N. Lewis of Hobart, wrote in 1939:

Strzelecki was the first writer to publish a systematic account of any scientific studies in Tasmania. The records of his work at practically entirely contained in his *Physical Description of New South Wales and Van Diemen's Land*. The book is a classic and held the field as the important work on geography and geology of Tasmania until superseded by R.M. Johnston's in 1888. Now,

⁸⁸ Strzelecki *Physical description of NSW* (London 1845) p. V; Harvard, *op.cit.*, p. 81; the original address is in the Mitchell Library.

⁸⁹ L. Paszkowski, 'Charles Darwin and Strzelecki's Book "Physical Description of New South Wales and Van Diemens Land"', in *Australian Zoologist* 14 (1968), p. 249.

⁹⁰ W. Słabczyński, 'Darwin's Opinion of Strzelecki and an Attempt to Interpret It', *25th International Geological Congress: Abstracts*, 3 (Sydney 1977): 928-29; Paszkowski, 'Charles Darwin', *ibid.*, p. 246. The photograph of the letter was published by W. Słabczyński in the Polish periodical *Kosmos A*, 7 (1958), pp. 379-80 and in Strzelecki's *Pisma wybrane*, pp. 148-50. The original letter is in the Yale University Library, New Haven, USA.

⁹¹ J. Perkins, *The Memoir and Writings*, vol. 2 (Boston: 1851), p. 499; *The North American Review* LXX (1850), pp. 196-97.

⁹² D. Branagan, 'Strzelecki's Geological Map', *Records of the Australian Academy of Science* 2, no 4, (May 1974), pp. 68-70; T. Vallance, 'Origins of Australian Geology', *Proceedings Linnean Society N.S.W.* 100, part 1, (1975), p. 32; T. Vallance and D. Branagan, 'New South Wales Geology - Its Origins and Growth', in V. Kurta et al, *Dr. John Lhotsky: The Turbulent Australian Writer Naturalist and Explorer*, (Melbourne: 1977), p. 52.

100 years later, it is appropriate to consider Strzelecki's real contribution to science as far as he dealt with Tasmania. This contribution even considering the virgin field in which he worked, was outstanding. My personal tribute to Strzelecki is that 100 years after he wrote, I make constant reference to his book and I have found thereby help which has materially aided my work in the same field ...

It may surprise readers to learn that some of the localities described in the Physical Description have not since appeared in scientific literature. About one of these he says (page 95): "The sources of the river Nive, in the Upper Country and the locality east of Marlborough exhibit the most complete section of this group that is to be seen..." Nevertheless, as far as I know, this locality was not again inspected until 1939. Another locality, Spring Hill, was used by Strzelecki as the basis of his correlation of the coal measures of both New South Wales and Van Diemen's Land. This also has not since been revised...

As far as geological conclusions or hypotheses go, Strzelecki's work was based on far too little field data and has been superseded by subsequent work. This however does not apply to descriptions of localities or actual geological observations. The descriptive paragraphs opening Chapter III are as good today, as they were when written, and form an admirably concise statement of the physical description of the country which has never been bettered in published literature. Strzelecki's petrology is very mixed and of no use today but the chapter shows a remarkable range of observations and close attention to detail within the limits of the knowledge of the time. His observational acumen is displayed by his classification of different rocks into stratigraphical horizons. Considering the fact that his conclusions must have been largely based on his own observations, they were remarkably close to the truth as demonstrated by more recent intensive study...

It is not to be wondered at that the pioneer geologist made mistakes but the features he actually noted can still be identified in the field and the range of his observations makes the geologist of the 20th century marvel at what one man accomplished in the early days of systemised science...

Strzelecki paid particular attention to the occurrence of coal. These were times when coal was of prime economic importance and were before the discovery of the Tasmanian metal deposits. His description of the various coal basin are most accurate and would serve practically as they stand as good account today...

It is in the department of palaeontology that Strzelecki's work has been assumed prime importance. I have no direct evidence that he possessed and particular knowledge of this branch. He handed his collections to Lonsdale and Morris for description. The results are printed in the Physical Description and form the real basis of Australian Palaeontology, unimpaired by the passage of time. Strzelecki, however, did the collecting. The collection was remarkably complete and shows a wide grip of the subject to enable such a comprehensive and well located group of representative fossils to be got together. It also shows a painstaking labour for which Australian geology will always be grateful.

The other chapters on Botany and Zoology, the Aborigines, Agriculture and Soils are not mainly interesting as historical records but show that Strzelecki was a keen observer and, above all, a writer remarkable for the brevity and lucidity of his descriptions. The book is not much read now but still raises a feeling of amazement in the minds of those students who spare time to dip into it. A scientist's claim to fame rest not so much on the final truth he discovers as on the distance he carries their knowledge towards the

final goal. According to this test Strzelecki still stands first amongst Tasmanian scientific writers.⁹³

On 28 November 1845 Strzelecki was naturalised as a British subject.⁹⁴ A year after the appearance of *Physical Description* the gold Founder's Medal of the Geographical Society was awarded to him. During the presentation, on 25 May 1846, the president of the Society, Lord Colchester, said:

In the course of the last year you have given to the public the result of your labours in the work entitled, "Physical Description of New South Wales and Van Diemen's Land" ... the whole illustrated by comparisons with other countries visited by yourself in the course of twelve years' travel through most of the regions of the world, is a most valuable addition to our knowledge of this interesting portion of the globe; and together with the beautiful geological map, constructed by yourself, and now exhibited before us, and the energy and perseverance required to produce these results proclaim a geographer of no ordinary merit, and form the ground on which has been awarded to you the medal of our royal founder which I have now in the name of the Council, to present to you.⁹⁵

Only three such medals were bestowed by the Geographical Society to Australian explorers: Edward J. Eyre (1842), Paul E. Strzelecki (1846) and Charles Stuart (1847). The latter, a close friend and admirer of Strzelecki named the Strzelecki Creek in South Australia in honour of his friend.

During the autumn and winter of 1846-47 the disaster of the great famine came to Ireland. The British Relief Association was formed in London and Strzelecki almost at once applied for an appointment as one of the agents in Ireland. He offered his services on an honorary basis. He was accordingly appointed Agent for the counties of Sligo and Mayo.

On his arrival he reported that 'no pen can describe the distress by which I am surrounded. It has actually reached such a degree of lamentable extremes that it becomes above the power of exaggeration and misrepresentation. You may now believe anything which you hear or read, because what I actually see surpass what I ever read of past and present calamities'.⁹⁶

The author of the *History of the Great Irish Famine*, Rev. John O'Rourke, wrote that 'large sums were distributed by the British Association, through the agency of the generous and never-to-be-forgotten Count Strzelecki (sic)'. This historian also pointed out that 'A particular feature of this relief system, adopted and carried into effect by the advice of Count Strzelecki (sic), was the giving of clothing and daily rations to children attending school. This was done in twenty-seven of the poorest Unions, and with the best results. By the first of January, 1848, the system was in full operation ... and 58,000 children were on the relief roll of the Association. The number went on increasing until, in March, there were upwards of 200,000 children attending schools of all denominations ...'.⁹⁷

Strzelecki devoted himself to the relief of this great misery and his success was beyond any doubt, although obtained at the cost to himself of an attack of famine fever, traces of which reminded with him for the rest of his days.⁹⁸

⁹³ A. Lewis, 'Strzelecki in Tasmania', in Havard, *op.cit.*, pp. 76-78; also quoted by Rawson, *op.cit.*, pp. 131-133.

⁹⁴ Paszkiewicz, *op.cit.*, p. 110.

⁹⁵ Havard, *op.cit.*, p.86.

⁹⁶ J. O'Rourke, *The History of the Great Irish Famine* (Dublin: 1875), pp. 391-92; Havard, *op.cit.*, p.88; Rawson, *op.cit.*, p. 167; Słabczyński, *P.E. Strzelecki*, pp. 240-57.

⁹⁷ O'Rourke, *op.cit.*, p. 510-511.

⁹⁸ Rawson, *op.cit.*, p. 167; *The Times*, Obituary, 17 October 1873, p. 3; Z. Gloger, Edmund Strzelecki, *Tygodnik Ilustrowany* [Illustrated Weekly], (Warsaw) 17 January 1874, p. 41; Słabczyński, *P.E. Strzelecki* p. 258-59.

A bronze relief of Sir Paul E. Strzelecki on the facade of the Earth Science Building, Swanston Street, Melbourne University. It was unveiled by the Lord Mayor of Melbourne on June 19, 1988, during the Australian Bicentennial Celebrations. The monument was sculptured by George Frimi and financed by the Polish Australian Cultural Society in Victoria. Photo: A. Santowiak, 1996.

For the important services rendered in Ireland the British Government nominated Strzelecki one of the first Civil Companions of the Bath, bestowed on him on 21 November 1848. In the words of Lord Overstone, when conveying to him the resolution of thanks of the Relief Committee, he had, indeed, afforded 'abundant proof that he possessed those high moral qualities which the British public always hold in the highest esteem'.⁹⁹ In May 1849 Strzelecki was back in London.

The Times of 17 October 1873 stated that 'On his return to London in 1849, Count de Strzelecki found himself famous... Society rejoiced in him, and during the rest of his life he maintained a high position in the ranks of science and literature'.

Strzelecki was elected a Fellow of the Royal Geographical Society in May 1853. In June of the same year he was elected a Fellow of the Royal Society of London.

His philanthropic interests were not limited merely to Ireland, as he helped to promote the emigration of many impoverished families to Australia. He was an active and esteemed member of Lord Herbert's Emigration Committee and of the Duke of Wellington's Emigration Committee.¹⁰⁰ Among thousands of emigrants whom Strzelecki was responsible for sending to Australia were destitute girls, rescued from the streets of London.¹⁰¹

⁹⁹ Havard, *op. cit.*, p.88.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 89; M. Kiddle, *Caroline Chisholm* (Melbourne: 1857), p. 184, ref. to the *Empire*, supplement, 25 July 1854.

¹⁰¹ *The Times*, 17 October 1873, p. 3.

He was a member of the Crimean Army Fund Committee and at the end of this campaign he accompanied Lord Lyons on a visit to Sebastopol. Strzelecki was associated with Florence Nightingale and helped her, through his connections, to publish a series of her articles.

When the British Government gave up hope of finding the lost expedition of Sir John Franklin, Lady Jane decided to organise a private search party by her own means. No less the £10,000 would be required to purchase and fit out the yacht Fox. Strzelecki came to her aid and by his effort and by using the good offices of his wealthy friends, was able to assist in the collection of £3,000, thus considerably alleviating the financial burden to Lady Jane.¹⁰²

The expedition sailed from Scotland in July 1857 under the command of Captain Francis McClintock. In the spring of 1859 traces of the lost party were found and Sir John's diary recovered. In memory of Strzelecki's splendid effort Captain McClintock named a large bay on the Prince of Wales Island Strzelecki Harbour.¹⁰³

On 20 June 1860 Strzelecki received the honorary degree of Doctor of Civil Law from the University of Oxford. On 30 June 1869 he was awarded the Order of St. Michael and St. George, for his 'five years explorations in Australia, the discovery of gold, the discovery of new territory accessible to colonisation and finally for the construction of the topographical and geological maps, based on astronomical observations'.¹⁰⁴

Strzelecki died in London on 6 October 1873, and was buried in the Kensal Green Cemetery. The grave was restored by the Australian and Polish Government in 1943.

There are geographical names still in use in Australia linked with the name of Strzelecki: Strzelecki Ranges, Strzelecki Town, Strzelecki South, Strzelecki Mine, Strzelecki Siding (Gippsland, Vic.); Strzelecki Creek (SA and NSW); Strzelecki Peaks (Flinders Island); Mount Strzelecki (NT); Strzelecki's Old Camp and Strzelecki's Tree (Tas.); Strzelecki Basin, Strzelecki Desert and Strzelecki Plain (SA). In Canada, Strzelecki Harbour is named after the explorer.

In 1927 a Committee was formed in Victoria under chairmanship of Sir James Barret, and thanks to the efforts of the Royal Historical Society of Victoria, the Lands and Survey Department and the Department of Education, a line of cairns was erected in Gippsland and unveiled by the governor of Victoria, Lord Somers, as a homage to the explorers of Gippsland: McMillan and Strzelecki. Memorials to Strzelecki were constructed at Heyfield, Loy Yang, Koornalla, Mirboo North, Leongatha, Korumburra, and Corinella.¹⁰⁵

To commemorate Strzelecki's ascent and naming of Mount Kosciuszko a large bronze plaque was placed on a granite boulder on the mountain top. The plaque was unveiled on 17 February 1940 by the then Consul-General for Poland, Ladislas A. de Noskowski and his Australian wife, née Beatrice Barnett.¹⁰⁶

Strzelecki's name and memory have entered the annals of history. At least six books have been written about him as have countless articles in which many different opinions have been expressed. Here are opinions of Strzelecki by three Australians, John Reynolds the Tasmanian journalist and historian, Scrutarius the book-reviewer and Bernard Cronin the author and tutor who nurtured a generation of Australian writers and journalists.

¹⁰² Sir John Franklin had sailed in 1845, in command of the HMS *Erebus* and *Terror*, in an endeavour to discover the North-West passage. The total disappearance of the party was the prime motive in Arctic exploration for the next twenty years or more. The ships were entrapped by ice in September 1846, Franklin died 11 June 1847. Abandoning the ships in April 1848 the survivors, 105 men under Captain F. Crozier, retreated hoping to reach one of the Hudson's Bay Company's posts. Their total loss may have been due partly to starvation but mostly scurvy. Rawson, *op. cit.*, p. 184; Ślabczyński, *P.E. Strzelecki*, p. 264.

¹⁰³ Ślabczyński, *ibid.*, p. 264, 292: aerial photograph of the Strzelecki Harbour was published by W. Ślabczyński in *Polscy podróżnicy i odkrywcy* [Polish Travellers and Discoverers] (Warsaw, 1973), p. 372.

¹⁰⁴ Havard, *op. cit.*, p. 91.

¹⁰⁵ Rawson, *op. cit.*, p. 107; L. Paszkowski, 'Obeliski Strzeleckiego w Gippsland' [Strzelecki's Cairns in Gippsland], *Polish Weekly* (Melbourne), 21 December 1963, pp. 10, 13.

¹⁰⁶ Havard, *op. cit.*, p.56-57; Rawson, *op. cit.*, p.78-79; L.A. de Noskowski of Sydney to the author 16 March 1958.

'Strzelecki belongs to that great band of men which made the Nineteenth Century so remarkable. With Humboldt, Franklin, Darwin, and Wallace, he must be regarded as one of the leading explorers of his time'.¹⁰⁷

It has been suggested that Strzelecki was a shallow, self-seeking fortune-hunter with no real claim on the world's regard. But, as Mr Rawson himself asked, would not the shrewd Lord Overstone one of the richest and most influential bankers of the time, the famous Delane of *The Times*, Florence Nightingale, Lord Herbert, Secretary for War, and others with whom he was caught up in close association have unmasked him? But there does not appear to have been a word written against him'.¹⁰⁸

'Few men have led as full and varied a life as Count Strzelecki. His niche in Australian annals is secure for all time, for we are considerably in his debt'.¹⁰⁹

It seems foolish for some present day writers to claim that they understand Strzelecki's personality and motives better than people who knew him and observed him in real life.¹¹⁰

In closing this chapter it may be worth quoting again Geoffrey Rawson: 'Here was a youth from a remote village in his native Poland without money, without influence or help, who not only left his name and fame on a large part of the Australian continent, but who subsequently won for himself a most distinguished position in the highest circles in England. He achieved this worldly success and satisfaction entirely by the force of his own qualities and by his winning personality'.¹¹¹

Strzelecki should be remembered not merely as an early discoverer of gold and silver, nor as the explorer who named Mount Kosciuszko and produced the first map of Gippsland, but as the man concerned with the Australian environment and ecology¹¹², the first man who advocated 'the most ambitious' plans for large-scale irrigation in New South Wales and Tasmania¹¹³, who foretold a very bright future for the Australian wool industry¹¹⁴, the man who first proposed and attempted to organise a vast and detailed geological survey in Australia.¹¹⁵ Strzelecki also 'must be accounted a pioneer of Australian meteorology'.¹¹⁶

¹⁰⁷ J. Reynolds, 'A Polish Explorer', *Illustrated Tasmanian Mail*, 12 June 1929, p. 26.

¹⁰⁸ Scrutarius in a review of Rawson's book, *Walkabout* (Melbourne), 1 March 1954, p. 45.

¹⁰⁹ B. Cronin, 'Polish Count kept Gold "Find" Secret', *Sun*, (Melbourne), 24 April 1959, p. 2.

¹¹⁰ B. Cronin, in a strong worded letter to Mouni Sadhu, dated 9 April 1962: 'Falsification and distortion of historical facts is going on all the time today, right under our noses. It is a sign of a very sick world. A dearth of creative inspiration has given rise to disgusting type of writer ... In other words, men are busily engaged in destroying noble reputation and, conversely, building up ignoble ones. Nothing, in short, is sacred ... Edmund Paul Strzelecki is the current victim'.

¹¹¹ Rawson, *op. cit.*, p. 1.

¹¹² W.K. Hancock, *Discovering Monaro: A Study of Man's Impact on His Environment* (Cambridge: 1972), pp. 12, 57-59; W. Słabczyński, 'Darwin's Opinion of Strzelecki and an Attempt to Interpret It', in *25th International Geological Congress: Abstracts 3*, (Sydney 1977), p. 929.

¹¹³ S. Roberts, *History of Australian Land Settlement*: 2nd ed. (Melbourne; 1969), p. 368; W. Słabczyński, 'Paul Strzelecki and His Contribution to the Opening Up of Australia', *Actes du XI Congress International d'Histoire des Sciences* [Papers of the 11th International Congress of the History of Sciences] 4 (Cracow 1968), pp. 248-51; 1; L. Wigmore, *Struggle for the Snowy* (Melbourne: 1968), p. 47.

¹¹⁴ 'A 7000-mile tour of two States on foot' (a review of the *Physical Description*), *The Australian*, 2 September 1967.

¹¹⁵ Strzelecki to Captain P.P. King, London, 5 June 1845: 'There is great probability that I should be able to secure to the two Colonies a Gvt Establishment called the Economic Geology, which will be a branch of the Office of the Ordinance Geology Survey of Great Britain under the direction of Sir Henry De la Bêche - with a Geologist and a Chemist etc. etc. and through which thorough Geological Survey of the two colonies will be made and such questions of Chemistry and Mineralogy solved, as the development of mining and agriculture may require. As I have *even recently* declined the offer of an Office in the Colonies, and am far from angling for any at Home, my representations have at least a weight of sincerity and disinterestness by which they are directed, and are thus particularly listened to in

These are some of the main achievements which Charles Darwin called the 'deep subjects' and Bernard Cronin summoned up as a 'debt' owed to him by all Australians.

---

quarters who have a voice in the Chapter. - You would be horrified to say the best of the scandalous ignorance which is to be met with about the Colonies here!'.
Lethbridge Collection, King Papers, ML A3599, p. 165-66.

¹¹⁶ J. Babicz, W. Słabczyński and T. Vallance in *Geographers: Bibliographical Studies 2*, (London 1978), p. 114; A. Liversidge and R. Etheridge Jnr., eds., *Report of the First Meeting of the Australasian Association for the Advancement of Science, held at Sydney. N.S.W., in August and September 1888*. (Sydney: 1889), pp. 70-71 'a very valuable contribution to the Meteorology of the period 1838 to 1842 inclusive'.

Zdzisław A. Derwiński
(Melbourne)

Niemcy w polityce rządu RP w przededniu Konferencji Jałtańskiej (1945)

Problem Niemiec był jednym z kluczowych zagadnień, którym interesował się rząd polski w okresie II wojny światowej. Pilnie obserwowano nie tylko przebieg działań wojennych przeciwko Niemcom, ale również międzynarodowe inicjatywy dotyczące powojennych Niemiec. Rząd polski starał się opracować własny program polityczny w stosunku do Niemiec. Z ogólnych obserwacji można wywnioskować, że polityków polskich interesowały następujące aspekty tzw. kwestii niemieckiej: zagadnienie rozejmu i pokoju, problem granic, okupacji, odszkodowań i reparacji oraz zbrodni wojennych dokonanych przez hitlerowców. Były one przedmiotem studiów i dyskusji różnych organów polskich i międzynarodowych. Należy nadmienić, że w większości polskich ministerstw znajdowały się referaty niemieckie bądź komórki pracujące nad poszczególnymi zagadnieniami niemieckimi. Prace te były koordynowane m.in. przez Międzyministerialną Komisję do Spraw Niemieckich (KdSN) i Specjalny Komitet Ministrów dla Spraw Okupacji (SKMdSO). Polska była też reprezentowana w Commission Interalliee pour l'Etude de l'Armistice (Międzynarodowa Komisja do Spraw Zawieszenia Broni) i United Nations Commission for the Investigation of War Crimes (Komisja Narodów Zjednoczonych do Badania Zbrodni Wojennych).

Na wstępie przyjrzyjmy się, jak kształtowało się ogólne stanowisko władz polskich wobec Niemiec. Przy precyzowaniu poglądów w tym zakresie starano się brać pod uwagę głosy opinii publicznej oraz wypowiedzi, bądź określone działania, przedstawicieli mocarstw sprzymierzonych. Dochodziły do tego również inne względy, np. Jan Wszelaki¹ prowadząc w lipcu 1943 r. rozważania na temat bezpieczeństwa Europy wschodniej zwracał uwagę na problem sąsiedztwa polsko-niemieckiego. Z jednej strony wskazywał na istniejącą w społeczeństwie polskim nienawiść do Niemców, a z drugiej uważał, że po pokonaniu Niemiec należy złagodzić te emocje. Jego zdaniem, unormowanie powojennych stosunków polsko-niemieckich było konieczne ze względu na wzajemne powiązania Polski i Niemiec w zakresie komunikacji, handlu i kultury itp.²

Jednocześnie uwadze rządu polskiego nie uchodziły doniesienia o sympatiach proniemieckich w USA. Starał się im przeciwstawić ambasador RP w Waszyngtonie Jan Ciechanowski³, którego zaniepokoiły w szczególności tendencje do oddzielenia hitleryzmu od

---

¹ Jan Wszelaki (1894-1965) dyplomata, uczonek. Od 1918 r. pracował w MSZ. Przed II wojną światową na placówkach w Moskwie i Londynie, był również doradcą ekonomicznych rządu polskiego. W czasie wojny zastępca sekretarza generalnego MSZ (1939-1944). W latach 1944-1950 reprezentant rządu polskiego na obczyźnie w USA. Członek zarządu i dyrektor Polskiego Instytutu Sztuki i Nauki w USA (1962-1965).

² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego [dalej: AIPMS], sygn. Kol. 39/19, *Security of Eastern Europe*.

³ Jan Ciechanowski (1887-1973), dyplomata, poseł RP w Waszyngtonie (1925-29), sekretarz generalny MSZ (1939-40), ambasador RP w Waszyngtonie (1941-45), autor wspomnień *Defeat in Victory* (1946). Ostatni właściciel majątku w Szczekocinach.

społeczeństwa niemieckiego. W jego przekonaniu występujące w USA i Anglii głosy dzielące Niemców na dobrych i złych, czy też wprowadzające rozróżnienie między reżimem hitlerowskim a narodem niemieckim były obliczone na głosy Amerykanów niemieckiego pochodzenia w wyborach prezydenckich w 1944 r.⁴

Obserwowano też niemieckie próby uratowania Niemiec po wojnie przed totalną klęską polityczną. W tych kategoriach traktowano m.in. działalność Komitetu Narodowego „Wolne Niemcy” w ZSRR. Należy tu dodać, że obawiano się ewentualnego zbliżenia niemiecko-sowieckiego.

We wrześniu 1943 r. w polskich kołach politycznych odnotowano wiadomości o depresji w społeczeństwie niemieckim (notabene informacje takie pojawiały się co jakiś czas niemalże do końca wojny) oraz o rachubach Anglosasów na wycofanie się Niemiec z Włoch i południowo-zachodniej Francji⁵. Niewykluczone, że takie oceny były spowodowane doniesieniami o rzekomych próbach rokowań podjętych przez dowództwo niemieckie. Amb. Ciechanowski w liście do ministra spraw zagranicznych Tadeusza Romera⁶ z 22 września 1943 r. napisał, że strona niemiecka zgłosiła chęć podjęcia rozmów o zawieszenie broni na terenie Anglii i zamierzała w tym celu wysłać feldmarszałków Keitla i Manheima [?-zapewne chodziło tu o Mansteina - aut.]. Anglicy w myśl postanowień casablankich o bezwarunkowej kapitulacji odrzucili tę propozycję⁷. Wspomnijmy w tym miejscu, że latem 1943 r. Japończycy próbowali doprowadzić do przerwania wojny na froncie niemiecko-sowieckim. Odpowiednie propozycje w tej sprawie złożył stronie sowieckiej ambasador Japonii w Moskwie Sato⁸ w dniu 10 września 1943 r. Rząd sowiecki odrzucił jej i poinformował o tym fakcie amerykańskiego sekretarza stanu Cordella Hulla⁹ w dniu 16 września 1943 r.¹⁰

Dodajmy też, że tajne rozmowy sowiecko-niemieckie były prowadzone w Sztokholmie m.in. w czerwcu 1943 r. Prowadzili je ze strony niemieckiej Peter Kleist¹¹ (towarzysz Rybentropowi w jego wizycie w Moskwie w sierpniu 1939 r.) a ze strony sowieckiej radca ambasady ZSRR w Sztokholmie W. S. Siemionow¹². Rozmowy były prowadzone w

⁴ AIPMS, sygn. Kol. T. Romera, Mikrofilm Public Archiwew (Ottawa) [dalej: Mf PA(Ottawa)], USA, File 1, Jan.-Oct. 1943, List. J. Ciechanowskiego do T. Romera nr 1 z 22 VII 1943 r.; AIPMS, sygn. A.9.II/10, Notatka z posiedzenia KdSN, 27 IX 1943.

⁵ AIPMS, Kol. T. Romera, Mf PA(Ottawa), USA, File 1, Jan.-Oct. 1943, List J. Ciechanowskiego do T. Romera nr 5 z 22 IX 1943 r.

⁶ Tadeusz Romer (1894-1978), dyplomata, naczelnik wydziału zachodniego MSZ (1923-27), poseł RP w Portugalii (1930-37), ambasador RP w Japonii (1937-41), ambasador RP w ZSRR (1942-43), minister spraw zagranicznych (1943-44). Po wojnie osiadł w Kanadzie.

⁷ AIPMS, Kol. T. Romera, Mf PA(Ottawa), USA, File 1, Jan.-Oct. 1943, List J. Ciechanowskiego do T. Romera nr 5 z 22 IX 1943 r.

⁸ Naotake Sato (1882-1971), japoński dyplomata i polityk. Minister spraw zagranicznych (1937), doradca dyplomatyczny w MSZ (1938), ambasador w Mandżukuo i w ZSRR, później był aktywny w ONZ.

⁹ Cordell Hull (1871-1955), amerykański prawnik i polityk. Sędzia w stanie Tennessee (1903-07), członek Izby Reprezentantów z ramienia Partii Demokratycznej (1907-1921, 1923-1931), sekretarz stanu (1933-1944). Laureat pokojowej nagrody Nobla (1945). Uznawany jest za architekta Organizacji Narodów Zjednoczonych.

¹⁰ *Historia dyplomacji 1939-1945*, t. IV, Warszawa 1982, s. 402-403.

¹¹ Bruno Peter Kleist, ekspert ds. rosyjskich w niemieckim MSZ, a później w Ministerstwie ds. Terytoriów Wschodnich. Uważany był za agenta Abwehry, współpracował też z RSHA Himmlera, głównie z Kaltenbrunerm i Schellenbergiem.

¹² Włodimir Siemionowicz Siemionow (1911-?), ukończył Moskiewski Instytut Historii, Filozofii i Literatury (1937), członek Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików) [WPK(b)], a następnie Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (KPZS) od 1938 r.; na placówkach dyplomatycznych na Litwie, w Niemczech i Szwecji (1939-1945); doradca polityczny w Głównym

mieszkańcu Edgara Clausa¹³, którego żona, Szwedka rosyjskiego pochodzenia była zaprzyjaźniona z ambasadorem ZSRR w Sztokholmie, Aleksandrą Kołontaj¹⁴. Rząd polski miał informacje o tych rozmowach uzyskane ze źródeł węgierskich. Rzekomo Niemcy rzekomo proponowali ZSRR: 1. wyłączne wpływy ZSRR na Bałkanach z możliwością zjednoczenia Bułgarii i Serbii w jedno państwo. Państwo to otrzymałoby Triest i Fiume oraz mogłoby się połączyć na zasadzie konfederacji z Czechosłowacją, 2. Zachodnia granica ZSRR przebiegałaby wzdłuż linii demarkacyjnej z 1939 r. oraz rzeki Prut, 3. Niemcy rezerwowali sobie prawo zabezpieczenia swoich interesów i wpływów na Ukrainie. Strona sowiecka rzekomo odrzuciła trzeci z wyżej wymienionych postulatów oraz domagała się przyznania niepodległej Polsce Prus Wschodnich i Śląska aż po Wrocław, na co Niemcy nie zgodzili się¹⁵.

Zwróćmy w tym miejscu uwagę na fakt, że klęski niemieckie poniesione latem 1943 r. oraz zapowiedź konferencji ministrów spraw zagranicznych USA, W. Brytanii i ZSRR w Moskwie spowodowały konieczność zastanowienia się nad stosunkiem Polski do Niemiec. Bardzo interesujący wywód na ten temat przeprowadził na posiedzeniu KdSN przewodniczący komisji senator Tadeusz Katelbach¹⁶. Zauważył on, że *polaska myśl polityczna na emigracji ... zdążyła od początku do utrwalenia w krajach alianckich przekonania, że cały naród niemiecki ponosi odpowiedzialność za wybuch ... wojny oraz za*

Zarządzie Sowieckiej Administracji Wojennej w Niemczech, a następnie przy sowieckim przedstawicielstwie Sowieckiej Komisji Kontrolnej w Niemczech (1945-53); Wysoki Komisarz ZSRR w Niemczech, poseł ZSRR w NRD (1953-54); członek kolegium i kierownik wydziału sowieckiego MSZ (1954-55); od marca 1955 r. zastępca ministra spraw zagranicznych ZSRR; w XI 1969 r. kierownik sowieckiej delegacji na rokowania z USA w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych; członek Centralnej Komisji Rewizyjnej KPZS (1952-66).; współredaktor *Historia dyplomacji od 1945 roku*, tom V (1980); autor: *Von Stalin bis Gorbatschow. Ein halbes Jahrhundert in diplomatischer Mission 1939 -1991* (Berlin 1995).

¹³ Edgard Claus (Klaus), prawdopodobnie był z pochodzenia łotewskim Żydem, według niektórych badaczy również agentem Abwhery (miał otrzymywać pieniądze od jej rezydenta w Sztokholmie płk Wegnera).

¹⁴ Aleksandra Michajłowna Kołontaj (1872-1952). Działaczka komunistyczna, członek Socjaldemokracji Rosji od 1899, od 1915 we frakcji bolszewickiej, w latach 1922-1945 w dyplomacji sowieckiej.

¹⁵ Pragnę tu wspomnieć na marginesie, że powyższych informacji nie mogłem opublikować w artykule *Rząd Rzeczypospolitej Polskiej na Obczyźnie wobec utworzenia Komitetu Narodowego „Wolne Niemcy”* zamieszczonego w „Dziejach Najnowszych”, no. XVIII - 1986, 3-4. Zob. Peter Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin*, Bonn 1959; H. W. Koch, *The Spectre of a Separate Peace in the East: Russo-German 'Peace Feelers', 1942-44*, „Journal of Contemporary History”, Vol. 10, No. 3 (Jul., 1975), pp. 531-549. Wokół tajnych rozmów niemiecko-sowieckich w Sztokholmie w czasie II wojny światowej narosło wiele kontrowersji. Głównie wynika to z tajemniczej roli jaką w tych kontaktach odegrał Edgard Claus. Skądinąd wiadomo, że był on w kontakcie z oficerem sowieckiego wywiadu w Szwecji Andrejem Aleksandrowem i sowieckim kurierem dyplomatycznym Andrejewem. W zasadzie najobszerniejsze w tej sprawie świadectwo dał Peter Kleist. Wynika z nich, że inicjatywa ewentualnych negocjacji pokojowych wyszła ze strony sowieckiej. Pierwsze takie sygnały pojawiły się już w grudniu 1942 r. Strona sowiecka zdezawuowała te informacje. Jednakże już w czasie wojny były na ten temat przecieki. Szczególnie artykuły w szwedzkim „Aftonblader” i w brytyjskim „Daily Telegraph” (19.07.1944) narobiły sporo zamieszania wśród aliantów. Zob. m.in.: C. G. McKay, *From information to intrigue : studies in secret service, based on the Swedish experience, 1939-45*, Routledge 1993; J. H. Waller, *The Unseen Wars in Europe: Espionage and Conspiracy in the Second World War*, 1996; P. Hoffmann, *The History of the German Resistance 1939-1945*, 1996; E. Davidson, *The Unmaking of Adolf Hitler*, University of Missouri Press 2004; Reinhard R. Doerries, *Hitler's Last Chief of Foreign Intelligence: Allied Interrogations of Walter Schellenberg*, Routledge 2003.

¹⁶ Tadeusz Katelbach (1897-1977), pisarz, polityk, członek Polskiej Organizacji Wojskowej, wydawca prasowy (1917-1920); korespondent w Berlinie i Genewie (1922-1933) i na Litwie (1933-1937). Senator RP (1938-1939). Pracował w Radio Wolna Europa (1956-1965). Był też aktywny w Instytucie Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku

zbrodnie popełnione w Polsce i w innych krajach okupowanych i że dlatego musi spotkać go zasłużona i tym razem bezwzględna kara. To założenie - zdaniem Katelbacha - leżało u podstaw poparcia przez rząd polski „vansittartyzmu” [koncepcja Lorda Vansittarta¹⁷ zakładająca całkowite zniszczenie Niemiec - aut.]. Przy tej okazji podkreślił, że z chwilą gdy zbliżał się koniec wojny w środowiskach angielskich zaczęto odchodzić od „vansittartyzmu” i rozpoczęto poszukiwanie pozytywnych rozwiązań problemu niemieckiego. Do tego stanu rzeczy - według oceny Katelbacha - przyczyniły się rozbieżności poglądów w sprawie Niemiec między Anglosasami a ZSRR. Czego skutkiem - z jednej strony było utworzenie Komitetu Narodowego „Wolne Niemcy”, a z drugiej pojawienie się w prasie anglosaskiej artykułów występujących przeciwko narzuceniu Niemcom alianckiej administracji okupacyjnej, gdyż mogłoby to zahamować reedukację Niemców oraz opóźnić ich pełnoprawny udział w życiu Europy. (np. artykuł Dorothy Thompson¹⁸ pt. *Germany must be salvaged* w „The American Mercury”). Jednocześnie Katelbach zauważył, że Churchill w swojej mowie wygłoszonej 27 września 1943 r. podkreślił, że należy zniszczyć nie tylko nazizm, ale i prusactwo¹⁹. Ponadto Katelbach zwrócił uwagę na zaktywizowanie się w tamtym czasie emigracji niemieckiej, szczególnie w USA (Brüning²⁰, Grzesiński²¹, Stampfer²², Seger²³), której wspólną cechą była antypolskość. Dotyczyło to również grupy socjalistycznej Vogela²⁴, mimo, że wypowiedziała się za przyszłą współpracą polsko-niemiecką. W związku z tym Katelbach apelował o zachowanie czujności i zmianę negatywnego stanowiska wobec Niemiec uważając, że programu niemieckiego ze strony

¹⁷ Robert Gilbert Vansittart (1881-1957), dyplomata brytyjski. Prywatny sekretarz ministra spraw zagranicznych Lorda Curzona (1920-24) i kolejnych premierów brytyjskich (1928-30), stały podsekretarz stanu w Foreign Office (1930-38), główny doradca do spraw zagranicznych rządu brytyjskiego (1938-41).

¹⁸ Dorothy Thompson (1893-1961) dziennikarka amerykańska. W 1934 r. została wydalona z hitlerowskich Niemiec. Wstawiła się obroną Herschela Grynszpana, który w Paryżu zastrzelił niemieckiego dyplomatę Ernsta von Ratha. To wydarzenie dało hitlerowcom pretekst do wywołania „Nocy kryształowej”. W 1939 r. „Time” określił ją, jako najbardziej wpływową kobietę w USA obok Eleanory Roosevelt.

¹⁹ Zob. „Dziennik Polski Dziennik Żołnierza” z 28 IX 1944.

²⁰ Heinrich Brüning (1885-1970), kanclerz Niemiec (1930-32). W kwietniu 1932 r. zakazał działalności zarówno komunistycznych bojówek („Rotfrontkämpferbudn”), jak i nazistowskich (Strumabteilung – SA). Wkrótce potem został zmuszony do dymisji (30.05.1932). Po dojściu Hitlera do władzy wyjechał z Niemiec przez Holandię do USA. W 1939 r. został profesorem Harvard University. Ostrzegał opinie amerykańską przed zagrożeniem hitlerowskim i sowieckim. W 1947 r. powrócił do Niemiec i układał na uniwersytecie w Kolonii. Krytykował adenauerowską politykę zachodniej integracji. Ponownie wyjechał do USA, gdzie zmarł w Norwich, Vermont.

²¹ Albert Grzesiński (1879-1947), minister spraw wewnętrznych Prus (1925-30), szef policji w Berlinie (1930-32). W 1933 r. wyjechał do Szwajcarii, następnie do Francji, a w 1937 r. do Nowego Jorku. Prezydent emigracyjnej Delegatury Robotników Niemieckich (1938). Współzałożyciel Rady Demokratycznych Niemiec (1944).

²² Fridrich Stampfer (1874-1957), socjaldemokratyczny dziennikarz (m.in. red. nac. „Vorwärts”), polityk, poseł SPD do Reichstagu. W 1933 r. wyjechał do Czech, a potem do Francji i USA. Do Niemiec wrócił w 1948 r.

²³ Gerhart Seger (1896-1967), socjaldemokratyczny polityk i publicysta, poseł do Reichstagu (1930-33), więzień obozu koncentracyjnego w Oranienburgu. W grudniu 1933 r. zbiegł do Czech, następnie wyemigrował do USA, gdzie przebywał do 1950 r.

²⁴ Hans (Johann) Vogel (1881-1945). Niemiecki polityk socjalistyczny. Po dojściu Hitlera do władzy zbiegł do Pragi, gdzie utworzył Organizację Zagraniczną SPD. W maju 1938 r. wyjechał do Francji, a po jej upadku przedostał się przez Hiszpanię, Portugalię do Wielkiej Brytanii. Założyciel Związku Niemieckich Organizacji Socjalistycznych w Wielkiej Brytanii.

polskiej nie wyczerpują *tak zwane maksymalne i minimalne postulaty ... w sprawie przyszłej granicy zachodniej lub postulat zniszczenia Prus*²⁵.

Swoje rozważania Katelbach kontynuował na kolejnym posiedzeniu KdSN w dniu 27 października 1943 r. Zastanawiając się nad pozytywnym rozwiązaniem problemu niemieckiego zauważył, że *skończyła się ... rola Francji, jaką miała w Europie powersalskiej. Nie ma czynnika, który mógłby przejąć tę rolę. Koncepcje federacyjne są we mgle. Należy wprowadzić walczyć o nie, lecz równocześnie trzeba liczyć się z trudnościami ich realizacji. W chwili obecnej zagraża Polsce i Europie bardziej Rosja - zdecydowana przeciwniczka federacji, niż zwyciężone Niemcy*²⁶.

Zdaniem Katelbacha taki układ działał na korzyść Niemiec, gdyż jeszcze przed zakończeniem wojny zarówno Anglosasi, jak i Rosjanie dążyli do pozyskania sobie Niemiec w przyszłości. Skutkiem tego mogło być *dążenie do jak najprędzszego wprowadzenia zwyciężonych Niemiec w charakterze pełnoprawnego członka do zespołu międzynarodowego*. Dlatego też Katelbach postulował, by program Polski w sprawie niemieckiej ograniczył się do następujących żądań: a) terytorialnych, motywowanych względami bezpieczeństwa (Prusy Wschodnie, Górny Śląsk itd.), b) wydanie Polsce zbrodniarzy wojennych, którzy dopuścili się zbrodni na ziemiach polskich, c) pełnych odszkodowań za straty materialne, d) usunięcia z granic Polski mniejszości niemieckiej. Natomiast - zdaniem Katelbacha - nie wchodziło w grę żądanie rozbitcia Niemiec ze względu na silne procesy unifikacyjne w Niemczech, groźbę odrodzenia się ruchu nacjonalistycznego a ponadto *polska racja stanu licząc się z niebezpieczeństwem rosyjskim i oceniając trzeźwo możliwość powstania bloków federacyjnych, mogących przeciwstawić się Rosji, nie jest zainteresowana w likwidacji państwa niemieckiego*²⁷.

Niemniej jednak Katelbach biorąc pod uwagę, że alianci mogą wysunąć postulat likwidacji Prus opowiadał się za przekreśleniem pozycji Berlina jako stolicy państwa niemieckiego. Jednocześnie Katelbach proponował lansowanie idei przesiedlenia mniejszości niemieckich z państw europejskich do Niemiec²⁸.

Utrzymywał przy tym, że powyższy program świadczyłby o realizacji polityki polskiej i zostałby przychylnie przyjęty tak przez aliantów, jak i przez koła niemieckie, które rozumiały konieczność ustępstw terytorialnych na rzecz Polski²⁹.

W czasie dyskusji nad referatem Katelbacha b. ambasador RP w Berlinie Józef Lipski³⁰ wykluczył możliwość ruchów odśrodkowych w Niemczech. Wskazał też na antypruskie tendencje w niektórych krajach niemieckich (Bawaria, Badenia, Wirtembergia, Hesja, Austria). Jednocześnie zauważył, że koncepcje Churchilla i Roosevelta w stosunku do Prus pokrywają się z podobnymi tendencjami polskimi³¹. Zdaniem Lipskiego zagadnienie Niemiec należało stawiać bardziej od strony problemu Prus, niż od strony dobrych, czy też złych Niemców³².

Natomiast Józef Winiewicz³³, znawca problemów niemieckich z Ministerstwa Prac Kongresowych, wspominając o polskich tezach rządowych w sprawie Niemiec (miał on na myśli przygotowywany dokument, który został przyjęty przez rząd polski 31 stycznia 1944

²⁵ T. Katelbach, *Rok złych wróżb (1943)*, Paryż 1959, s. 156-159.

²⁶ Tamże, s. 178-179.

²⁷ Tamże, s. 179-180.

²⁸ Tamże, s. 180.

²⁹ Tamże, s. 180-181.

³⁰ Józef Lipski (1894-1958), dyplomata, ambasador Polski w Berlinie (1934-39).

³¹ Zob. *Historia dyplomacji 1939-1945*, T. IV, Warszawa 1982, s. 419-420.

³² AIPMS, sygn. A.9.II/10, Notatka z posiedzenia KdSN, 27 X 1943.

³³ Józef Winiewicz (1905-1984), dziennikarz, red. nac. „Dziennika Poznańskiego”, w czasie II wojny światowej zajmował się problemami niemieckimi w Ministerstwie Prac Kongresowych. Po wojnie m.in. ambasador PRL w Waszyngtonie i wiceminister spraw zagranicznych PRL.

r.)³⁴ stwierdził, że są one umiarkowane i przestrzegają przed mieszaniem się w wewnętrzne sprawy niemieckie. Niemniej jednak uważał, że rząd polski mógłby dać aliantom pewne sugestie w sprawie reedukacji Niemiec. Zwrócił ponadto uwagę na zmieniające się w Anglii i USA prądy proniemieckie i prosowieckie. Zastanawiając się nad 150-letnią antypolską polityką Niemiec stwierdził, że w przyszłości może to utrudnić normalne stosunki polsko-niemieckie. W związku z tym wspominał o istniejącej wówczas możliwości rozmów z przedstawicielami socjalistycznej emigracji niemieckiej³⁵.

Poza rozważaniami nad polskim programem politycznym w stosunku do Niemiec nie zaniebdywano obserwacji nastrojów i wydarzeń politycznych w kontekście problemu niemieckiego. Odnotujmy w tym miejscu rozmowy, jakie przeprowadził J. Wszelaki na przełomie października-listopada 1943 r. z Sir Haroldem Nicolsonem³⁶ po jego miesięcznym pobycie w Szwecji. Tematem rozmów były Niemcy. Nicolson zwrócił wówczas uwagę na nieskonkretyzowane stanowisko Szwecji w sprawie ekstradycji niemieckich zbrodniarzy wojennych. Szwedzi unikali wypowiedzania się w tej sprawie przed zakończeniem wojny. Jeżeli chodzi o ocenę sytuacji militarnej to w kołach szwedzkich przewidywano klęskę Niemiec na wiosnę 1944 r. Z relacji Nicolsona wynikało, że Szwedzi pragnęli uchronienia Niemiec przed zbyt szeroką okupacją sowiecką, a nawet dążyli do osiągnięcia jakiegoś porozumienia między Anglosasami a generalicją niemiecką. Szwedów cechowała obawa przed powojennym chaosem w Europie, a przede wszystkim w Niemczech³⁷. Z powyższego możemy wywnioskować, że niektóre tezy szwedzkiej polityki wobec Niemiec pokrywały się z tezami Katelbacha.

W październiku 1943 r. w Moskwie odbyła się konferencja ministrów spraw zagranicznych USA, Związku Sowieckiego i Wielkiej Brytanii. Minister spraw zagranicznych W. Brytanii Anthony Eden przed udaniem się do Moskwy rozmawiał z przedstawicielami rządu polskiego. W rozmowie tej sugerował, aby rząd polski wystąpił z żądaniem terytorialnymi w stosunku do Niemiec, jako rekompensatę za przyjęcie linii Curzona jako przyszłej granicy polsko-sowieckiej. Rząd polski odmówił uważając, że nabytki na zachodzie należą się Polsce jako naturalna konsekwencja wojny z Niemcami. W sumie w tym czasie nie wysunięto pod adresem rządów alianckich jakichkolwiek żądań, ani sugestii w sprawie Niemiec.

Informacje o konferencji moskiewskiej spowodowały zaniepokojenie w kołach polskich. Fakt ten interpretowano m.in. jako zapowiedź upadku Niemiec. W związku z tym naczelny wódz gen. Kazimierz Sosnkowski w depeście do rządu polskiego z 25 listopada 1943 r. wysłanej z Bliskiego Wschodu przypomniał, że od dawna był przeciwny odkładaniu spraw terytorialnych na okres powojenny, gdyż groziło to poważnymi konsekwencjami dla Polski. Na wypadek kapitulacji Niemiec przewidywał zasadniczo dwa scenariusze wypadków:

1. Warunki rozejmowe uwzględniają przejęcie terytoriów polskich, aż po granicę traktatu ryskiego przez wojska alianckie przy współudziale naszego wojska i naszych władz rządowych.

³⁴ W tym czasie trwały prace nad ustaleniem polskich tez w sprawie zagadnienia Niemiec. Tezy te zostały uchwalone przez Radę Ministrów 31 I 1944 r. AIPMS, sygn. A.21.6/43.

³⁵ AIPMS, sygn. A.9.II/10. Notatka z posiedzenia KdSN, 27 IX 1943.

³⁶ Sir Harold Nicolson (1886-1968), dyplomata (m.in. brał udział w paryskiej konferencji pokojowej 1919) i polityk brytyjski. W 1931 r. wstąpił do New Party Sir Oswalda Mosleya, ale w 1932 r. zerwał z nim. W 1935 r. dostał się do parlamentu z ramienia National Labor Party. Należał bardziej do zwolenników Edena, niż Churchilla. W czasie wojny pełnił między innymi funkcje parlamentarnego sekretarza przy ministrze informacji. Autor biografii króla Jerzego V.

³⁷ AIPMS, sygn. Kol. 39/19. Notatka J. Wszelakiego z H. Nicolsonem, 12 XI 1943. Nicolson rozmawiał w Szwecji z tamtejszym ministrem spraw zagranicznych Güntherem i podsekretarzem stanu w MSZ, Bohemanem.

2. Warunki rozejmowe przewidują zajęcie przez armie sowieckie terytoriów polskich, aż do pewnej linii ustalonej z Sowietami w drodze kompromisu, w wypadku najgorszym – aż do linii Curzona.

Zdaniem Sosnkowskiego, każde gorsze rozwiązanie świadczyć miało o całkowitym zaprzedeniu interesów polskich przez mocarstwa anglosaskie. Gen. Sosnkowski miał nadzieję, że rząd zdoła zabezpieczyć się przeciwko drugiej alternatywie poprzez odpowiednią akcję dyplomatyczną. Przy czym dopuszczał możliwość zaistnienia jakichś faktów dokonanych w przypadku, gdyby doszło do realizacji drugiego scenariusza. Liczył też, że rząd polski uzyska w tym zakresie przyzwolenie rządów anglosaskich. Jednocześnie sugerował wywarcie nacisku na Brytyjczyków, aby w wypadku kapitulacji Niemiec flota brytyjska zajęła niezwłocznie porty w Szczecinie, Gdyni, Gdańsku i Królewcu³⁸.

Trudno jest jednoznacznie stwierdzić, czy rzeczywiście w kołach Wielkiej Koalicji liczone było w tym czasie z możliwością szybkiego upadku Niemiec. Konferencja teherańska Wielkiej Trójki (przełom listopada i grudnia 1943 r.) wskazuje na to, że spodziewano się dłuższego oporu Niemiec (przewidywano otwarcie tzw. drugiego frontu na połowę 1944 r.). Niemniej jednak rząd polski otrzymywał różne wiadomości agenturalne o tajnych rozmowach wysłanników Niemiec z przedstawicielami rządów alianckich. Wspomnijmy tu, że J. Ciechanowski w liście do T. Romera z 19 grudnia 1943 r. donosił o przybyciu do Waszyngtonu w dniu 10 grudnia 1943 r. wysłannika Hitlera, odpowiednio uwierzytelnionego w krajach neutralnych (do Waszyngtonu przyjechał w mundurze pułkownika wojsk irlandzkich). Ten dziwny kurier rzekomo przedstawił Amerykanom (prawdopodobnie rozmawiał z Hullem i Stettiniusem³⁹) propozycję zawarcia rozejmu pod warunkiem pozostawienia Niemcom przedwojennych granic i wojska oraz podjęcia anglosasko-niemieckiej akcji przeciwko Związkowi Sowieckiemu. Sugestie niemieckie zostały jednak odrzucone w myśl postanowień casablanckich⁴⁰.

Oczywiście nie mamy stuprocentowej pewności, czy takie rozmowy miały rzeczywiście miejsce. Informacje Ciechanowskiego pochodzą przypuszczalnie od któregoś z urzędników ambasady brytyjskiej w Waszyngtonie. Znane są jednak fakty różnych tajnych kontaktów aliancko-niemieckich w okresie ostatniej wojny. W niektórych wypadkach były one przyczyną napięć w stosunkach anglosasko-sowieckich⁴¹. Natomiast nie ulega wątpliwości, że

³⁸ AIPMS, sygn. PRM-L. 43/47.

³⁹ Edward Reilly Stettinius (1900-1949), wiceprezydent General Motors (1931-33), administrator US Steel (1934), dyrektor Urzędu Zarządzania Produkcją (1934-43), podsekretarz stanu (1943), sekretarz stanu (1944-45), pierwszy amerykański ambasador przy ONZ (1945-46).

⁴⁰ AIPMS, Kol. T. Romera, MF PA(Ottawa), USA, File 2. Nov.-Dec. 1943. List J. Ciechanowskiego do T. Romera nr 12 z 19 XII 1943 r.

⁴¹ 17 stycznia 1944 r. „Prawda” zamieściła informację o rokowaniach brytyjsko-niemieckich na półwyspie pirenejskim, celem ustalenia odrębnego pokoju. To spowodowało kontrakcję prasy brytyjskiej, która 19 I 1944 r. podała niedyskrecje na temat podobnych rozmów sowiecko-niemieckich. T. Katelbach, *Bezdroża*, ZH (Paryż) 1978 nr 43, s. 114-115.; E. Raczyński, *op. cit.*, s. 227.

20 marca 1944 r. gen. William J. Donovan, szef Office of Strategic Services (OSS) przekazał prezydentowi Rooseveltowi memorandum napisane przez oficera OSS Abrama Hewitta (notabene przyjaciel Roosevelta), który przebywał w Sztokholmie jako reprezentant United States Commercial Company. Hewitt poinformował prezydenta o swoich rozmowach z emisariuszami Himmlera, Felixem Kerstenem (osobisty fizjoterapeuta Himmlera, pochodzenia bałtycko-niemieckiego, obywatel Finlandii) i Walterem Schellenbergiem (szef Sicherheitsdienst - SD). Himmler proponował usunięcie Hitlera i zawarcie pokoju z zachodnimi aliantami, jako pierwszy krok do walki na jednym froncie i przeciwko tylko jednemu wrogowi – Związkowi Sowieckiemu, z pomocą lub bez pomocy USA i W. Brytanii. Himmler prawdopodobnie rozważał możliwość obalenia Hitlera, co najmniej od połowy 1942 r., a być może i wcześniej, to jest od chwili przystąpienia USA do wojny. Hewitt spotkał się z Kerstenem pierwszy raz w październiku 1943 r., dzięki pośrednictwu szwedzkiego biznesmena Jacoba Wallenberga. Departament Stanu w oparciu o rozmowy Hewitta z Kerstenem przygotował na początku 1944 r. aide-memoire dla rządów brytyjskiego i sowieckiego na temat Himmlera i możliwości obalenia

takie informacje były kojarzone przez polskie organa rządowe z ogólną sytuacją polityczno-militarną.

Nie uchodziły uwadze rządu polskiego zamierzenia mocarstw w stosunku do Niemiec. Znane było już wcześniej antypruskie nastawienie Churchilla oraz dążenie mocarstw do ukarania zbrodniarzy wojennych⁴². Docierał też głosy proponujące rozczłonkowanie Niemiec⁴³. Szczególne zainteresowanie wzbudziło powołanie do życia Europejskiej Komisji

---

Hitlera (24 stycznia 1944). Z czasem Kersten zaproponował Hewittowi (który wyraźnie podkreślał, że nie reprezentuje rządu amerykańskiego) spotkanie z Schellenbergiem, przy tej okazji napomknął, że niemiecki ambasador w Sztokholmie przesłał do tamtejszej ekspozytury SS kopie sowieckich propozycji pokojowych przedstawionych Hitlerowi do rozpatrzenia. Mniej więcej w tym samym czasie podobne propozycje otrzymał niemiecki ambasador w Ankarze Franz von Papen. Propozycja sowiecka przewidywała pozostawienie przy Niemcach połowy państw bałtyckim na północ od Prus Wschodnich i połowy Polski podzielonej linią z 1939 r. Ponadto strona sowiecka domagała się niemal całości wybrzeża Morza Czarnego, włączając ujście Dunaju i dalej rozciągając do Konstantynopola i Salonik oraz portu nad Adriatykiem. Według Kerstena Ribbentrop i Goebels byli skłanni przyjąć propozycję sowiecką, natomiast Hitler i Himmler sprzeciwili się temu. Hewitt został odwołany do USA po spotkaniu z Schellenbergiem (proponował mu nawet rozmowy z Himmlerem) i przedstawieniu raportu swoim przełożonym. Odleciał od Waszyngtonu przez Londyn 2 lutego 1944 r. Schellenberg był zaskoczony reakcją Amerykanów, tym bardziej, że strona sowiecka nie oglądając się na aliantów sondowała możliwość zawarcia osobnego pokoju z Niemcami. Ani Hewitt, ani prawdopodobnie Wallenberg nie wiedzieli, że w tym samym czasie zastępca Hitlera, Martin Borman i szef gestapo Heinrich Müller nawiązali osobno kontakty z agentami sowieckimi. OSS cały czas informowało ambasadora amerykańskiego w Sztokholmie Herschela V. Johnsona o poczynaniach Hewitta. Johnson nie tylko, że przekazywał dalej informacje na ten temat do Departamentu Stanu, ale był też przeciwny jakimkolwiek kontaktom z Himmlerem (raporty z 10 i 19 stycznia 1944 r.). Niezależnie od tego, wcześniej ostrzegł szefa US Office of Information Coordination w Szwecji (poprzedniczka OSS), że jeśli ten będzie prowadził jakąkolwiek tajną operację na terenie Szwecji, to zostanie natychmiast usunięty ze Sztokholmu. Nie ulega wątpliwości, że amb. Johnson przyczynił się do odwołania Hewitta ze Sztokholmu. Swoją opinię na temat akcji prowadzonej przez Hewitta i podobnych do niego agentów rządu amerykańskiego wyraził w depeszy do Departamentu Stanu nadanej 19 stycznia 1944 r., w dzień po opublikowaniu przez moskiewską „Prawdę” depeszy z Kairu na temat rozpoczęcia rzekomych rozmów Brytyjczyków z von Ribbentropem na temat zawarcia pokoju poza plecami Stalina. Po latach dyrektor operacji skandynawskich w OSS Calvin Hoover wyraźnie stwierdził, że OSS nie zamierzała układać się z rządem Himmlera, jako następcą Hitlera.

Niezależnie od tego Himmler nawiązał z Amerykanami kontakt przez swojego znajomego, prawnika Carla Langbeheha, który prowadził rozmowy a Allenem Dullesem rezydentem OSS w Bernie. Córka Himmlera i córka Langbeheha chodziły do tej samej szkoły. Langbehen współpracował m.in. z b. pruskim ministrem finansów Johannesem Popitzem i Ulrichem von Hasselem ze służby dyplomatycznej. Po spotkaniu z Popitzem 26 sierpnia 1943 r. Himmler poprosił Langbeheha, aby udał się do Szwajcarii i ustalił, czy alianci negocjowaliby z nim pokój, gdyby odsunięto Hitlera od władzy. Informacje na ten temat zostały zebrane w wyniku nasłuchu prowadzonego przez Gestapo. Po nieudanym zamachu na Hitlera dokonanym przez płk. Clausa von Stauffenberga 20 lipca 1944 r., Himmler zrobił wszystko, żeby odciąć się od akcji Langbeheha i doprowadzić szybko do jego egzekucji. Schellenberg obawiał się, że może podzielić los Langbeheha.

Zob. m.im. Felix Kersten, *The Kersten Memoirs, 1940-1945*, New York, Macmillan, 1957; Walter Schellenberg, *The Labyrinth: Memoirs of Walter Schellenberg*, New York, Harper & Brothers, 1956; John W. Waller, *The Unseen War In Europe*, New York, Random House, 1966; Michael C. Thomsett, *The German Opposition to Hitler. The Resistance, the Underground and Assassination Plots*, MacFarland 1997; Allen W. Dulles, *Germany's Underground*, New York, Macmillan, 1947; John W. Waller, *The Unseen War In Europe*, New York, Random House, 1966; John H. Walker, *The Devil's Doctor*, New York, John Wiley & Sons. 2002.

⁴² Zob. *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów*, Wstęp i opracowanie Ludwika Gelberga, t. III, Warszawa 1960, s. 80-81.

⁴³ Zob. *Historia dyplomacji 1939-1945*, Warszawa 1982, s. 420.

Doradczej (EKD). Jak wiadomo, tej właśnie komisji zlecono dokładne rozpatrzenie problemu niemieckiego⁴⁴.

Na początku stycznia 1944 r. w związku z zapowiedzią przyjazdu do Londynu sowieckiego zastępcy ludowego komisarza spraw zagranicznych Andreja Wyszynskiego⁴⁵ na inauguracyjne posiedzenie EKD w kołach polskich przewidywano, że przedmiotem pierwszych sesji EKD będzie zagadnienie podziału Niemiec. Prognozy te były oparte na doniesieniach o przygotowywanej przez Anglików kampanii prasowej na ten temat. Miały ją zainaugurować „Daily Mail” 5 stycznia 1944 r. i „Daily Express” 6 stycznia 1944 r.⁴⁶

Tymczasem, jak już wspominałem, pojawiły się brytyjskie naciski na rząd polski w sprawie przyjęcia linii Curzona, jako podstawy przyszłej granicy polsko-sowieckiej w zamian za rekompensaty na zachodzie. Jednym z elementów oporu rządu polskiego w tym zakresie była coraz aktywniejsza działalność emigracji niemieckiej w USA i W. Brytanii, która występowała przeciwko rekompensowaniu Polski kosztem Niemiec⁴⁷.

Dyplomacja angielska uważała jednak, że nie należy przywiązywać do tego większej wagi. Frank Roberts⁴⁸ z Foreign Office (późniejszy ambasador W. Brytanii w Moskwie) wyrażał na przykład pogląd, że Niemcy nie pogodzą się z myślą o jakichkolwiek, choćby najmniejszych stratach terytorialnych. Zatem było obojętne, jak daleko będą sięgać polskie rewindykacje. Roberts wskazywał też na częściowe przygotowanie opinii angielskiej oraz pozytywne stanowisko rządu brytyjskiego w tej sprawie⁴⁹.

W kołach polskich zdawano sobie sprawę z tego, że istnieje łączność między stosunkiem ZSRR do Polski, a alternatywami polityki ZSRR wobec Niemiec. Dostrzegano też różnicę w poglądach mocarstw na przyszłość Niemiec. Amb. J. Ciechanowski po rozmowie z J. Dunne⁵⁰ 14 lutego 1944 r. zauważył, że ZSRR nalega na gospodarcze rozbrojenie Niemiec, podczas gdy teza ta napotykała na opozycję ze strony USA i W. Brytanii. Rozbieżności dostrzegano też w zakresie takich zagadnień, jak zachowanie jedności Niemiec, deportacja ludności niemieckiej, trwałe obniżenie poziomu życia w Niemczech. W przekonaniu dyplomacji polskiej szczególnie negatywny program w stosunku do Niemiec reprezentował Związek Sowiecki. Z kolei Anglosasi starali się zachować rozwagę przy rozpatrywaniu problemów niemieckich, zwłaszcza w zakresie zagadnień ekonomicznych⁵¹.

W tym czasie zauważono też działania podjęte przez Niemców na rzecz ocalenia Niemiec po wojnie. Szczególną uwagę zwrócono na aktywność episkopatu niemieckiego, zarówno katolickiego, jaki i protestanckiego na przełomie 1943/44 r. Według informacji uzyskanych

⁴⁴ Tamże, s. 409, 421.

⁴⁵ Andrej Januarewicz Wyszynski (1883-1954), prawnik i polityk sowiecki. Od 1903 r. w Socjal-Demokratycznej Partii Robotniczej Rosji we frakcji mienszewickiej, od 1920 r. w Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Rektor Uniwersytetu Moskiewskiego (1925-28). Inicjator metod „fizycznego oddziaływania” (tj. tortur). Prokurator generalny Rosyjskiej FSRR, główny oskarżyciel w procesie moskiewskim (1935), prokurator generalny ZSRR (1935-1939), wiceprzewodniczący Rady Komisarzy Ludowych (1939-44), zastępca komisarza spraw zagranicznych (1940-49), minister spraw zagranicznych ZSRR i szef delegacji ZSRR przy ONZ (1949-53).

⁴⁶ AIPMS, sygn. Kol. 39/19. Notatka J. Wszelakiego z 4 I 1944.

⁴⁷ AIPMS, sygn. A.12.49/15/I/11.

⁴⁸ Sir Frank Roberts, dyplomata brytyjski od 1930 r., w ambasadzie w Paryżu (1932-35), w Kairze (1935-37), charge d’Affaires przy rządzie czechosłowackim (1943), poseł w Moskwie (1945-47), główny prywatny sekretarz sekretarza stanu w Foreign Office (1947-49), zastępca Wysokiego Komisarza w Indii (1951-54), ambasador w Jugosławii (1954-57), ambasador w ZSSR (1960-62) i w RFN (1963-68).

⁴⁹ AIPMS, sygn. A.12.49/15/I/17.

⁵⁰ Dunn, James Clement (1890-1979), dyplomata amerykański, charge d’Affaires na Haiti (1922); asystent sekretarza stanu do spraw europejskich, Dalekiego Wschodu, Bliskiego Wschodu i Afryki; ambasador USA m.in. we Włoszech (1946), Francji (1952), Hiszpanii (1953), Brazylii (1955).

⁵¹ AIPMS, sygn. KOL.82/34. Raport 3/SZ-tjn-44, 15 II 1944.

przez MSZ, w okresie świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku w Sztokholmie przebywali biskup katolicki Berlina Konrad von Preysing⁵² i biskup protestancki Wirtembergii Theophil Wurm⁵³. Oficjalnym powodem ich wizyty w Szwecji było nawiązanie kontaktów ze szwedzkimi sferami kościelnymi. Jednakże w tym samym czasie przebywał tam bliżej niezidentyfikowany przedstawiciel emigracji niemieckiej z Londynu. Niewykluczone, że biskupi niemieccy spotkali się z tym człowiekiem. W czasie ich rozmów z nowo mianowanym biskupem protestanckim Sztokholmu obecny był szwedzki minister spraw zagranicznych Christian E. Günther⁵⁴. Obaj biskupi rozmawiali z nim na temat „powołania w Niemczech w okresie przejściowym po załamaniu się reżimu hitlerowskiego rządu tymczasowego spośród sfer kościelnych oby wyznań”. Ch. Günther nie ustosunkował się do tej sugestii. Z kolei w rozmowach z episkopatem protestanckim Szwecji biskupi niemieccy wyrazili przypuszczenie, że Szwedzi będą pośredniczyć w przedstawieniu powyższego zagadnienia episkopatowi anglikańskiemu. Duchowni szwedzcy zachowali jednak rezerwę wobec tej inicjatywy. Nie ulega wątpliwości, że niemieckie sfery kościelne liczyły na przekazanie ich poglądów miarodajnym czynnikom alianckim. Ich celem było uchronienie Niemiec od negatywnych skutków okupacji. W związku z tym J. Winiewicz opowiadał się za zwalczaniem wszechniemieckości katolików niemieckich, jak i tzw. „dobrych Niemców”⁵⁵.

W pierwszej połowie 1944 r. polskie koła rządowe zauważyły, że mocarstwa nie sprecyzowały jeszcze poglądów na przyszłość Niemiec. W Moskwie (X-1943) i Teheranie (XI/XII 1943) - zdaniem polskich ekspertów - uzgodniono tylko zasadnicze wytyczne postępowania z Niemcami, tzn. konieczność militarnego rozgromienia Niemiec i unieszkodliwienia ich na przyszłość⁵⁶. Jednocześnie zwrócono uwagę na głosy prasy brytyjskiej („Observer”, „Daily Worker”) w sprawie podziału Niemiec na strefy okupacyjne między trzy mocarstwa oraz o pracach EKD nad zagadnieniem niemieckim⁵⁷.

Notabene J. Lipski na posiedzeniu KdSN w dniu 29 marca 1944 r. stwierdził, że przypuszczalne objęcie Niemiec południowych okupacją amerykańską należy przypisywać wpływom katolików niemieckich (miał na myśli przede wszystkim b. kanclerza Rzeszy Heinricha Brüninga), jak też działaniom Watykanu i samego Roosevelta⁵⁸.

Niezależnie od tego w przeglądzie sytuacyjnym dla Kraju z 4 kwietnia 1944 r. wskazywano na problem rekompensat, który w tym czasie pojawił się w jednym z przemówień C. Hulla (*poszerzenie Polski na zachodzie jest istotnym warunkiem jej pomyślności*). Z drugiej strony wskazywano na liczne głosy opinii anglosaskiej występujące przeciwko uszczupleniu terytorium Niemiec⁵⁹.

⁵² Konrad von Preysing (1880-1950), biskup Eichstätt (1932-1935), od 1935 r. biskup Berlina, kardynał (1946). W 1943 r. na prośbę papieża Piusa XI potępił politykę nazistowską wobec Żydów. Pozostawał w kontakcie z konspiracją antyhitlerowską, m.in. z płk. Clausem Stauffenbergiem.

⁵³ Theophil Wurm (1868-1953), teolog i biskup ewangelicki. Biskup regionalny w Heilbronn (1922), prezydent kościoła ewangelickiego w Wirtembergii (1927), biskup Wirtembergii (1933). Był pierwszym biskupem niemieckim, który zaprotestował przeciwko nazistowskiemu programowi eutanazji. W 1943 r. z kolei protestował przeciwko prześladowaniom Żydów.

⁵⁴ Christian E. Günther (1886-1966). Szwedzki dyplomata o arystokratycznych korzeniach. Został ministrem spraw zagranicznych w rządzie jedności narodowej po sowieckiej napaści na Finlandię (1939). Na tym stanowisku utrzymał się do 1945 r. Był bliższy proniemieckim konserwatystom niż prosowieckim radykałom. Należał do gorliwych przeciwników nazizmu. Pod względem religijnym należał do sceptyków.

⁵⁵ AIPMS, sygn. A.21.1/45. Notatka J.W. (J. Winiewicz), Referat Niemiecki dla M. Seydy, 9 XII 1944.

⁵⁶ AIPMS, sygn. A.12.49/WB/8. Notatka z rozmowy z O'Malleyem i Robertsem, 31 III 1944; Zob. L. Gelberg, *op. cit.*, s. 82-83; K. Sainsbury, *The Turning Point*, London 1985.

⁵⁷ AIPMS, sygn. PRM-L.2/20.

⁵⁸ AIPMS, sygn. A.9.II/10. Notatka z posiedzenia KdSN, 29 III 1944 r.

⁵⁹ AIPMS, sygn. PRM-L.2/20.

Dalsze sprecyzowanie poglądów mocarstw, a przede wszystkim, W. Brytanii, na kwestię niemiecką rząd polski otrzymał w wyniku rozmowy radcy ambasady RP w Londynie Władysława Kulskiego z wyższym urzędnikiem FO Gladwynem Jebbem (później Lord Gladwyn⁶⁰) w dniu 9 maja 1944 r. Zdaniem G. Jebba, Niemcy miały być na tyle rozbite i zniszczone, by nie mogły wrócić do polityki agresji. Projekty brytyjskie, uzgodnione z Amerykanami, szły w kierunku osłabienia potencjału przemysłowego Niemiec.

Kulski zwrócił Jebbowi uwagę, że plany będące przedmiotem dyskusji na forum Międzyaliantckiego Komitetu do Spraw Zawieszenia Broni przewidują przeniesienie, względnie zniszczenie niemieckiego przemysłu ciężkiego. Jebb uznał to za nierealne, gdyż takie posunięcie spowodowałoby wzrost bezrobocia w Niemczech rządu 20 mln robotników. Kulski wyjaśnił, że przewiduje się pozostawienie Niemcom wolnej ręki w rozbudowie przemysłu konsumpcyjnego i reagraryzacji. Ponadto zastanawiano się nad emigracją Niemców do innych krajów. Uwaga ta spotkała się również z obiekcjami Jebba.

W. Kulski wywnioskował z dyskusji z G. Jebbem, że Brytyjczycy licząc na moralne rozbrojenie Niemiec przewidywali wprowadzenie daleko idącej kontroli życia gospodarczego tego kraju. Ze swej strony Kulski sugerował, by niektóre prace nad przygotowaniem rozejmu z Niemcami, prowadzone przez Międzyaliantcki Komitet do Spraw Zawieszenia Broni połączyć z analogicznymi pracami EKD. G. Jebb jednakże dał do zrozumienia, że jest to niemożliwe ze względów politycznych, m.in. z powodu braku stosunków dyplomatycznych między Polską a Związkiem Sowieckim⁶¹.

W miarę, jak zbliżał się moment otwarcia tzw. drugiego frontu, polska dyplomacja otrzymywała coraz więcej danych dotyczących przyszłej polityki mocarstw wobec Niemiec. W końcu maja 1944 r. po raz kolejny stwierdzono w uzgodnieniu tej polityki w gronie Wielkiej Trójki. Zgodność istniała tylko co do całkowitego pokonania Niemiec. Różnice zdań zarysowały się - według oceny polskich kół dyplomatycznych - w dziedzinie ustalenia stref okupacyjnych, okrojenia terytorialnego i rozbrojenia gospodarczego Niemiec. O ile USA i W. Brytania zajmowały w tych sprawach raczej liberalne stanowisko, to Związek Sowiecki domagał się demobilizacji przemysłu niemieckiego na rzecz państw zniszczonych w wyniku wojny, jak też użycia niemieckiej siły roboczej do odbudowy tych państw.

W przeglądzie sytuacyjnym dla Kraju z 23 maja 1944 r. ponownie podkreślono dążność Anglosasów do zapewnienia sobie kontroli gospodarczej Niemiec. Oceniano, że ich postępowanie jest wynikiem *liczenia się z pseudohumanitarnymi kołami opinii, a jeszcze w większym stopniu jest wynikiem liczenia na Niemcy, jako na element powojennej równowagi sił*. Odegranie tej roli oczywiście zależęć miało od potencjału gospodarczego Niemiec. Polskie koła rządowe odnosiły się do tych koncepcji anglosaskich ze znaczną rezerwą⁶².

Inwazja Normandii, a następnie rozwój ofensywy alianckiej na zachodzie oraz znaczne postępy Armii Czerwonej na wschodzie latem 1944 r. spowodowały, że cały czas liczono na możliwość kapitulacji Niemiec (ã la rok 1918). Potwierdzeniem tego był m.in. zamach na Hitlera w dniu 20 lipca 1944 r. Mimo daleko idących represji zastosowanych przez Himmlera w stosunku do spiskowców i opanowanie sytuacji wewnętrznej w Niemczech przez SS i gestapo, w kołach polskich pojawiły się na początku września 1944 r. pogłoski o rozmowach emisariuszy niemieckich z naczelnym dowódcą połączonych sił alianckich gen. Dwightem

⁶⁰ Hubert Miles Gladwyn Jebb (1900-1996), brytyjski dyplomata i polityk. Karierę dyplomatyczną rozpoczął w Teheranie (1924), asystent podsekretarza stanu w Ministerstwie Wojny Ekonomicznej (1940-43), szef Departamentu Odbudowy (1942-43), radca w Foreign Office (1943-45), uczestnik konferencji teherańskiej, jaltańskiej i poczdamskiej, p.o. sekretarza generalnego ONZ (1945-46), doradca do spraw ONZ w Foreign Office (1946-47), ambasador W. Brytanii przy ONZ (1950-54) i w Paryżu (1954-60), zastępca lidera Partii Liberalnej w Izbie Lordów (1965-88), członek Parlamentu Europejskiego (1973-76).

⁶¹ AIPMS, sygn. A.12.49/15/II/2.

⁶² AIPMS, sygn.PRM-L.11/52.

Eisenhowerem (5 września 1944). Rzekomo zgłosiło się do niego czterech generałów niemieckich (sic!) z zapytaniem o warunki zawieszenia broni. Gen. Eisenhower zażądał - według informacji uzyskanych przez ambasadora Ciechanowskiego - bezwarunkowej kapitulacji, informując ich jednocześnie o planowanym podziale Niemiec na trzy strefy okupacyjne (ZSRR - po Odrę, ewentualnie Łabę, USA - Niemcy południowo-zachodnie z centrum w Monachium, W. Brytania - Niemcy północno-zachodnie z centrum w Hanowerze). Zapowiedział też ostre potraktowanie nazistów i Prusaków, demobilizację przemysłu, przekazanie Związkowi Sowieckiemu jeńców wojennych do prac nad odbudową zniszczeń wojennych, rozbicie armii niemieckiej. Według informacji Ciechanowskiego, do 7 września 1944 r. kwatera gen. Eisenhowera nie miała pewności, czy Niemcy będą gotowe podpisać bezwarunkową kapitulację. Niemniej jednak pojawiły się nadzieje, że wojna zostanie zakończona do 1 października 1944 r. Amb. Ciechanowski odniósł się do tych rewelacji z dużą rezerwą⁶³.

Szybki rozwój wypadków wojennych spowodował, że 20 września 1944 r. odbyło się, po kilku miesięcznej przerwie, posiedzenie Komisji do Spraw Niemieckich. W oparciu o referat płk. Leona Bortnowskiego⁶⁴ przeanalizowano ówczesne położenie Niemiec. Zwrócono szczególną uwagę na konsekwencje zamach na Hitlera. J. Lipski wyraził w związku z tym przypuszczenie, że NSDAP dąży do *usunięcia wszystkich tych czynników, które by mogły dążyć do nawiązania rozmów na temat pokoju ze sprzymierzonymi, względnie, które jako bardziej strawne miałyby szanse stworzenia nowego rządu niemieckiego w chwili katastrofy militarnej Rzeszy*. Jednocześnie J. Lipski zasygnalizował, że władze niemieckie przygotowują się do ewentualnej akcji podziemnej na wypadek zajęcia Niemiec przez sprzymierzonych. Wspomniał też o pogłoskach na temat niemieckich prób nawiązania rozmów z mocarstwami zachodnimi lub ZSRR. Szczególnie często powtarzała się wersja, że Himmler jest zwolennikiem pogodzenia się z ZSRR i czystka przezeń dokonana po zamachu na Hitlera *ma na celu umożliwienie skomunizowania Rzeszy w odpowiedniej chwili*⁶⁵. Z kolei Józef Weyers⁶⁶ z Ministerstwa Prac Kongresowych zwrócił uwagę na fakt, że opinia anglosaska była powściągliwa w wypowiedzianiu sądów na temat przyszłości Niemiec. Zastanawiano się również nad możliwościami oporu Niemiec. Większość członków komisji przewidywała, że Niemcy będą bronić się jeszcze przez jakiś czas⁶⁷.

W okresie poprzedzającym wybory prezydenckie w USA w 1944 r. do Londynu napływały informacje o proniemieckim nastawieniu znacznej części amerykańskiej opinii publicznej. M. Krygier w raporcie do MPK zwrócił uwagę na artykuł Hiram Motherwella⁶⁸, jednego z dyrektorów American Association for Democratic Germany w piśmie „Common Sense”, który wystąpił przeciwko podziałowi Niemiec na strefy okupacyjne oraz tendencjom

⁶³ AIPMS, Kol. T. Romera, MF PA(Ottawa), USA, File 3, 1944, 1947. List J. Ciechanowskiego do T. Romera nr 26, 8 IX 1944.

⁶⁴ Leon Bortnowski, oficer dyplomowany WP, członek polskiej misji wojskowej w ZSRR (1941), po wojnie w lipcu 1945 r. przekazał władzom brytyjskim 60 skrzyń akt II Oddziału Sztabu Naczelnego Wodza (wywiad).

⁶⁵ Znane są fakty, o japońskich próbach w sprawie przerwania działań na froncie sowiecko-niemieckim ponawianych w kwietniu 1944 r. oraz w sierpniu-wrześniu 1944 r. Te ostatnie były znane rządowi polskiemu. Wiadomo też, że wywiad amerykański był w kontakcie ze spiskiem antyhitlerowskim w Niemczech. Trudno jest stwierdzić cokolwiek jednoznacznego na temat postawy Himmlera. Wiadomo natomiast, że w końcowej fazie wojny prowadził tajne rokowania z pewnymi kołami alianckimi, które zakończyły się fiaskiem. Zob. *Historia dyplomacji ...*, s. 442-447; *Encyklopedia II wojny światowej*, Warszawa 1975, s. 181; AIPMS, sygn. 12.49/15/II/30.

⁶⁶ Józef Marian Weyers, radca Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku, konsul RP w Kłajpedzie (1925-39).

⁶⁷ AIPMS, sygn. A.9.II/10. Notatka z posiedzenia KdSN, 20 IX 1944.

⁶⁸ Hiram Motherwell (1888-1945, amerykański dziennikarz, tłumacz, znawca m.in. zagadnień faszyzmu włoskiego i problematyki niemieckiej).

antyniemieckim wśród sprzymierzonych. Motherwell był zwolennikiem wykorzystania Niemiec do odbudowy Europy przy zachowaniu ich potencjału przemysłowego⁶⁹.

Uwagom polskich kół rządowych nie uszły również rozmowy amerykańsko-angielskie w Quebec (13-17 września 1944) na temat Niemiec oraz planu Morgenthaua⁷⁰. Zaobserwowano jednocześnie wymianę poglądów w gronie sprzymierzonych na temat przyszłości gospodarki niemieckiej. W dalszym ciągu utrzymywały się w tym zakresie wspomniane poprzednio rozbieżności. Problemy te były rozpatrywane m.in. na posiedzeniu KdSN w dniu 27 października 1944 r. W czasie obrad zwrócono też uwagę na usztywnienie w tym czasie pozycji militarnej Niemiec na wszystkich frontach. W związku z tym przewidywano, że sprzymierzeni będą mieli do pokonania znaczny opór Niemców, ale nie zmieni to ostatecznego wyniku wojny⁷¹.

Charakterystycznym jest fakt, że do końca istnienia gabinetu premiera Stanisława Mikołajczyka nie znano dokładnego stanowiska mocarstw wobec Niemiec. Wszystkie opinie na ten temat były oparte bądź na doniesieniach prasowych, bądź na fragmentarycznych wypowiedziach dyplomatów. Nieco bardziej szczegółowe sformułowanie - przez polskie czynniki rządowe - programu mocarstw wobec Niemiec nastąpiło dopiero na przełomie 1944/1945 r.⁷²

Wśród wielu problemów leżących w sferze zainteresowań rządu polskiego na pierwsze miejsce wysuwają się m.in. prace nad przygotowaniem rozejmu z Niemcami. Zostały one zapoczątkowane w 1942 r. 20 listopada 1942 r. odbyło się posiedzenie Międzypartyjnego Komitetu do Spraw Zawieszenia Broni (MKdSZB), które otworzył minister spraw zagranicznych Holandii van Kleffens⁷³. Przewodniczącym Komitetu został wybrany Fernand van Langehoven, a sekretarzem Michał Potulicki⁷⁴. W skład komitetu wchodził przedstawiciel europejskich państw sprzymierzonych z wyłączeniem wielkich mocarstw. Delegacji polskiej przewodniczył W. Kulski. W czasie pierwszych posiedzeń na propozycję van Langehovena przyjęto następujący zakres prac MKdSZB: 1. ewakuacja terytoriów okupowanych, 2. repatriacja jeńców, więźniów, robotników etc.; 3. restytucja zabranego mienia; 4. kwestia mienia i interesów nieprzyjacielskich i alianckich na terytoriach okupowanych⁷⁵.

Delegacja polska zaproponowała rozszerzenie tych problemów o zagadnienie okupacji i rozbrojenia krajów nieprzyjacielskich. Propozycja spotkała się ze sprzeciwem delegata

⁶⁹ AIPMS, sygn. A.21.8/11. M. Krygier, *O Aliancką Politykę Okupacyjną w Odniesieniu do Niemiec*.

⁷⁰ Plan Henry'ego Morgenthaua (amerykański polityk i finansista) przewidywał przekazanie niemieckiego wyposażenia przemysłowego krajom zniszczonym przez Niemcy. Reparacje miały być ściągane również poprzez zajęcie aktywów niemieckich w bankach i przedsiębiorstwach zagranicznych. Postulowano też użycie Niemców do odbudowy państw zniszczonych. Ponadto zamierzano odłączyć od Rzeszy Szelzwig, Holsztyn, rejon Kanału Kilońskiego. Zagłębie Ruhry i Nadrenia zostałyby umiędzynarodowione. Francja otrzymałaby Saarę, Polska - Śląsk i część Prus Wschodnich. Pozostałe terytorium Rzeszy podzielono by na dwa państwa oparte na zasadach federacyjnych: południowe (Bawaria, Wirtembergia, Badenia i inne mniejsze prowincje południowych i południowo-zachodnich Niemiec), północne (Prusy, Saksonia, Turyngia i inne mniejsze prowincje nie podlegające umiędzynarodowieniu). Zob. W. T. Kowalski., *Wielka Koalicja 1941-1945*, t. II (1944), Warszawa 1975, s. 476-477.

⁷¹ AIPMS, sygn. A.9.II/10. Notatka z posiedzenia KdSN, 27 IX 1944.

⁷² AAN, MPK, sygn. 51, k.11-14.

⁷³ Eelco Nicolas van Kleffens (1894-1983)

⁷⁴ Michał Potulicki (1897-?), sekretarz premiera A. Ponikowskiego (1921), sekretarz generalny delegacji polskiej na rokowania z Niemcami (1922-23), szef gabinetu ministra pracy (1924), członek departamentu dyplomatycznego Międzynarodowego Biura Pracy przy Lidze Narodów (1925-34), z-ca naczelnika wydziału prawno-traktatowego MSZ (1935-39), radca prawny MSZ (1939-1945). W październiku 1944 r. w ramach Inter-Allied Research Committee przygotował opracowanie pt. *Some Aspects of the Organization of German Thinking*.

⁷⁵ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1534, k. 46-48.

francuskiego Couina, który stwierdził, że program postulowany przez Polskę jest za szeroki i nie może być realizowany bez udziału wielkich mocarstw, a przede wszystkim ZSRR. W dyskusji zarysowały się następujące stanowiska: delegat norweski F. G. Smith poparł sugestię przewodniczącego z dodaniem problemów repatriacyjnych; delegat grecki Panayotis Pipinelis⁷⁶ opowiedział się za propozycją polską; podobnie uczynił delegat Holandii Star Busman, z tym, że zaproponował rozpoczęcie prac od kwestii, co do których nie było kontrowersji; delegat Czechosłowacji Zdenek Prochazka zajął stanowisko enigmatyczne (ani za, ani przeciw propozycjom polskim). Ostatecznie ustalono, że prace komitetu obejmą zagadnienia ewakuacji, repatriacji i restytucji⁷⁷.

W tym samym czasie w Ministerstwie Prac Kongresowych opracowano „Tezy w sprawie układu wstępnego dotyczącego stosunków z Niemcami po ukończeniu działań wojennych”. We wspomnianym dokumencie szeroko rozpatrzono następujące problemy:

1. rozbrojenie i bezpieczeństwo (przewidywano kapitulację a następnie rozbrojenie niemieckich sił zbrojnych, policyjnych, zmilitaryzowanych ugrupowań nazistowskich i organizacji paramilitarnych. Zamierzano postulować ograniczanie produkcji przemysłowej, przejęcie floty wojennej i handlowej przez sprzymierzonych, wprowadzenie zakazu działalności wszelkich organizacji militaryjnych, paramilitaryjnych, politycznych, społecznych i zawodowych. Równocześnie miało nastąpić bezzwłoczne zwolnienie jeńców wojennych, więźniów, internowanych osób cywilnych itp.);
2. zwolnienie przez Niemcy obcych terytoriów (Przewidywano przekazanie przez władze, instytucje, organizacje i przedsiębiorstwa niemieckie swoich funkcji na terenie krajów sprzymierzonych oraz wydanie dokumentów i mienia władzom miejscowym);
3. okupacja (Wprowadzono rozróżnienie okupacji ogólnej i ściślejszej. W ramach okupacji ogólnej oddziały wojskowe sprzymierzonych miały obsadzić ważniejsze ośrodki, względnie strefy strategiczne i polityczne z uwzględnieniem węzłów komunikacyjnych. Przeprowadzono by rozbrojenie, kontrolę wykonania układu rozejmowego, obserwację rozwoju sytuacji w Niemczech. W razie naruszenia układu rozejmowego lub zagrożenia bezpieczeństwa wojska sprzymierzone dokonałyby stosownej interwencji. Do zadań władz alianckich należałaby likwidacja rządów nazistowskich, kontrola komunikacji, obrotu zagranicznego, banków, ważniejszych instytucji naukowo-badawczych, więzień, obozów koncentracyjnych. Ponadto przewidywano przeprowadzenie okupacji ściślejszej siłami państw sąsiadujących z Niemcami, które były zainteresowane poszczególnymi terytoriami niemieckimi. Państwa te przejęłyby całkowicie administrację cywilną i wojskową na terenach okupowanych. Granicę okupacji ściślejszej na wschodzie proponowano wyznaczyć wzdłuż linii Nysy Łużyckiej-Odry z Zalewem Szczecińskim i wyspą Rugią; na południu objęłaby Austrię; na zachodzie - lewy brzeg Renu i przedmościa na jego prawym brzegu oraz lewy brzeg rzeki Emdem; na północy - wyspy niemieckie na M. Północnym i Bałtyku oraz strefę Kanału Kilońskiego);
4. przestępstwa wojenne (Przewidywano szerokie ujęcie problemu ukarania przestępców wojennych i ich ekstradycji, poszukiwań itp.);
5. wydalenia i ruch ludności (Rozpatrzono zagadnienie ruchów migracyjnych z Niemiec i do Niemiec z uwzględnieniem obowiązków i powinności strony niemieckiej);
6. obowiązek odszkodowań (Zakładano ustalenie ogólnego obowiązku *Niemiec do zadośćuczynienia za wszelkie szkody i straty natury materialnej i moralnej spowodowane przez wojnę i okupację względem państw sprzymierzonych i ich obywateli*);

⁷⁶ Panayiotis Pipinelis (1899-1970), grecki polityk i dyplomata. Ambasador Grecji w Budapeszcie (1936), w Sofii (1940), minister spraw zagranicznych Grecji (1947-50), stały przedstawiciel Grecji w NATO (1952-1962), premier (1963). Rojalista, autor *The Political History of the Greek Revolution* (1928), *The History of the Foreign Policy of Greece* (1948), and *Greece's International Position and Social Problems* (1956).

⁷⁷ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1534, k. 46-48.

7. szkody i straty kulturalne;
8. szkody i straty gospodarcze (Rozpatrzono problem strat, identyfikacji dóbr oraz przekazania mienia zrabowanego przez Niemcy państwu sprzymierzonym);
9. sankcje (Ustalona zasady jurysdykcji na terenach okupowanych)⁷⁸.

Prace nad przygotowaniem układu o zawieszenie broni były w toku w okresie funkcjonowania rządu Mikołajczyka. Nie znaczy to, że w ciągu kilku miesięcy zainteresowane państwa sprzymierzone uzgodniły swoje poglądy w tym zakresie. Rządowi polskiemu zależało przede wszystkim za rozstrzygnięciu kwestii okupacji Niemiec. Do tego celu został powołany Specjalny Komitet Ministrów dla Spraw Okupacji (SKMdSO), w którego skład weszli ministrowie: obrony narodowej (przewodniczący), spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, prac kongresowych, przemysłu, handlu i żeglugi oraz odbudowy administracji publicznej. Sekretarzem komitetu został ppłk. dypl. M. Ogórkiewicz⁷⁹.

Komitet koordynował przygotowania do okupacji wschodnich terytoriów Rzeszy. Problemem wciąż nierozstrzygniętym była sprawa zasięgu okupacji polskiej. Prof. T. Brzeski⁸⁰ na posiedzeniu SKMdSO w dniu 12 sierpnia 1943 r. postulował jak najszybsze wcielenie do Polski terenów, które byłyby objęte okupacją ściślejszą, przede wszystkim Prus Wschodnich, Gdańska i Śląska Opolskiego⁸¹.

Z kolei Karol Popiel⁸² w czasie obrad SKMdSO w dniu 18 sierpnia 1943 r. stwierdził, że istnieją różnice w zapatrywaniu na problem okupacji między Polską a aliantami, którzy traktują okupację jako zjawisko czasowe. Polacy natomiast pragną przyznanie im terenu objąć od razu w posiadanie i roztoczyć nad nimi opiekę administracyjną. Popiel myślał w tym czasie nie tylko o Prusach Wschodnich, Gdańsku i Śląsku Opolskim, ale także o terenach nadodrzańskich. Ponadto jego zdaniem, Polska powinna była zapewnić sobie udział w okupacji ogólnej Niemiec⁸³.

W nawiązaniu do wypowiedzi Karola Popiela, Marian Seyda⁸⁴ postulował, by rząd wysunął ma pierwszy plan zagadnienie inkorporacji Prus Wschodnich, Śląska Opolskiego i części ziem nadodrzańskich. Wychodził przy tym z założenia, że jeżeli Polsce od razu nie uda się uzyskać wspomnianych terenów, to tym bardziej trudne będą one do uzyskania w późniejszym czasie⁸⁵.

Jednocześnie Władysław Banaczyk⁸⁶ zwrócił uwagę na fakt, że wykreślenie ostatecznej granicy Polski na zachodzie będzie zależało od określonej sytuacji politycznej. Dlatego też

⁷⁸ AAN, MPK, sygn. 51, k. 24-41.

⁷⁹ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia Specjalnego Komitetu Ministrów dla Spraw Okupacji [dalej: SKMdSO], 12 VIII 1943.

⁸⁰ Tadeusz Brzeski (1884-1958), prof. prawa Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

⁸¹ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia SKMdSO, 12 VIII 1943.

⁸² Karol Popiel (1887-1977), polityk chadecji, m.in. prezes Stronnictwa Pracy (1937-1946), minister odbudowy administracji publicznej w rządzie Stanisława Mikołajczyka (1943-44). Po wojnie wrócił na krótko do Polski, a następnie w 1946 r. ponownie wyemigrował na Zachód.

⁸³ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia SKMdSO, 18 VIII 1943.

⁸⁴ Marian Seyda (1879-1967), polityk endecki, ekspert do spraw politycznych przy delegacji na Konferencję Pokojową w Paryżu (1919), minister spraw zagranicznych (1923), minister prac kongresowych w rządzie Stanisława Mikołajczyka (1943-44). Po wojnie pozostał na emigracji.

⁸⁵ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia SKMdSO, 18 VIII 1943.

⁸⁶ Banaczyk Władysław (1902-1980), działacz ruchu ludowego, adwokat. Prezes Wielkopolskiego Związku Młodzieży Wiejskiej i działacz Polskiej Akademickiej Młodzieży Ludowej (1930-36), od 1926 w PSI-Piast, od 1931 w Stronnictwie Ludowym. W 1939 aresztowany przez Niemców, zbiegł z więzienia i w 1940 przedostał się do Francji. Członek Komitetu Zagranicznego Stronnictwa Ludowego (140-45). Kierownik Wydziału Społecznego Prezydium Rady Ministrów (1940-42), wiceprezes Rady Narodowej RP (1942-43), minister spraw wewnętrznych w gabinecie S. Mikołajczyka (1943-44), po powrocie do kraju członek Rady Naczelnej PSL, później w Stronnictwie Ludowym, poseł do Krajowej Rady Narodowej (1945-47), poseł na Sejm Ustawodawczy (1947-52). Od 1945 pracował jako adwokat w Poznaniu.

Polacy - zdaniem Banaczyka - powinni byli zapewnić sobie, jak najdalej idącą samodzielność w sprawowaniu okupacji w przyznanej im strefie, gdyż pozwoli to na radykalne rozwiązanie problemu mniejszości niemieckiej⁸⁷.

Zagadnienie okupacji było często konsultowane przez kompetentnych przedstawicieli rządu polskiego z gen. Kirby⁸⁸, dyrektorem Departamentu Spraw Cywilnych w War Office. Z rozmowy gen. Kukieła⁸⁹ z gen. Kirby w obecności gen. Regulskiego⁹⁰ i płk Łunkiewiczza w dn. 31 sierpnia 1943 r. wynika, że w tym czasie były już przygotowane założenia okupacji wschodniej części Europy. Brano tam pod uwagę możliwość zajęcia przez siły alianckie i polskie nie tylko Niemiec i Austrii ale także Polski, Prus Wschodnich, zachodniej części Czechosłowacji. Jednocześnie przewidywano, że wojska sowieckie pójdą doliną Dunaju zajmując Rumunię, Węgry, Bułgarię. Należy zaznaczyć, że zdawano sobie sprawę z faktu, że trudno było przewidzieć, czy uda się opanować całość wschodniej części Polski. Gen. Kukiel wyraził szczególnie zainteresowanie rządu polskiego Prusami Wschodnimi. Wówczas gen. Kirby zareagował pytaniem, czy w tej sprawie rząd polski ma jakąś styczność z rządem sowieckim. Gen. Kukiel odpowiedział oczywiście negatywnie⁹¹.

Charakterystycznym elementem tej rozmowy było przedstawienie przez gen. Kukieła konieczności podjęcia *przygotowań w tym kierunku, aby, gdyby tego wymagała sytuacja, w odpowiedniej chwili, szybko przenieść do Polski - drogą powietrzną - oddziały alianckie, a wraz z nimi ewentualnie jakąś reprezentację AMGOT*⁹², by zapobiec konfliktowi z

⁸⁷ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia SKMdSO, 18 VIII 1943.

⁸⁸ Stanley Woodburn Kirby (1895-1968), brytyjski generał. W czasie I wojny światowej służył m.in. we Francji i Macedonii. Później służył m.in. w Singapurze (1923-26). W czasie II wojny światowej przebywał w latach 1940-43 w Indii, gdzie był m.in. zastępcą szefa sztabu armii brytyjskiej. Dyrektor Departamentu Spraw Cywilnych w War Office (1943-44). Zastępca szefa sztabu Komisji Kontroli w Niemczech (1945).

⁸⁹ Marian Włodzimierz Kukiel (1885-1972), generał, historyk, działacz społeczny i polityczny. Założyciel Związku Walki Czynnej (1908), członek Związku Strzeleckiego, walczył w Legionach Polskich w I wojnie światowej, dowódca 51 Pułku Strzelców Kresowych, a następnie XXIV Brygadą Piechoty (1920), szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego (1921-23), dowódca 13 DP (1923-25), po zamachu majowym profesor historii wojskowości Uniwersytetu Jagiellońskiego, członek Polskiej Akademii Umiejętności (1932), dyrektor Muzeum Czartoryskich w Krakowie (1930-39), brał udział w obronie Lwowa (1939), wiceminister obrony narodowej (1939-40), dowódca oddziałów Polskich, a następnie I Korpusu Polskiego w Szkocji (1940-42), minister obrony narodowej (1943-44), profesor Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (1945-72), dyrektor Polskiego Instytutu Historycznego w Londynie (1946-1972). Opublikował m.in. *Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795-1815* (t. 1-2 1918-20); *Zarys historii wojskowości w Polsce* (t. 1-2 1921, 1949); *Wojna roku 1812* (t. 1-2 1937); *Dzieje Polski porozbiorowej 1795-1921* (1961).

⁹⁰ Bronisław Regulski (1886-1961), generał dywizji. W 1940 r. r. dowodził polskim zgrupowaniem wojsk pancernych w Avinion. Następnie w Anglii dowódca polskiego Centrum Wyszkożenia Armii (1940), polski attache wojskowy przy Ambasadzie RP w Londynie (1940-45). Po zakończeniu wojny oficer łącznikowy PSZ przy brytyjskim War Office (1945-47).

⁹¹ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Notatka. Przygotowania do okupacji Kontynentu. Ambasada RP. Attache Wojskowy. L.dz.2122/43, 31 VIII 1943.

⁹² AMGOT - Allied Military Government for Occupied Territories (Aliancki Zarząd Wojskowy Terytoriów Okupowanych) forma wojskowej administracji wprowadzona przez alianckie siły zbrojne w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu m.in. na europejskich terytoriach okupowanych. Tego rodzaju forma rządu została wprowadzona m.in. w Niemczech, we Włoszech, Belgii, Austrii i Japonii. AMGOT zamierzano wprowadzić we Francji po jej wyzwoleniu, gdyby gen. Ch. De Gaulle nie przejął kontroli nad Francją w formie Tymczasowego Rządu Republiki Francuskiej w imieniu Ruchu Wolnej Francji i Francuskiego Ruchu Oporu w sierpniu 1944 r. Amerykański Departament Skarbu nawet wyemitował w tym celu franki AMGOT. Według niektórych historyków w praktyce AMGOT był połączonym wojskowo-cywilnym wydziałem amerykańskiego Departamentu Wojny. Według nich AMGOT w zasadzie wprowadzono dwukrotnie, w 1942 r. częściowo na terenie Algerii i w pełni na

wkraczającymi siłami sowieckimi. Gen. Kirby był zaskoczony tą propozycją. W związku z tym gen. Regulski sugerował poczynienie odpowiednich posunięć dyplomatycznych w stosunku do USA i W. Brytanii, celem wyjaśnienia zamierzeń politycznych aliantów w Europie wschodniej *pod względem polityczno-wojskowym oraz formalne zgłoszenie ... żądań, co do udziału w okupacji wschodnich terytoriów niemieckich*. Jednocześnie gen. Regulski proponował zbadać kwestię ewentualnego wyzyskania AMGOT na ziemiach polskich, jako „buforu od strony Sowietów”⁹³. Podobny postulat później gen. Kukiel złożył na forum SKMdSO⁹⁴.

Postawa aliantów wobec polskich planów okupacyjnych była w tym czasie raczej niewyjaśniona. W związku z tym Seyda dążył do zdecydowanego określenia polityki polskiej w zakresie przyszłych zagadnień okupacyjnych i granicznych. Zaproponował trzy kierunki tej polityki:

- 1 – jak najszybciej inkorporować ziemie, do których Polska rości sobie prawa i które potrzebne są dla jej bezpieczeństwa;
- 2 – ustalić linię postępowania, w jaki sposób wyzwolić Polskę;
- 3 – określić politykę polską w zespole państw Europy środkowo-wschodniej⁹⁵

W rozwinięciu punktu pierwszego Seyda wypowiedział się za uzyskaniem zgody aliantów na inkorporację terenów, które mają być przyznane Polsce już w momencie rozejmu. Zdaniem Seydy *inkorporacja ta – w pierwszej fazie – mogłaby się równać okupacji i wyglądać w ten sposób, że na terenach, jak Prusy Wschodnie, Gdańsk i Śląsk Opolski – wojsko polskie jest na pierwszym planie w ścisłej współpracy z wojskami aliantów. Natomiast na terenach od Odry i na obszarach Łużyc na pierwszym planie są wojska alianckie, a do nich dołączone są oddziały polskie względnie specjalne komisje polskie*⁹⁶.

Z kolei Feliks Frankowski proponował, by rząd przedyskutował kwestię okupacji wschodnich Niemiec, ewentualnie innych terytoriów Europy środkowej, a następnie zawarł odpowiednie porozumienie z rządami anglosaskimi. Było to konieczne ze względu na nieodzowną pomoc materialną Anglosasów do przeprowadzenia polskich planów okupacyjnych⁹⁷.

Nie ulega wątpliwości, że we wszystkich tych zamierzeniach brano pod uwagę plany rządu ZSRR w stosunku do Europy wschodniej i Niemiec, które były bliżej nieznanymi czynnikom polskim. Opierając się głównie na przypuszczeniach i ogólnych tendencjach polityki sowieckiej w tym rejonie świata. Intencją władz polskich było niedopuszczenie bądź ograniczenie wpływów ZSRR na interesującym nas obszarze. Do czasu konferencji moskiewskiej ministrów spraw zagranicznych USA, ZSRR i W. Brytanii w październiku 1943 r., w kołach polskich miano nadzieję, że gro ziem polskich oraz większość terytorium Rzeszy Niemieckiej będzie zajęta przez wojska anglosaskie i polskie. Jednak już wówczas, wskutek pewnych enuncjacji brytyjskich, liczone się z możliwością wejścia Armii Czerwonej na ziemie wschodnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz do Prus Wschodnich⁹⁸.

Powróćmy tymczasem do problemów, które rząd polski prezentował na forum Międzyaliantckiego Komitetu do Spraw Zawieszenia Broni. Otóż latem 1943 r. Ministerstwo

---

Sycylii, Korsyce i w południowych Włoszech w 1943 r. Zrekrutowani do AMGOT oficerowie amerykańscy byli przygotowywani głównie w stanie Virginia do objęcia władzy politycznej, ekonomicznej i społecznej na terenach okupowanych. Koncepcja AMGOT spotkała się z ostrym przeciwdziałaniem gen. Ch. De Gaulle’a i ośrodków z nim związanych.

⁹³ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Pismo gen. Regulskiego do premiera Mikołajczyka. L.dz.2162/B/43, 6 IX 1943.

⁹⁴ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Protokół z posiedzenia SKMdSO, 13 IX 1943.

⁹⁵ Tamże.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Pismo MON nr 2568, 21 IX 1943.

⁹⁸ AIPMS, sygn. A.21.6/64. Pismo gen. Regulskiego do premiera Mikołajczyka. L.dz.2162/BM/43, 6 IX 1943; A.12.49/14/II/8.

Prac Kongresowych opracowało tezy dotyczące rozbrojenia Niemiec. Posunięcie to związane było z bliskim wyczerpaniem się programu prac MKdSZB⁹⁹.

Wspomniane tezy były m.in. przedmiotem wymiany korespondencji pomiędzy MPK a MSZ¹⁰⁰. W wyniku konsultacji MPK opracowało w listopadzie 1943 r. „Zasady ogólne rozbrojenia Niemiec” przeznaczone dla polskiej delegacji uczestniczącej w obradach MKdSZB. W dokumencie tym rozbrojenie rozumiano jako zniesienie niemieckich sił zbrojnych, wydanie ich sprzętu oraz uniemożliwienie Niemcom ponownego uzbrojenia się i prowadzenia wojny przez okres co najmniej jednego pokolenia.

Przewidywano jednocześnie przeprowadzenie rozbrojenia:

technicznego (całkowite zniszczenie istniejących sił zbrojnych lądowych, powietrznych i morskich; - skuteczne rozwiązanie sztabu głównego połączone z wydaniem wojskowych archiwów, bibliotek, laboratoriów itp.; - likwidacja wszelkiego typu szkół wojskowych, lotniczych, morskich, dotychczasowego typu szkół policyjnych itp.; - wydanie całego sprzętu uzbrojenia technicznego wojska; wydanie wszelkich zapasów materiału intendenckiego i zniszczenie jego magazynów; - całkowite zniesienie organizacji paramilitarnych; - wydanie broni będącej w posiadaniu ludności cywilnej; - reorganizacja policji według koncepcji niemilitarnych oraz na zasadzie decentralizacji i komunalizacji; zniszczenie istniejących i zakaz budowy nowych budynków wojskowych wszelkiego typu, umocnień, fortyfikacji, lotnisk wojskowych; likwidacja strzelnic i poligonów),

chemicznego [wydanie wszelkich zapasów prochów, materiałów wybuchowych, materiałów pirotechnicznych oraz środków walki gazowej; - wydanie wszelkich zapasów paliwa (naturalnego i syntetycznego) do napędu silników mechanicznych sprzętu wojennego; - wydanie wszelkich zapasów surowców i materiałów wyjściowych do produkcji środków chemicznych i technicznych przeznaczonych na użytek wojenny],

bakteriologicznego (wydanie nagromadzonych środków walki bakteriologicznej; - zniszczenie istniejących i zakaz budowy nowych urządzeń do walki bakteriologicznej).

Niezależnie od tego miano pozostawić odpowiednie urządzenia wojskowe dla potrzeb armii okupacyjnych¹⁰¹.

Ponadto celem uniknięcia ponownego uzbrojenia Niemiec w krótkim czasie, planowano wprowadzić:

- a) zakaz organizacji nowych sił zbrojnych, a w szczególności zniesienie ewidencji poborowych i służby uzupełnień,
- b) całkowite zniesienie przemysłu wojennego w ścisłym znaczeniu,
- c) uniemożliwienie przywozu i tranzytu sprzętu uzbrojenia,

⁹⁹ Należy wspomnieć, że 7 IX 1943 r. W. Kulski sygnalizował Romerowi, że na porządku dziennym w dn. 14 IX figurował raport Komitetu Rozejmowego w sprawie restytucji i uzupełniających świadczeń w naturze. Jednocześnie do omówienia na forum komitetu pozostawały dwa tematy: projekt postanowień w sprawie repatriacji oraz klauzule finansowe. W tym stanie rzeczy sugerował, aby postawić pytanie Komitetowi Ministrów Spraw Zagranicznych – czy z chwilą wyczerpania tego porządku obrad *Komitet Rozejmowy ma być de facto czy te jure rozwiązany, czy też należałoby mu dać inne sprawy do przestudiowania?* Kulski proponował omówienie problemu rozbrojenia Niemiec, tym bardziej, że nie było żadnych zastrzeżeń w tej sprawie ze strony FO (Kulski rozmawiał nieco wcześniej na ten temat z urzędnikiem FO Ronaldem). AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1534, k. 233-236. W związku z powyższym Romer polecił Kulskiemu przeprowadzenie rozmowy z min. van Kleffensem, przewodniczącym Międzynarodowego Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych. W czasie spotkania z van Kleffensem, Kulski przedstawił stanowisko rządu polskiego w sprawie omówienia problemu rozbrojenia Niemiec na forum Komitetu Rozbrojeniowego. Van Kleffens zgodził się wówczas na chwilowo ograniczony zakres dyskusji, obejmujący jedynie klauzule wojskowe, morskie i powietrzne, które byłyby ujęte w regulaminie lub konwencji rozejmowej. Tamże, k. 246-249.

¹⁰⁰ AIPMS, sygn. A.21.6/46. List Romera do Seydy 18 VIII 1943; odpowiedź na list Seydy z 19 VIII 1943.

¹⁰¹ Archiwum Akt Nowych (Warszawa) [dalej: AAN], Ambasada RP w Londynie, sygn. 1534, k. 4-7.

- d) obniżenie zdolności produkcyjnej przemysłów podstawowych z wyjątkiem paliw naturalnych,
- e) zniesienie przemysłów wytwarzających niektóre surowce zastępcze,
- f) uniemożliwienie Niemcom tworzenia zapasów surowców, koniecznych do produkcji sprzętu uzbrojenia oraz – ponad normalne zapasy roku gospodarczego – środków żywności nadających się do długotrwałego przechowywania,
- g) takie ukształtowanie niemieckiego handlu zagranicznego, by przywóz brakujących środków żywnościowych i surowców odbywać się musiał drogą morską,
- h) zakaz własnej komunikacji lotniczej (...), zakaz posiadania lotnictwa sportowego i szybowcowego oraz zakaz utrzymywania jakiegokolwiek typu szkół czy organizacji lotniczych.

Przewidywano też, że wszystkie z wymienionych środków zostaną zastosowane jednocześnie. W dalszej części omawianego dokumentu szczegółowo przedstawiono zasady zniesienia przemysłu wojennego i ograniczenia przemysłów podstawowych. Równocześnie postulowano przejęcie pełnej kontroli nad handlem zagranicznym Niemiec, a w szczególności importu. Dla zrealizowania powyższego programu zamierzano wprowadzić pełną okupację i kontrolę Niemiec¹⁰².

Jeżeli chodzi o przewidywane skutki rozbrojenia, to obawiano się przede wszystkim bezrobocia i fermentów społecznych. W związku z tym rozważano możliwość rozwinięcia produkcji artykułów konsumpcyjnych w miejsce produkcji wojennej. Wyrażano jednak obawę, że zniszczenia wojenne nie pozwolą na szybkie uruchomienie nowego programu produkcyjnego. Dlatego też postulowano skierowanie nadwyżki siły roboczej na wieś i do prac przy burzeniu urządzeń wojskowych. Planowano przywrócenie pełnego zatrudnienia w szeroko rozumianych usługach, ograniczenie pracy zawodowej kobiet. Brano też pod uwagę różne aspekty demograficzne spowodowane wojną. Jako pozytywny skutek rozbrojenia Niemiec przytaczano wzrost potencjału gospodarczego państw sąsiadujących z Niemcami¹⁰³.

Proponowane przez MPK zasady rozbrojenia Niemiec miały bardzo radykalny charakter. Wynikało to zapewne z faktu, że liczono się z możliwością zmiany klimatu wokół Niemiec po zakończeniu działań wojennych oraz z obawą przed odrodzeniem się potęgi niemieckiej. Jak już wspominałem, w tym czasie zauważono tendencje do liberalnego potraktowania Niemiec. Za szczególnie niebezpieczne uznano w tym zakresie działania emigracji niemieckiej¹⁰⁴.

Zauważmy, że jesienią 1943 r. pojawiły się różne sondaże emigracji niemieckiej w stosunku do rządu polskiego. We wrześniu 1943 r. b. kanclerz Rzeszy Joseph Wirth¹⁰⁵ (Centrum) zwrócił się do Poselstwa RP w Bernie z propozycją podjęcia rozmów politycznych z rządem polskim. Jednocześnie Artur Crispian (b. przewodniczący partii niezależnych socjalistów niemieckich - USPD¹⁰⁶, b. poseł do Reichstagu, bliski współpracownik Hugo Haasego¹⁰⁷ - przywódcy USPD. Notabene matka Crispiana Frantiska Laczinski była prawdopodobnie Polką, jej pierwotne nazwisko - Łączyńska) przedstawił Anglikom w Bernie plan pokoju. Anglicy odmówili jednak przyjęcia tego dokumentu i jakichkolwiek rozmów. Projekt Crispiana znalazł się w aktach Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza. W sprawach interesujących rząd polski Crispian postulował przyznanie Gdańska i „korytarza pomorskiego” Niemcom. Polska uzyskałaby swobodną komunikację z Bałtykiem i portami

¹⁰² Tamże, k. 7-12.

¹⁰³ Tamże, k. 12-16.

¹⁰⁴ Zob. T. Katelbach, *Rok złych wróżb (1943)*, Paryż 1959, s. 156-159.

¹⁰⁵ Karl Joseph Wirth (1879-1986), kanclerz Niemiec (1921-22).

¹⁰⁶ Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands (USPD).

¹⁰⁷ Hugo Hasse (1863-1919), niemiecki polityk, prawnik i pacyfista. Przewodniczący Niezależnej Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (1917-19). Został śmiertelnie postrzelony przez Johanna Vossa.

nadbałtyckimi. Jednocześnie opowiadał się za łagodnym traktowaniem Niemiec w okresie okupacji¹⁰⁸.

W tym samym czasie zaczęto przygotowywać całościowe ujęcie polityki polskiej wobec Niemiec. 1 października 1943 r. referat niemiecki MPK przedstawił Seydzie opracowanie pt. „Założenia polskie w sprawie Niemiec”. Poglądy tam wyrażone rozpoczynał wniosek, by klęska Niemiec była zupełna (bezwarunkowa kapitulacja). W dalszej kolejności domagano się długotrwałej okupacji Niemiec, przy czym Polska miała dokonać okupacji ściślejszej na terenach leżących między granicą zachodnią RP a linią Odry-Nisy Łużyckiej. Jednocześnie obszary, które miały wejść w skład państwa polskiego, zajęte zostałyby przez wojska polskie i polską administrację cywilną. Planowano też przeprowadzenie przez władze polskie wysiedlenia „niepożądanych elementów niemieckich” z terenów objętych inkorporacją. Zamierzano domagać się odpowiedniego udziału Polski w okupacji pozostałej części Niemiec. Jeżeli chodzi o inne kwestie dotyczące pokonanych Niemiec, to postulowano przeprowadzenie rozbrojenia militarnego i gospodarczego Rzeszy oraz ograniczenie roli Prus, decentralizację administracji niemieckiej. Wypowiadano się jednocześnie przeciwko tworzeniu suwerennych państw z poszczególnych krajów niemieckich, dotyczyło to przede wszystkim Nadrenii. Nie przesądzano natomiast losu Austrii¹⁰⁹.

Wyrażano nawet pewne *desinteressment* stwierdzając, że Austria leży w strefie zainteresowań Czechosłowacji i Jugosławii. Zastrzegano się jedynie przeciw integracji Austrii z państwami Europy środkowej. Z innych zagadnień na uwagę zasługuje fakt, że Polska nie przywiązywała zbyt wielkiej wagi do sprawy reedukacji Niemiec, zamierzano domagać się tylko właściwego ujęcia stosunków polsko-niemieckich w podręcznikach szkolnych i innych publikacjach. Niezależnie od powyższych kwestii brano pod uwagę możliwość wystąpienia wobec Niemiec o odszkodowania w naturze za straty poniesione w okresie wojny¹¹⁰.

W dalszej perspektywie planowano uzyskać odpowiednie gwarancje pokojowe, które sparaliżowałyby Niemcy i zmusiły je do zgodnej współpracy z sąsiadami. Gwarancje takie mogłyby - zdaniem autorów wspomnianego opracowania - zapewnić wzmocnienie terytorialne i gospodarcze oraz integrację państw sąsiadujących z Niemcami. Wśród postulatów terytorialnych Polski wymieniano inkorporację Gdańska, Prus Wschodnich, południowej części Śląska oraz przesunięcie na zachód granicy polsko-niemieckiej (odpowiednio wyprofilowanej pod kątem bezpieczeństwa Polski). Pewne skrawki Śląska postulowano przyznać Czechom. Innym elementem służącym zachowaniu pokoju w Europie miało być umiędzynarodowienie Kanału Kilońskiego oraz zainstalowanie polskich i brytyjskich baz morskich na zachodnim Bałtyku (wnioskowano o uzyskanie zgody Danii na założenie polskiej bazy na Bornholmie). Równocześnie zamierzano przeprowadzić industrializację krajów Europy środkowej w oparciu o odszkodowania w naturze. Celem tej industrializacji miało być gospodarcze uniezależnienie się od Niemiec. Domagano się też

¹⁰⁸ AIPMS, sygn. A.21.1/45. Notatka J.W. [J. Winiewicz] dla Seydy w sprawie działalności emigracji niemieckiej. 7 X 1943.

¹⁰⁹ Należy zauważyć, że w związku z uchwałami konferencji moskiewskiej w sprawie niepodległości Austrii J. Winiewicz w notatce dla M. Seydy z 8 XI 1943 r. sugerował zajęcie następującego stanowiska wobec programu austriackiego: a) *nie jest szczególnie dla Polski ważnym czy Austria będzie niepodległa czy też zespolona z Niemcami.* b) *Istotnym natomiast jest, aby Austria nie stała się, o ile odzyskałaby rzeczywistość niepodległość, członkiem konfederacji, o której stworzenie Polska walczy.* c) *Próby tworzenia konfederacji nadunajskiej z udziałem Austrii grożą polskiemu planom integracji obszaru między Bałtykiem a Morzem Czarnym.* d) *Z tych względów powinniśmy, gdyby Austria stała się niepodległa, sugerować jej zintegrowanie z inną jakąś koncepcją. Austria mogłaby być zespolona bliżej z Włochami. Mogłaby także bliżej, z zachowaniem niepodległości swej, być skupiona z Niemcami.* AIPMS, sygn. A.21.1/45. Zob. też. *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyczna. Wybór dokumentów.* Wstęp i opracowanie L. Gelberg, t. III, Warszawa 1960, s. 80.

¹¹⁰ AIPMS, sygn. A.21.6/44. Zasadnicze założenia polskie w sprawie Niemiec.

odpowiedniej pozycji państw tego obszaru w przyszłej organizacji międzynarodowej. Nie pominięto problemu mniejszości niemieckiej. Uważano, że może on być rozwiązany jedynie poprzez wysiedlenie, a tam, gdzie byłoby to niemożliwe, przewidywano pozbawienie mniejszości niemieckiej prawnej ochrony międzynarodowej oraz wszelkiej autonomii. Należy dodać, że przy załatwianiu problemów terytorialnych proponowano odrzucić wszelkie plebiscyty¹¹¹.

Wyżej przedstawione tezy stały się podstawą do opracowania i przedstawienia Komitetowi Politycznemu Ministrów w dniu 25 listopada 1943 r. „Projektu tezy na Komitet Polityczny w sprawie zagadnienia Niemiec”¹¹². Dokument ten został następnie z nieznacznymi poprawkami przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 31 stycznia 1944 r. W znacznej części pokrywał się z omówionymi „Zasadniczymi założeniami polskimi w sprawie Niemiec”. Tezy uchwalone przez rząd przewidywały, że nastąpi zniszczenie reżimu nazistowskiego i jego źródeł poprzez rozbrojenie materialne, moralne i ideowe narodu niemieckiego. Przez rozbrojenie materialne rozumiano likwidację niemieckich sił zbrojnych, organizacji paramilitarnych, zdecentralizowanie policji (podporządkowanie jej samorządom), zniesienie wszelkich instytucji, które mogłyby być załączkiem niemieckiego sztabu generalnego. W ramach rozbrojenia materialnego zamierzano dążyć do rozbrojenia gospodarczego Niemiec poprzez likwidację niemieckiego przemysłu zbrojeniowego i poddania kontroli alianckiej pozostałej części przemysłu. Jednocześnie przewidywano przeniesienie urzędów wytwórczych do państw zniszczonych, jako odszkodowanie za poniesione straty. Zamierzano zobowiązać Niemcy do świadczeń rzeczowych z części majątku trwałego, bądź z bieżącej produkcji. Postulowano też przebudowę struktury i zmianę kierunków niemieckiego handlu zagranicznego. Celem tego zabiegu miało być uzależnienie ekonomiczne Niemiec od państw anglosaskich przy jednoczesnym uniezależnieniu się państw Europy środkowej od wpływów gospodarki niemieckiej. Kontrola ta ze strony państw alianckich miała objąć również niemiecki system komunikacyjny, inwestycje, przemysł kluczowy, bankowość oraz handel zagraniczny. Dla zachowania siły nabywczej w Niemczech proponowano zwiększyć środki z dochodu narodowego przeznaczone na konsumpcję. Zabieg ten - zdaniem autorów - spowodowałby zahamowanie wielkiej kumulacji kapitału, który w przeszłości był przeznaczony na zbrojenia¹¹³.

W dziale szkód kulturalnych opowiadano się za restytucją zrabowanych wartości, względnie - w przypadku zniszczenia określonych dóbr - zamierzano uzyskać świadczenia równowartości ze stanu posiadania Niemiec¹¹⁴.

W zakresie rozbrojenia moralnego i ideowego przewidywano ukaranie przestępców wojennych, demokratyzację Niemiec i osłabienie roli Prus w życiu narodu niemieckiego. Rząd polski nie był zainteresowany utrzymaniem jedności Niemiec. Jednakże w przypadku jej zachowania zamierzał wpływać, by w przyszłych Niemczech przeprowadzono decentralizację ustroju wewnętrznego i rozbito Prusy na kilka jednostek terytorialnych. Jednocześnie postulowano przebudowę struktury społeczeństwa niemieckiego poprzez zniesienie scentralizowanego systemu organizacji tego społeczeństwa i powołanie nowych organizacji zawodowych i młodzieżowych. W przypadku mniejszości niemieckiej w państwach europejskich przewidywano, tak jak w poprzednich projektach, transfer tej ludności do Niemiec, ścisłą kontrolę ruchu organizacyjnego Niemców, jak też ruchów migracyjnych ludności niemieckiej. Przywiązywano bardzo duże znaczenie do działalności cenzury prasy, radia, kina itp. w okresie okupacji Niemiec. Równocześnie opowiadano się za

¹¹¹ Tamże.

¹¹² AIPMS, sygn. PRM-K/70.

¹¹³ AIPMS, sygn. A.21.6/43. Tezy w sprawie zagadnienia Niemiec uchwalone przez Radę Ministrów w dniu 31 stycznia 1944 r.

¹¹⁴ Tamże.

odrodzeniem życia religijnego w Niemczech, jako czynnika wpływającego na przemiany moralne w Niemczech¹¹⁵.

Jeżeli chodzi o administrację przyszłych Niemiec, to zamierzano prowadzić ostrożną i staranną selekcję ludzi dopuszczonych do urzędów niemieckich. Dążono do tego, aby po zakończeniu okupacji Niemcy poprzez odpowiedni system bezpieczeństwa zbiorowego były trzymane w karchach. Celowi temu miała służyć integracja państw leżących między Bałtykiem, M. Czarnym, M. Śródziemnym i M. Adriatyckim. Konsolidacja państw tego obszaru nastąpiłaby w ramach ogólnej organizacji międzynarodowej. Niemcy zostałyby przyjęte do tej organizacji w dalszej przyszłości. Ponadto zamierzano wykorzystać zdyscyplinowanie narodu niemieckiego dla ułożenia stosunków powojennych. Zasady postępowania z Niemcami miały być ustalone w gronie Narodów Zjednoczonych¹¹⁶.

W tym samym czasie prowadzono prace nad „Tezami w sprawie inkorporacji oraz okupacji wschodnich obszarów Niemiec”¹¹⁷, które zostały uchwalone przez Radę Ministrów w dniu 7 grudnia 1943 r. Dokument ten był rozwinięciem wielu aspektów zawartych we wcześniejszych opracowaniach rządu polskiego. Wprowadzał pewne definicje, których hasła były dotychczas niesprecyzowane. Chodzi tu o określenie okupacji: pełna, ściślejsza, ogólna.

Okupację pełną przewidywano na terenach, które zamierzano inkorporować do Polski, tj. Prusy Wschodnie, Gdańsk, Śląsk Opolski. Okupacja ta równała się inkorporacji tych ziem zarówno pod względem wojskowym, jak i cywilno-administracyjnym. Miano ją wprowadzić, gdyby mocarstwa anglosaskie nie zgodziły się na przesądzenie w układzie rozejmowym wcielenia wyżej wspomnianych terenów do Polski.

Natomiast **okupację ściślejszą** planowano wprowadzić na obszarach leżących na wschód od linii Odry-Nysy Łużyckiej (łącznie ze Szczecinem, Zalewem Szczecińskim i Rugią). Jej celem miało być *przygotowanie i zabezpieczenie postanowień traktatu pokojowego zarówno na terytoriach, które poza Prusami Wschodnimi, Gdańskiem i Śląskiem Opolskim - mają być odłączone od Niemiec, jak i na obszarach, które mogą być pozostawione w granicach Niemiec*. Zakładano, że w okupacji tej obok wojsk anglosaskich wezmą udział wojska polskie i czechosłowackie. Administrację na wschód i północ od dolnej i środkowej Odry miały sprawować organa polskie. Natomiast na terenach położonych między Śląskiem Opolskim a Nysą Łużycką, Polska miałaby zapewniony odpowiedni udział w AMGOT. Władze niemieckie byłyby pozbawione prawa ingerencji na obszarach objętych okupacją ściślejszą.

Jeżeli chodzi o **okupację ogólną**, to miała ona objąć obszar Niemiec leżący między Odrą a Renem. Polska uczestniczyłaby w tej okupacji w ramach AMGOT (łącznicy, doradcy, którzy zajęliby się sprawami deportowanej ludności polskiej i rewindykacją mienia polskiego)¹¹⁸. Należy dodać, że ze względów taktycznych zamierzano podkreślać na gruncie międzynarodowym zgodność poglądów z mocarstwami anglosaskimi o niedecydowaniu w czasie wojny o jakichkolwiek kwestiach granicznych. Jednocześnie planowano w poufnej

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ Tamże.

¹¹⁷ Należy w tym miejscu wspomnieć, że pierwsze projekty polskich rewindykacji terytorialnych kosztem Niemiec pojawiły się już w pierwszej połowie 1940 r. Brano wówczas pod uwagę możliwość ustanowienia granicy polsko-niemieckiej na linii Odry-Nysy Łużyckiej, względnie Odra-Bóbr. W miarę pogarszania się sytuacji polityczno-militarnej zakres tych rewindykacji uległ zawężeniu. Niemniej jednak zamierzano – w myśl uchwały Rady Ministrów z 7 X 1942 r. – występować o inkorporację do Polski Prus Wschodnich, Gdańska i Śląska Opolskiego oraz dążyć do przesunięcia granicy polsko-niemieckiej na zachód, tak aby zabezpieczyć polskie porty na Bałtyku. Te założenia nie uległy poważniejszym zmianom, aż do grudnia 1943 r. AIPMS, sygn. A.21.2/1. Studium przyszłej granicy polsko-niemieckiej z punktu widzenia wojskowego. Paryż, 2 IV 1940 r. Sztab NW Oddział II, L.dz.548(III)tjn; A.21.2/2. Dr Ludwik Grodzicki. Granica Odra-Bobrowa. Angers, 5 VI 1940 r.; A.20.2/1. Pismo Prezesa Rady Ministrów do Ministra Sprawiedliwości L.dz.2777/42.Sz/LD, 14 X 1942.

¹¹⁸ AIPMS, sygn. PRM-K 102/65b.

akcji dyplomatycznej uzyskać zgodę rządów USA i W. Brytanii na bezwarunkowe wcielenie do Polski Prus Wschodnich, Gdańska i Śląska Opolskiego oraz na odpowiednie ukształtowanie polskiej granicy zachodniej pod względem bezpieczeństwa. Starano się zapobiec łączeniu sprawy granicy zachodniej Polski z jej granicą wschodnią (w tym przypadku obstawano przy postanowieniach traktatu ryskiego z 1921 r.)¹¹⁹.

Bezpośrednią konsekwencją przyjęcia przez rząd polski powyższych tez była uchwała Rady Ministrów z 28 grudnia 1943 r. w sprawie zasad prac rządu nad przygotowaniem okupacji ziem wschodnich Rzeszy Niemieckiej. Dokument ten został przygotowany przez SKMdSO. Obok założeń organizacyjnych i podziału czynności pomiędzy poszczególnymi resortami znalazły się tam polityczne aspekty okupacji wschodnich obszarów Rzeszy. Za optymalne rozwiązanie uznano uzyskanie przez Polskę *specjalnego mandatu do samodzielnego okupowania tych ziem*. W przypadku niepowodzenia w tym zamierzano uzyskać mandat do zarządzania tymi terenami w *ramach ogólnej organizacji alianckiej na zasadzie ... jak najdalej posuniętej samodzielności*. Aspiracje polskie wynikały z różnicy poglądów między rządem polskim a rządami anglosaskimi na temat celów okupacji. Celem polskiej okupacji było bowiem *jak najszybsze wcielenie okupowanych ziem w granice Rzeczypospolitej*. Okupacja aliancka natomiast nie miałaby charakteru inkorporacyjnego. Dlatego też postulowano by polskie przygotowania do okupacji Niemiec były prowadzone pod kątem maksymalnej samodzielności polskich władz okupacyjnych¹²⁰. Na marginesie należy zaznaczyć, że premier Mikołajczyk na posiedzeniu rządu w dniu 28 grudnia 1943 r. zalecił kompetentnym ministrom bardziej szczegółowe zapoznanie się z zasadami AMGOT. Zdaniem premiera miały one charakter raczej cywilno-administracyjny, niż militarny¹²¹.

Polski program inkorporacyjny otrzymał odpowiednie uzasadnienie propagandowe. Głównym argumentem była konieczność poprawienia pozycji obronnej Polski poprzez usunięcie niebezpiecznych enklaw terytorialnych (Prusy Wschodnie, Śląsk), skrócenie i wyprostowanie granicy polsko-niemieckiej, rozszerzenie i zabezpieczenie polskiego dostępu do morza. Obok tego zwracano uwagę na względy gospodarcze podkreślając ciężenie Śląska Opolskiego, Prus Wschodnich i Gdańska do Polski. Nie zapomniano też o argumentacji etnograficznej wskazując na zamieszkiwanie ludności pochodzenia polskiego bądź słowiańskiego na części obszarów Rzeszy. Eksponowano fakt zgermanizowania części ludności mieszkającej we wschodnich regionach Niemiec. Do tego dołączono argumenty historyczne w ramach., których stwierdzono, że ziemie będące przedmiotem inkorporacji należały w różnych okresach historii do państwa polskiego¹²².

Należy zauważyć, że w tym czasie (przełom 1943/1944) istniało kilka wariantów polskich rewindykacji. J. Winiewicz w opracowaniu pt. „Projekty naszych rewindykacji terytorialnych. W świetle statystyk ludności i obszaru”¹²³, uwzględnił siedem wersji rozwiązań granicznych: 1. linia Odry-Oławy¹²⁴, 2. linia ściętej Odry-Oławy¹²⁵, 3. linia kołobrzaska¹²⁶, 4. linia

¹¹⁹ Tamże; AAN, MPK, sygn. 61, k.1-5.

¹²⁰ AIPMS, sygn. PRM-K 102/65f.

¹²¹ Tamże.

¹²² AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1691, k. 322-356.

¹²³ AIPMS, sygn. A.21.2/7.

¹²⁴ Linia Odry-Oławy została uzgodniona między MPK a Sztabem NW w 1943 r., przebiegała wzdłuż Odry i Oławy, z pozostawieniem po stronie niemieckiej Szczecina i Wrocławia, obejmując natomiast część powiatu Zielona Góra po zachodniej stronie Odry. Należy dodać, że w drugiej połowie 1944 r. brano pod uwagę możliwość włączenia Szczecina (był to zapewne skutek stanowiska ZPP). AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa.

¹²⁵ Linia ściętej Odry-Oławy zaczynała się od cieśniny między wyspą Wolin a lądem stałym, natomiast biegła wzdłuż Dźwiny, dalej do J. Dąbie, rzeką Płonią, na zachód od J. Miedwie, po czym na południe pozostawiając Karsko po stronie polskiej, do Warty na wysokości Bogdańca, stamtąd do Odry na wschód od Radnicy, pozostawiając po stronie polskiej Sulęcina, z rejonu Radnicy linia ta biegła na zachód od Zielonej Góry do Odry na wschód od Nowej Soli, dalej Odrą do Chobieni, po czym

koszalińska¹²⁷, 5. korektury graniczne¹²⁸, 6. linia krajowa maksymalna¹²⁹, 7. linia minimalna¹³⁰.

Praktyczne wcielenie w życie polskich projektów było jednakże utrudnione. Szczególnie odczuwano tu brak stosunków dyplomatycznych ze Związkiem Sowieckim. Fakt ten powodował wstrzeźliwość Anglosasów w rozmowach z Polakami na temat przyszłej granicy polsko-niemieckiej. Jak wiadomo, Brytyjczycy po konferencji teherańskiej lansowali koncepcję rekompensat na zachodzie w zamian za przyjęcie linii Curzona na wschodzie. Polacy nie byli skorzy do przyjęcia tego rozwiązania licząc na możliwość zmiany sytuacji polityczno-militarnej na wschodzie Europy na korzyść rządu polskiego. Jednakże położenie Polski stawało się coraz bardziej dramatyczne. W marcu 1944 r. J. Winiewicz rozmawiał z F. Saverym z FO i z R. H. Markhamem¹³¹ z amerykańskiego Office of War Information. W czasie tego spotkania Markham wyraźnie określił układ sił w powojennej Europie. Jego zdaniem dominującą rolę na tym kontynencie miał w przyszłości odgrywać ZSRR, podczas gdy W. Brytania ulegnie osłabieniu, a USA przestaną interesować się Europą. W związku z tym Winiewicz w notatce dla przełożonych sugerował podjęcie ofensywy propagandowej w sprawie polskiej granicy zachodniej¹³². Kwestia ta była tak nagląca, że wkrótce potem (21 kwietnia 1944 r.) Winiewicz dowiedział się w departamencie Badań FO o sowieckich żądaniach dotyczących Prus Wschodnich¹³³.

Jeziorzycą do stacji kolejowej Krzelów, stamtąd na wschód od Wołowa do Odry na wysokości m. Uraz, Odrą do Widawy, kilkanaście kilometrów Widawą omijając Wrocław, a następnie nurtem Oławy. AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa.

¹²⁶ Linia kołobrzaska – zaczynała się na zachód od Kołobrzegu, biegła prosto na południe, omijając od zachodu Choszczno, dalej do splotu Warty i Noteci w rejonie Sanoka, stamtąd do Odry na wschód od Krosna, następnie Odrą z ominięciem Wrocławia do Brzegu, z Brzegu do Nysy Kłodzkiej i wzdłuż tej rzeki do granicy czechosłowackiej. AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa.

¹²⁷ Linia koszalińska – biegła na zachód od Koszalina w kierunku południowym, zachodnią granicą powiatu Wałecz ku Strzelcom Krajeńskim, dalej do styku Warty i Noteci, stamtąd do Toporowa, a następnie wzdłuż linii ścieżki Odry-Oławy. AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa.

¹²⁸ Korektury graniczne – wyznaczała je linia biegnąca od ujścia Łeby, wschodnią częścią powiatu słupskiego, zachodnim krańcem powiatu człuchowskiego, dalej poprzez wschodnią część powiatu wałeckiego z włączeniem Piły, do zbiegu Warty z Notecią, następnie granicą dawnej prowincji poznańskiej, włączając Świebodzin, powiaty Międzyrzec, Babimost, Wschowa do Polski. W dalszej części linia ta miała objąć większość powiatu mileckiego i oleśnickiego, cały powiat sycowski i namysłowski. W południowym fragmencie linia korektur pokrywała się z granicą rejencji opolskiej. AIPMS, sygn. 21.2/8. Mapa.

¹²⁹ Linia krajowa maksymalna – linia ta w północnej części pokrywała się z linią kołobrzaską, a następnie z linią ścieżki Odry, z wyłączeniem Gorzowa i powiatów gorzowskiego, sulęcińskiego i sułchowskiego, włączając na odcinku południowym powiat ząbkowicki. AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa.

¹³⁰ Linia krajowa minimalna – biegła mniej więcej od Ustki w kierunku południowym, na zachód od granicy powiatu słupskiego, wzdłuż granicy zachodniej powiatu miastkowskiego do granicy historycznej Rzeczypospolitej, dalej środkiem powiatu szczecińskiego łącząc się ponownie z granicą historyczną na jej zbiegu z linią koszalińską, następnie wzdłuż linii korektur granicznych, obejmując całą rejencję opolską bez części zachodniej powiatu grodkowskiego i zachodniej części powiatu głubczyckiego, włączając powiat namysłowski i ćwierć powiatu brzeskiego. AIPMS, sygn. A.21.2/8. Mapa. Zob. też *W stronę Odry i Bałtyku : wybór źródeł (1795-1950)*. T. 3, *O Odrę, Nysę Łużycką i Bałtyk (1939-1944)* wybór i oprac. Mirosław Dymarski, Zdzisław Derwiński, Wrocław 1990.

¹³¹ Reuben Henry (1887-?), dziennikarz amerykański. Opublikował m.in.: *The Wave of the Past* (1941), *Tito's Imperial Communism* (1947) *Rumunia under the Soviet Yoke* (1949).

¹³² J. Winiewicz, *Co pamiętam z długiej drogi życia*, Poznań 1985, s. 309.

¹³³ AIPMS, sygn. A.21.2/7. Notatka dla Pana Ministra w sprawie terytorialnych postulatów Rosji w Prusach Wschodnich. 16 X 1944.

W dalszym ciągu prowadzono prace koncepcyjne. 22 kwietnia 1944 r. K. Popiel zaproponował Mikołajczykowi przedyskutowanie na najbliższym posiedzeniu Komitetu Politycznego Ministrów opracowania Ministerstwa Odbudowy Administracji Publicznej (MOAP) pt. „Zasady polityki Rządu na terenach uwolnionych spod okupacji niemieckiej”. W dokumencie tym przewidywano, że faktyczne wykonywanie władzy w czasie wojny *na zachód i na północ od granicy polsko-niemieckiej z 1939 r., tj. na ziemiach, które po wojnie winny być włączone w granice Rzeczypospolitej* należeć będzie do okupacyjnych organów polskich, działających w łączności organizacyjnej z międzyaliantkami organami administracyjnymi okupowaną Rzeszą Niemiecką¹³⁴. Propozycja ta stanowiła cofnięcie się w stosunku do poprzednich projektów rządowych, gdzie wysuwano postulat daleko idącej samodzielności polskich władz okupacyjnych.

Niestety wciąż brakowało oficjalnego wystąpienia rządu polskiego wobec rządów alianckich z polskim programem inkorporacyjnym i okupacyjnym¹³⁵. Wynikało to zapewne z daleko idącej ostrożności w tym zakresie. W ciągu czerwca-lipca 1944 r. między MSZ i MPK trwała wymiana korespondencji w sprawie sprecyzowania polskich żądań rewindykacyjnych i przedstawienie ich sprzymierzonym. MPK proponowało wysunięcie na początek linii Odry-Oławy, jako postulat przyszłej granicy polsko-niemieckiej. MSZ natomiast opowiadało się za stopniowym lansowaniem polskiego programu okupacyjno-inkorporacyjnego począwszy od żądania symbolicznego udziału Polski w okupacji Berlina. Takie postawienie sprawy spotkało się z opozycją MPK¹³⁶.

Jednocześnie MPK w wyniku konsultacji z MSZ wysunęło 18 lipca 1944 r. projekt aide-memoire dla rządów sprzymierzonych w kwestii inkorporacji i okupacji. Rozważania zawarte w tym dokumencie oparto na pracach niemieckich profesorów prawa międzynarodowego Fryderyka Berbera¹³⁷ i Hansa Petera Ipsena¹³⁸, którzy odróżniając aktualną wojnę (wojna totalna, polegająca na zniszczeniu lub ujarzmieniu danego narodu) od wojny tradycyjnej (polegającej na pokonaniu armii przeciwnika) wprowadzili nowe rozumowanie rozejmu. *Rozejm kończący wojnę totalną, nie ogranicza się (...) tylko do zawieszenia broni i stanowiąc stadium wstępnego do pokoju ostatecznego, lecz zmierza do wzmocnienia zwycięzcy i do dalszego osłabienia pokonanego, tak aby nie były w stanie podjąć działań wojennych.*

Zdaniem ekspertów z MPK na tych przesłankach było oparte wcielenie części terytorium Polski do Rzeszy Niemieckiej oraz zorganizowanie przez Niemcy trzech rodzajów okupacji na innych obszarach:

- 1) „Nebenland” z administracją cywilną, niezależną od władz wojskowych, np. Generalna Gubernia, w pewnej formie Norwegia i Holandia, gdzie zarząd znajdował się w rękach komisarzy cywilnych Rzeszy, ale suwerenna władza okupacyjna pozostawała w rękach dowódcy wojskowego;

¹³⁴ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1609, k. 350-354.

¹³⁵ W zasadzie funkcjonowało tylko *aide memoire* rządu polskiego z grudnia 1942 r., w ówczesnych warunkach należało raczej wystąpić z nowym dokumentem dyplomatycznym. Zob. AAN, MPK, sygn. 53, k. 1-12.

¹³⁶ AIPMS, sygn. A.21.1/52. Pismo MPK do MSZ z 3 VII 1944.

¹³⁷ Frierdich Berber (1898-1984), specjalista z zakresu prawa narodów i filozofii państwa. Kierownik Instytutu Polityki Zagranicznej w Hamburgu (1936-1944), kierownik *Deutschen Instituts für Außenpolitische Forschung* (1936-44), wydawca *Monatshefte für Auswärtige Politik*, ekspert do spraw prawa narodów przy Auswärtigen Amt kierownym przez J. Ribbentropa, kierownik Instytutu Prawa Narodów i Filozofii Prawa i Państwa Uniwersytetu Monachijskiego (1954-1969).

¹³⁸ Hans Peter Ipsen (1907-1998), niemiecki teoretyk prawa, profesor Uniwersytetu w Hamburgu. Opublikował m.in. *Widerruf gültiger Verwaltungsakte* (1932); *Politik und Justiz. Das Problem der justizlosen Hoheitsakte* (1937); *Ober das Grundgesetz* (1950); *Enteignung und Sozialisierung* (1952); *Rechtsfragen der Investitionshilfe* (1953); *Fragestellungen zu einem Recht der Wirtschaftsplanung* (1965); (1965); *Außenwirtschaft und Außenpolitik* (1967).

- 2) Pełna okupacja wojskowa (Francja, Belgia, Grecja, Serbia);
- 3) Zarząd inkorporacyjny wykonywany przez władze cywilne, a mający na celu przygotowanie inkorporacji okupowanych ziem do Rzeszy (Alzacja, Lotaryngia, Luksemburg, Styria, Karyntia, Kraina). Według oceny MPK, zarząd inkorporacyjny był faktycznie inkorporacją¹³⁹.

W oparciu o powyższe rozważania proponowano zgłosić w stosunku do Niemiec następujące postulaty:

- 1) przesądzić w układzie rozejmowym zmiany terytorialne na rzecz Polski kosztem Niemiec (Prusy Wschodnie, Gdańsk, Śląsk Opolski wraz z innymi obszarami Rzeszy, które zabezpieczałyby polskie porty i polski okręg przemysłowy) i wprowadzić tam zarząd inkorporacyjny;
- 2) wprowadzić na obszarze między ziemiami, które przypadłyby Polsce, a linią Odry-Nysy Łużyckiej okupację wojskową (z udziałem wojsk polskich i czechosłowackich) ściślejszą okupacją cywilną;
- 3) zasady zwartej okupacji wojskowej i ściślejszej okupacji cywilnej miały obowiązywać w portach niemieckich, w strefie Kanału Kilońskiego oraz na niemieckich wyspach na Bałtyku i M. Północnym;
- 4) w stosunku do właściwego kadłuba Niemiec proponowano ustanowienie okupacji ogólnej z udziałem w zarządzie okupacyjnym przedstawicieli wszystkich europejskich Narodów Zjednoczonych (w przypadku Polski ze względu na zagadnienie repatriacyjne i rewindykacyjne)¹⁴⁰.

Powyższe *aide memoire* pozostało w zasadzie w sferze projektów. W związku z tym Seyda wystąpił 23 października 1944 r. z pretensjami do Romera, że nie przedstawił państwu sprzymierzonym stosownego dokumentu w sprawie inkorporacji i okupacji wschodnich obszarów Niemiec. Seyda w liście do Romera napisał m.in.: *Dzisiaj, gdy rządy te [USA i W Brytania – aut.] wspólnie z rządem sowieckim odsuwają rząd polski na równi z rządami mniejszych narodów całkowicie od zagadnienia okupacji ziem niemieckich, nie wyłączając granicznych na wschodzie, chociaż jesteśmy na wschodzie głównym sąsiadem Niemiec, rządy wspomniane mają wymówkę, że przecież rząd polski wcale w tej sprawie nie wystąpił we właściwym momencie z żądaniami własnymi. Trzeba było bowiem dopiero zwrócenia się European Advisory Committee do rządu polskiego o opinię w sprawie wymagań, które narzucone być winny Niemcom w rozejmie, by Ministerstwo Spraw Zagranicznych, współdziałając z nami [tj. MPK – aut] poruszyło w odpowiedzi – obok problemu inkorporacyjnego – między innymi także zagadnienie udziału polskiego w okupacji ziem niemieckich na wschodzie. Było to oczywiście wystąpienie spóźnione¹⁴¹.*

Tymczasem po pierwszej wizycie Mikołajczyka w Moskwie pojawiły się nowe elementy w polskim planowaniu kwestii niemieckiej. 24 sierpnia 1944 r. referat wschodni MSZ zwrócił uwagę na kilka znamienych faktów:

- 1) dążność Stalina do osłabienia Niemiec,
- 2) opowiedzenie się ZSRR i ZPP za linią graniczną na Odrze i Nysie Łużyckiej,
- 3) oświadczenie ZSRR w sprawie wysiedlenia Niemców z terenów, które przypadłyby Polsce.

¹³⁹ AIPMS, sygn. A.21.1/52. Projekt *aide-memoire* w sprawie inkorporacji i okupacji. 18 VII 1944.

Należy w tym miejscu zauważyć, że w dwa dni później 20 VII 1944 r. na posiedzeniu Rady Narodowej RP Seyda przedstawił stanowisko rządu polskiego w sprawie inkorporacji i okupacji ziem Rzeszy niemieckiej. Przypomniał uchwalone przez Radę Ministrów 7 XII 1943 r. tezy w tym zakresie. Seyda w zasadzie powtórzył poglądy MPK wyrażone w przedstawionym wyżej projekcie *aide-memoire* z 18 VII 1944 r. Ponadto poinformował Radę o opracowaniu przez MPK tez dotyczących: a) przyszłości Niemiec, b) w sprawie rozbrojenia Niemiec, c) wysiedlenia Niemców. Wspomniał też o udziale Polski w pracach Międzypartyzanckiego Komitetu do Spraw Zawieszenia Broni. AIPMS, sygn. A.5.4/138, k.1-10.

¹⁴⁰ AIPMS, sygn. A.21.1/52. Projekt *aide memoire* w sprawie inkorporacji i okupacji. 18 VII 1944.

¹⁴¹ AIPMS, sygn. A.21.1/52. List Seydy do Romera z 23X 1944 r.

M. Potulicki przewidywał, że w wyniku działań Armii Czerwonej znaczna część Niemców ucieknie do anglosaskich stref okupacyjnych. Wskazywał też na fakt, że większość Amerykanów pochodzenia niemieckiego (ok. 6 mln) wywodzi się z terenów, które miały podlegać okupacji amerykańskiej. Konsekwencją tego mógł być rozwój sympatii amerykańskich w Niemczech. Jednocześnie Potulicki uważał, że należy liczyć się z możliwością irredenty w Niemczech, którą Anglosasi wysuną wobec ZSRR. Podkreślił przy tym, że w polityce mocarstw problem niemiecki ma o wiele większe znaczenie, niż problem polski, który Anglosasi traktowali – jego zdaniem – jako zagadnienie polsko-sowieckie.

W związku z tym zalecał zachowanie ostrożności wobec wypowiedzi Churchilla w sprawie rekompensat dla Polski na zachodzie, tym bardziej, że nie przedstawiono tego na piśmie, a status terytorialny Niemiec nie został jeszcze określony. Należało zatem dążyć do uzyskania zgody na koncesje terytorialne Niemiec nie tylko ze strony ZSRR, ale i ze strony państw anglosaskich.

Potulicki wskazywał też na fakt, że Churchill nie zgodził się na osłabienie potencjału demograficznego Niemiec. Z kolei stanowisko USA było jeszcze bardziej skomplikowane, gdyż Roosevelt mimo swego antyniemieckiego nastawienia musiał liczyć się z opinią publiczną. Ten stan rzeczy hamował jego wypowiedzi w sprawie terytorialnego pomniejszenia Niemiec, jak też w sprawie przesiedleń ludności niemieckiej. Natomiast republikański kandydat na prezydenta USA Thomas E. Dewey¹⁴² – według oceny Potulickiego – mimo frazesów antyniemieckich, nie zamierzał prowadzić polityki antyniemieckiej. Z powyższego Potulicki wyciągnął wniosek, że o ile dojdzie do rozmów polsko-sowieckich na temat Niemiec, to ewentualne ustalenia dotyczące granicy polsko-niemieckiej będą miały solidne podstawy tylko w wypadku, gdy zostaną zaakceptowane przez W. Brytanię i USA. Potulicki zwracał uwagę, na brak stosownych gwarancji w tym zakresie ze strony państw anglosaskich. Jednocześnie podkreślił zmienność opinii anglosaskiej na odcinku niemieckim (inteligencja i kler były w znacznej mierze proniemieckie, Labour Party i związki zawodowe były w swej opinii podzielone, mniejszość konserwatystów opowiadała się za programem antyniemieckim, liberałowie byli w większości proniemieccy). Dlatego też Potulicki postulował, aby w przypadku przyjęcia zasady rekompensaty dążyć do uzyskania pisemnej gwarancji rządów W. Brytanii i USA w sprawie granicy polsko-niemieckiej, „gdyż ryzykujemy, że *via facti* stracimy Kresy Wschodnie, nie uzyskawszy *de iure* pewności, co do nowych obszarów zachodnich”¹⁴³.

Uwagi Potulickiego zostały uwzględnione przez Mikołajczyka i Romera w trakcie negocjacji polsko-brytyjskich nad osiągnięciem porozumienia polsko-sowieckiego w październiku 1944 r. Efektem proponowanej przez Potulickiego taktyki był znany list Cadogana¹⁴⁴ z 2 listopada 1944 r., w który strona brytyjska opowiedziała się *za przesunięciem granicy polskiej do linii Odry z włączeniem portu Szczecina*¹⁴⁵.

Jak wiadomo, maksymalne roszczenia polskie w stosunku do Niemiec obejmowały terytoria do linii Odry-Oławy ze Szczecinem włącznie. Jednakże wyłonił się problem Prus Wschodnich, gdzie do okręgu królewieckiego pretendował ZSRR.

Józef Winiewicz w notatce dla min. Seydy z 16 października 1944 r. ustalił, że rząd sowiecki domaga się obszaru około 10 110 km² zamieszkałego przez 994 000 mieszkańców. Zdaniem Winiewicza postulaty sowieckie wybiegały daleko poza obszar zasięgu języka

¹⁴² Thomas Edmund Dewey (1902-1971), prawnik i polityk amerykański. Asystent prokuratora w Nowym Jorku (1931), prokurator okręgowy (1937), trzykrotny gubernator stanu Nowy Jork (1943-1955), dwukrotny kandydat Partii Republikańskiej na urząd prezydenta USA (1944, 1948).

¹⁴³ AIPMS, sygn. A.12.49/Sow/9a, dok. 34.

¹⁴⁴ Alexander George Montagu Cadogan (1884-1968), parlamentarny sekretarz przy Foreign Office (1938-1946), przedstawiciel W. Brytanii w ONZ (1946-50), przewodniczący zarządu BBC (1952-57).

¹⁴⁵ Zob. m.in. *Sprawa polska w czasie Drugiej Wojny Światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów*, Warszawa 1965, s. 613-614.

litewskiego, który według polskich obliczeń wynosił 5 730 km² i był zamieszany przez 40 tys. (dane litewskie) bądź 8 tys. Litwinów (dane niemieckie)¹⁴⁶.

W związku z roszczeniami sowieckimi do północnej części Prus Wschodnich i do ziem Rzeczypospolitej Polskiej Winiewicz proponował rozszerzyć polskie zainteresowania rewindykacyjne na Dolnym Śląsku. Opowiedział się za przyłączeniem do Polski całej rejencji wrocławskiej wraz z Wrocławiem. Obszar ten był zamieszany przez 1 340 000 osób, a więc więcej niż na terenie okręgu królewieckiego, którego domagali się Sowietci.

Zdaniem Winiewicza za inkorporacją wspomnianego regionu Dolnego Śląska przemawiały przede wszystkim względy natury gospodarczej. Winiewicz zwracał uwagę na fakt, że w powiecie wałbrzyskim znajdował się jeden z głównych ośrodków produkcji benzyny syntetycznej, znacznie wydajniejszy niż zagłębie borysławskie. Jednocześnie uważał, że Polska powinna uzyskać jak najwięcej ośrodków miejskich, w których mogłoby skupić się polskie życie narodowe. Wyraził przy tym pogląd, że skoro nie będzie można w Królewcu stworzyć silnego ośrodka narodowego, należy to uczynić we Wrocławiu, gdzie umieszczono by jedną z wyższych uczelni polskich. Ponadto Winiewicz zauważył, że objęcie okręgu wrocławskiego inkorporacją rozszerzy pożądaną przez Polskę zasięg granicy polsko-czechosłowackiej. Takie uwarunkowania ułatwiłyby – zdaniem Winiewicza – rozwiązanie problemów komunikacyjnych między Polską a Czechosłowacją i między Polską a Basenem Naddunajskim i Bałkanami¹⁴⁷.

Polski program inkorporacyjny w okresie działalności rządu Mikołajczyka przeszedł znaczne zmiany. Jego maksymalny zasięg nie objął jednak linii Odry-Nysy Łużyckiej. Wstrzeźliwość rządu polskiego na tym odcinku wynikała z dążenia, by wschodnie obszary Rzeszy, stanowiące przedmiot polskich roszczeń nie były traktowane jako rekompensata za utratę ziem wschodnich RP. Jednocześnie brano pod uwagę głosy opinii publicznej na zachodzie, jak też stanowisko rządów USA i W. Brytanii w kwestii uszczuplenia terytorialnego Niemiec¹⁴⁸. Jeżeli chodzi natomiast o podnoszone przez polską dyplomację zagadnienie rozbrojenia Niemiec, to zostało ono zlecone do rozpatrzenia Międzyaliantkiemu Komitetowi do Spraw Zawieszenia Broni przez Komitet Ministrów Spraw Zagranicznych w Londynie 30 grudnia 1943 r.¹⁴⁹ W związku z tym MKdSZB postanowił powołać cztery podkomisje, które miały zająć się opracowaniem poszczególnych kwestii związanych z rozbrojeniem Niemiec:

Podkomisja A – do spraw energii, transportu, przemysłu ciężkiego i mechanicznego,

Podkomisja B – do spraw przemysłu chemicznego i włókienniczego,

Podkomisja C – do spraw finansowych i handlowych,

Podkomisja D – do spraw rozwoju technicznego (patenty, licencje) w krajach nieprzyjacielskich¹⁵⁰.

¹⁴⁶ AIPMS, sygn. A.21.2/7. Notatka dla Pana Ministra w sprawie terytorialnych postulatów Rosji w Prusach Wschodnich. 16 X.1944.

¹⁴⁷ AIPMS, sygn. A.21.2/7. Notatka dla Pana Ministra w sprawie granicy polsko-niemieckiej na Śląsku. 30 X 1944.

¹⁴⁸ Wspomnijmy w tym miejscu, że w listopadzie 1944 r., Bourdillion tłumaczył Winiewiczowi, że przy wytyczaniu przyszłej granicy polsko-niemieckiej nie należy brać pod uwagę opinii niemieckiej, która będzie niezadowolona nawet z utraty Gdańska. Natomiast przywiązywał on znaczną wagę do możliwości Polski w zakresie zagospodarowania nowych nabytków terytorialnych. Bourdillion podkreślał w tym czasie ważkość argumentów strategicznych przemawiających za polskimi nabytkami terytorialnymi. Oczywiście łączył on zagadnienie granic zachodnich z granicami wschodnimi Polski. J. Winiewicz, *op. cit.*, s. 289-290.

¹⁴⁹ AAN. Ambasada RP w Londynie, sygn. 1533, k.15.

¹⁵⁰ Tamże, k. 120-121. Polskę w poszczególnych komisjach reprezentowali: Podkomisja A – inż. Jan Dąbrowski, Stanisław Gryziewicz, inż. J.K. Zyzak, inż. L. Zienkowski, R. Piłsudski, dr. H. Herbiech, Stanisław Florencki, inż. Zbigniew Ciołkosz, inż. B. Gawin; Podkomisja B – inż. Z. Nawrocki, inż. Wacław Junosza-Piotrowski, dr S. Namysłowski; Podkomisja C – Stanisław Kirkor, S. Pawłowicz, dr J.

W trakcie prac na forum Międzyaliantckiego Komitetu do Spraw Zawieszenia Broni zarysowały się dwa różne poglądy na temat przyszłości Niemiec. Polska (poparty ją Czechosłowacja, Jugosławia, Holandia) zmierzała do bezwzględnego i efektywnego rozbrojenia Niemiec, zarówno militarnego, jak i gospodarczego. Natomiast Francja, Belgia, Luksemburg i Norwegia skłaniały się przede wszystkim do zapewnienia sobie współpracy Niemiec w odbudowie powojennej Europy. Niemniej jednak dzięki dobremu przygotowaniu polskich delegatów i rzeczoznawców udało się wielokrotnie narzucić polski punkt widzenia. Delegacja polska bardzo często inspirowała badania i dyskusję na poszczególnymi problemami w ramach podkomisji. Z wątków natury politycznej należy wspomnieć, że Polacy oponowali przeciwko dopuszczeniu do prac MKdSZB rzeczoznawców niemieckich, o co występowali Francuzi i Belgowie (motywowali ten postulat tym, że Niemcy najlepiej znają przemysł niemiecki). Główną przyczyną stanowiska delegacji polskiej było dążenie do zachowania całkowitej tajności zagadnień niemieckich poruszanych w ramach MKdSZB¹⁵¹.

Weyers, Z. Ciechowska, dr Mieczysław Fryde; Podkomisja D – inż. S. Kuhn, inż. H. Toczyłowski, M. Fryde. Później do Podkomisji A (grupa przemysłu ściśle wojskowego) rzeczoznawców wojskowych: płk. inż. Jakubowskiego (broń i amunicja), mjr. inż. Dębskiego (motoryzacja), płk. inż. Wojciechowskiego (przemysł chemiczny), kpt. inż. Czarlińskiego (motoryzacja), inż. Dziewońskiego (przemysł lotniczy). Grupie polskich rzeczoznawców przewodniczył prof. A. Pragier. W zebraniach rzeczoznawców brali udział również: W. Kulski, W. Moderow, J. Ruciński, płk. W. M. Mikulicz-Radecki, W poszczególnych podkomisjach Polacy zajmowali odpowiedzialne funkcje, np.: W. Junosza-Piotrowski był przewodniczącym Podkomisji B i sprawozdawcą w grupie naftowej Podkomisji A; R. Piłsudski był sprawozdawcą w grupie żeglugi handlowej, B. Gawin był sprawozdawcą w grupie przemysłu ciężkiego, J. Dąbrowski był sprawozdawcą w grupie przemysłu mechanicznego. Tamże, k. 63-64, 121-123, 296, 307.

¹⁵¹ Tamże, l. 136.

Na posiedzeniu plenarnym komitetu rozbrojeniowego 8 III 1944 r. dyskutowano projekt polski. Pierwsze dwa rozdziały nie wzbudziły zastrzeżeń. Dopiero przy kwestii likwidacji niemieckich instytucji badawczych delegat belgijski oświadczył, że: 1) *zlikwidowanie instytucji tych nie uniemożliwi pracy uczonym niemieckim, którzy będą mogli prowadzić swe badania w innych miejscach pod innymi nazwami. Dlatego bardziej wskazana tu jest kontrola aniżeli likwidacja*; 2) *pewne ściśle związane z wojną urzędnicy czy archiwa naukowe mogą być zlikwidowane, lecz ogólnie mówiąc utrudnianie działalności naukowej nasuwa poważne wątpliwości*.

Delegaci polscy wyjaśnili, że zdają sobie sprawę z tego, że jest niemożliwością zapobieżenie ponownemu uzbrojeniu Niemiec, jednakże uważali, że należy stawiać Niemcom jak najwięcej przeszkód w tym zakresie. Opowiadali się za likwidacją niemieckich instytucji naukowych pracujących dla celów czysto wojskowych i za poddaniem kontroli pozostałych.

Delegat francuski usiłował przenieść dyskusję na czas późniejszy po zasięgnięciu opinii rzeczoznawców. Sprzeciwił się temu delegat Holandii stwierdzając, że *propozycje polskie podają ogólne zasady rozbrojenia i dlatego winny stanowić podstawę dla wniosków przedstawionych następnie Komitetowi Ministrów Spraw Zagranicznych*.

Różnice zdań pojawiły się też przy tezie o poważnym ograniczeniu produkcji stali. Obiekcje wniósł przewodniczący amb. van Langenhove uważając, że ze względu na znaczenie gospodarcze stali należy stosować inne środki np. kontrolę nad surowcami. Przedstawiciel Francji opowiedział się za kontrolą innych metali, zamiast ograniczenia produkcji stali.

W tym przypadku pojawiły się poważne różnice pomiędzy stanowiskiem Polski (dążącej do ograniczenia produkcji), a poglądami Belgii, Francji, Holandii i Norwegii, które stanęły na stanowisku, że zbytne ograniczenia nałożone na Niemcy spowodują obniżenie topy życiowej w tym kraju, uniemożliwią jego udział w odbudowie ekonomicznej Europy, wywołają nienawiść Niemców do narodów alianckich, a co za tym idzie przyspieszą wybuch następnego konfliktu wojennego.

W tym stanie rzeczy delegacja polska stwierdziła, że należy wybrać jedną z dwóch ewentualności: 1) *rozbrojenie Niemiec, celem uniknięcia następnej wojny*, 2) *odbudowa Europy przez przemysł niemiecki*. Dla strony polskiej ważniejszym zagadnieniem było rozbrojenie Niemiec, niż ich pomoc w odbudowie Europy. Jednocześnie Polacy stwierdzili, że nic nie stoi na przeszkodzie, by Niemcy zachowały wysoką stopę życiową rozwijając przemysł konsumpcyjny. Mimo tych uwag delegat Norwegii

Jeżeli chodzi o ogólne poglądy przedstawicieli Polski w MKdSZB, to zmierzały one do likwidacji niemieckiego przemysłu ściśle wojennego poprzez przekazanie urządzeń przemysłowych krajom alianckim, względnie ich zniszczenie. Podobnie też miano potraktować przemysł pokojowy, który mógł być łatwo przystosowany do celów wojennych. Jednocześnie postulowano ograniczenie innych działów przemysłowych i poddanie ich kontroli alianckiej. Zamierzano też zorganizować kontrolę budżetu państwowego Niemiec, kredytów zagranicznych i krajowych, handlu zagranicznego oraz zlikwidować udziały zagraniczne¹⁵².

Taktyka delegacji polskiej na forum MKdSZB – według ustaleń z 20 kwietnia 1944 r. - polegała na nadawaniu tonu i kierunku obradom komitetu i jego poszczególnych podkomisji. W ramach Podkomisji A dążono do włączenia jak największej ilości przemysłów do grupy ściśle wojskowej ze względu na to, że miały one zostać najostrzej potraktowane przez aliantów.

Ponieważ przypuszczano, że rozbrojenie Niemiec będzie przeprowadzone w trzech fazach (zawieszenie broni, okupacja wojskowa, okres pookupacyjny), starano się przeforsować, aby wszystkie trzy tezy zostały uwzględnione w dwóch pierwszych etapach. Przewidywano, że polityka sprzymierzonych w stosunku do Niemiec będzie prowadzona na płaszczyźnie *zużytkowania gospodarki niemieckiej do odbudowy Europy i uzyskania odszkodowań wojennych*, jak też ich rozbrojenia poprzez zmniejszenie potencjału ekonomicznego. Dostrzegano pewną sprzeczność w tym zestawieniu. Dlatego też polecono rzeczoznawcom, by na pierwszym miejscu stawiali rozbrojenie Niemiec, a na drugim sprawę odbudowy i odszkodowań pod warunkiem, że nie będzie to kolidować z kwestią rozbrojenia. W związku z tym opowiadano się za wyrównaniem potencjału przemysłowego Niemiec z potencjałem krajów sąsiedzkich. Konsekwencją tego miałyby być przeniesienie niemieckich zakładów przemysłowych do krajów alianckich, a tylko w przypadku, gdyby było to niemożliwe, zamierzano je zniszczyć¹⁵³.

W kwietniu 1944 r. MPK sformułowało „postulaty gospodarcze w stosunku do Niemiec”. Stanowiły one podstawę stanowiska delegacji polskiej w MKdSZB. W dokumencie tym zwracano ponownie uwagę, że *trwale zabezpieczenie pokoju wymaga (...) poza zniesieniem armii niemieckiej i wszystkich organizacji paramilitarnych oraz zabraniem Niemcom sprzętu wojennego – przeprowadzenie takich zmian w strukturze gospodarczej Niemiec, by nie stanowiła ona (...) stałej groźby dla pokoju światowego*. Zakładano, że rozbrojenie gospodarcze Niemiec obejmie w *pierwszym rzędzie zniesienie wszystkich fabryk, wytwarzających wyłącznie sprzęt uzbrojenia*. Ograniczeniu ulec miała wytwórczość stali, metali lekkich, obrabiarek, silników oraz części przemysłu chemicznego. Jednocześnie zniesiono by produkcje surowców syntetycznych, głównie benzyny i kauczuku. Likwidacja lub ograniczenie poszczególnych działów przemysłu niemieckiego odbyłyby się poprzez

---

stwierdził, że nie należy ograniczać wymiany towarowej Niemiec, lecz wręcz przeciwnie starać się ją zwiększyć poprzez kontrolę ekonomiczną polityki Niemiec w zakresie cel, dumpingu, clearingu i umów międzynarodowych.

Z kolei delegat Francji wniósł zastrzeżenia przeciwko okupacji wojskowej Niemiec zmierzającej do przeprowadzenia skutecznych ograniczeń i kontroli w gospodarce niemieckiej, obawiając się ujemnej reakcji opinii publicznej. Uważał, że ówczesne metody kontroli były o wiele skuteczniejsze, niż te z 1919 r., wobec czego nie należało obawiać się powtórzenia błędów traktatu wersalskiego. Chodziło tu o kontrolę karteli niemieckich.

Delegat Polski przeciwstawił się temu pogładowi zwracając uwagę, że do 1927 r. mimo odpowiednich alianckich komisji kontroli przemysłu, Niemcy przygotowywały się do kolejnej wojny. W skutek tej dyskusji polskie propozycje skierowano do podkomisji rzeczoznawców. AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1533, k. 120-131.

¹⁵² Tamże, k. 137.

¹⁵³ Tamże. K. 136-137.

wspomniane wcześniej przeniesienie instalacji przemysłowych do krajów alianckich, bądź poprzez ich zniszczenie. W konsekwencji osiągnięto by ograniczenie importu niemieckiego¹⁵⁴.

Natomiast w zakresie odszkodowań przewidywano, że ich podstawę będą stanowiły świadczenia w naturze (przeniesienie urządzeń wytwórczych przemysłu niemieckiego do krajów alianckich) uzupełnione przekazaniem państwom sprzymierzonym zapasów surowców, towarów gotowych, taboru komunikacyjnego, likwidacją własności niemieckiej za granicą itp. Uwzględniono też ewentualne dostawy z bieżącej produkcji niemieckiej (rolniczy inwentarz hodowlany, drewno, barki, domy składane, towary włókiennicze, konfekcja, obuwie, wyroby ceramiczne, druk książek i podręczników szkolnych w niemieckich zakładach poligraficznych). Polskę interesowało ponadto saldo pozostałe z likwidacji nieruchomości i ruchomego majątku ludności wzajemnie przesiedlanej (poza przedmiotami osobistego użytku)¹⁵⁵.

Autorzy omawianych postulatów gospodarczych przewidywali, że w wyniku przeprowadzenia odpowiednich posunięć w okresie okupacji Niemiec, nastąpi głęboka restrukturyzacja gospodarki niemieckiej w kierunku gospodarki pokojowej. Jednocześnie osłabieniu uległby wielki kapitał i wielka własność ziemska (w tym przypadku postulowano rozparcelować majątki powyżej 50 ha¹⁵⁶).

Prace MKdSZB posuwały się bardzo powoli. Często pojawiały się znaczne rozbieżności pomiędzy poszczególnymi delegacjami. 26 maja 1944 r. inż. J. Dąbrowski na posiedzeniu polskich rzeczoznawców zauważył, że w pracach Podkomisji A zarysowały się dwie tendencje: 1) kontrolowanie przemysłu z utrzymaniem jego poziomu produkcji, 2) zniszczenie przemysłu wojennego. Przy czym w drugim wypadku dobrze widziane były argumenty za przeniesieniem przemysłu niemieckiego do krajów alianckich.

Z kolei W. Junosza-Piotrowski zauważył pewne różnice w stanowisku Francji i Polski w Podkomisji B. Francuzi opowiadali się bowiem za całkowitym zniszczeniem niemieckiego przemysłu chemicznego, podczas gdy Polacy proponowali podzielić ten przemysł na grupy kluczowe, które można byłoby kontrolować zarówno w zakresie produkcji, jak i handlu zagranicznego.

W Podkomisji C nie odnotowano większych rozbieżności poza kwestią pierwszeństwa obsługi długów. Delegaci Polski proponowali następującą kolejność: 1) zobowiązania traktatowe, 2) odszkodowania dla właścicieli zlikwidowanych przedsiębiorstw, 3) koszty odbudowy krajów okupowanych, 4) zadłużenie wewnętrzne. Oponowały przeciwko temu Belgia i Holandia (ta ostatnia częściowo się potem wycofała)¹⁵⁷.

Według ogólnej oceny delegacji polskiej Francuzi w większości wypadków popierali stanowisko Polski, podczas gdy rzeczoznawcy innych państw byli bardzo ostrożni i swoje wystąpienia opierali na poglądach kół anglosaskich. W tym czasie pojawiły się niepożądane niedyskrecje w prasie brytyjskiej na temat prac prowadzonych w MKdSZB. Szczególnie ostro krytkowano propozycje polskie wniesione na forum komitetu¹⁵⁸.

Polskie tezy w zakresie rozbrotienia Niemiec nie uległy później poważniejszym zmianom. Dążono jedynie do głębszego przeniknięcia do gospodarki i kapitału niemieckiego. Zamierzano nawet zlikwidować udziały niemieckie za granicą i zbadać powiązania Niemiec z monopolami zagranicznymi. Zabiegi polskie szły w kierunku osłabienia gospodarki niemieckiej¹⁵⁹.

Propozycje polskie spotkały się z uznaniem znacznej części rzeczoznawców innych państw biorących udział w pracach MKdSZB. Delegaci polscy odczuli też zmianę poglądów

¹⁵⁴ AAN, MPK, sygn. 57, k.1-2.

¹⁵⁵ Tamże, k. 2-3.

¹⁵⁶ Tamże, k. 3-4.

¹⁵⁷ AAN, Ambasada RP w Londynie sygn. 1633, k. 297-298.

¹⁵⁸ Tamże, k. 219-222, 298.

¹⁵⁹ Tamże, k. 299.

reprezentantów Czechosłowacji, którzy w miarę postępu prac nad przygotowaniem zawieszenia broni, zajmowali stanowisko przychylne wobec polskich dezyderatów, a nawet wychodzili znacznie dalej¹⁶⁰.

Dyplomacja polska starała się jednocześnie obserwować stosunek mocarstw do problemu rozbrojenia Niemiec. W lipcu 1944 r. ze źródeł agenturalnych otrzymano wiadomość o warunkach politycznych rozejmu z Niemcami przygotowanych w EKD. Dotyczyły one przede wszystkim delimitacji stref okupacyjnych. Ustalono, że okupacja sowiecka będzie sięgać linii Łaby z pozostawieniem Hamburga po stronie zachodniej, a włączeniem Magdeburga do strefy sowieckiej. Ponadto stwierdzono, że strona sowiecka zażądała użycia jeńców do odbudowy zniszczeń wojennych, co rzekomo spotkało się z oporem Anglosasów. Jednocześnie Rosjanie wysuwali daleko idące żądania w zakresie demontażu przemysłu niemieckiego. Zauważono przy tym, że na posiedzeniach EKD Amerykanie zachowywali wstrzeźliwość w stosunku do Niemiec, co wiązano ze zbliżającymi się wyborami prezydenckimi w USA. Zdaniem informatorów prace EKD nad zawieszeniem broni z Niemcami nie wyszły poza uzgodnienia czysto techniczne¹⁶¹.

Konsekwencją prac delegacji polskiej w MKdSZB było przygotowanie przez MPK zestawienia strat Polski w ciągu pierwszych czterech lat wojny¹⁶². Następnie min. Seyda wniósł na forum Rady Ministrów tezy w sprawie odszkodowań gospodarczych od Niemiec. Tezy te zostały przyjęte przez rząd 5 października 1944 r.

Pomińmy w tym miejscu techniczną stronę zagadnienia, a przyjrzyjmy się jego politycznym aspektom. Główną przesłanką też było założenie, że celem odszkodowań powinno być *zadośćuczynienie za dokonane na terenie Polski oraz w stosunku do obywateli polskich na innych terenach szkody i straty przez uzyskanie od Niemiec takich świadczeń, które ułatwią i przyspieszą odbudowę i rozbudowę gospodarczą Polski, zwiększając w ten sposób jej ogólny potencjał gospodarczy*. Świadczenia niemieckie - według autorów też - miały pochodzić: a) z majątku narodowego (łącznie z kapitałami i uprawnieniami niemieckimi za granicą), b) z dochodu narodowego, c) z pracy Niemców użytkowanej poza Rzeszą Niemiecką.

Przewidywano, że uzyskanie odszkodowań będzie wymagało okupacji wojskowej Niemiec. W związku z tym planowano nałożenie na niemiecką produkcję świadczeń periodycznych. Należy tu zaznaczyć, że zdawano sobie sprawę z braku oficjalnych wypowiedzi przedstawicieli państw anglosaskich w sprawie niemieckich świadczeń gospodarczych po wojnie. Jak wiadomo, głosy opinii publicznej w tych krajach na temat postępowania wobec Niemiec były podzielone. Istniała tam wyraźna niechęć do poruszania problemu odszkodowań gospodarczych. Wiedzano jednocześnie o daleko idących roszczeniach w tym zakresie ze strony ZSRR. Dlatego też podkreślano konieczność wysunięcia przez Polskę takiej koncepcji odszkodowań, która dałaby w sumie największe świadczenia niemieckie¹⁶³.

Wśród zainteresowań rządu polskiego kwestią niemiecką poważne miejsce zajmowało zagadnienie zbrodni hitlerowskich. Jak wiadomo, Polska podpisała 13 stycznia 1942 r. deklarację krajów sojusznicznych okupowanych przez Niemcy dotyczącą ukarania

¹⁶⁰ Tamże, k. 307.

¹⁶¹ AIPMS, sygn. A.12.49/Sow/9a, dok. 32.

¹⁶² Według szacunków MPK za cztery pierwsze lata wojny straty Polski kształtowały się następująco: 1) 4114 tys. obywateli polskich zabitych, w tym 2481 tys. Żydów; 2) szkody osobowe 43 mld zł; 3) straty w dochodzie - 31 mld zł; 4) straty w majątku - 26,4 mld zł, w tym nieruchomości i ruchomości - 6,7 mld zł, rolnictwo - 5,6 mld zł, lasy 3,0 mld zł, przemysł i rzemiosło - 3,3 mld zł, transport - 3,6 mld zł, handel - 1,8 mld zł, bankowość - 1,5 mld zł, monopole i samorząd - 0,75 mld zł, ubezpieczenia - 0,15 mld zł. AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1609, k. 419-431.

¹⁶³ Tamże, k. 387-431.

przestępców wojennych¹⁶⁴. Rząd RP wielokrotnie występował w tej sprawie na forum międzynarodowym, m.in. gen. W. Sikorski przemawiając 9 kwietnia 1942 r. w BBC w związku z eksterminacją ludności żydowskiej w Polsce zwrócił się do aliantów o pociągnięcie hitlerowców do odpowiedzialności. Podobnie uczyniła Rada Narodowa RP 27 grudnia 1942 r., a MSZ wystosowało 10 grudnia 1942 r. apel do Narodów Zjednoczonych o potępienie zbrodni hitlerowskich w Polsce, zapobieżenie dalszej eksterminacji oraz ukaranie przestępców wojennych¹⁶⁵.

Pierwszym odzewem Narodów Zjednoczonych na monity władz polskich było ogłoszenie 18 grudnia 1942 r. wspólnej deklaracji rządów Belgii, W. Brytanii, Czechosłowacji, Grecji, Holandii, Jugosławii, Luksemburga, Norwegii, Polski, USA, ZSRR i FKWN w sprawie eksterminacji ludności żydowskiej w Europie przez władze hitlerowskie¹⁶⁶.

Nie zapobiegło to dalszym zbrodniom hitlerowskim na ziemiach polskich. O wszystkich znanych aktach przestępczej działalności Niemców w Polsce rząd polski systematycznie informował rządy sprzymierzone. W miarę zbliżania się końca wojny rządy alianckie zajmowały coraz bardziej zdecydowane stanowisko wobec eksterminacyjnej polityki Niemiec. Przejawem tego była między innymi deklaracja W. Brytanii, USA i ZSRR w sprawie odpowiedzialności hitlerowców za popełnione przestępstwa, ogłoszona w Moskwie 30 października 1943 r.¹⁶⁷ Fakt ten został poprzedzony utworzeniem w Londynie 20 października 1943 r. Komisji Narodów Zjednoczonych do Zbadania Zbrodni Wojennych (United Nations Commission for the Investigation of War Crimes - UNCIWC).¹⁶⁸

W pierwszym okresie prac UNCIWC zastanawiano się nad określeniem definicji zbrodni wojennej oraz zasadami sporządzania listy zbrodni wojennych. Komisja przyjęła za zadanie zbieranie dowodów i ustalenie listy przestępców wojennych. Przyjęto, że zbrodnią wojenną będzie każde naruszenie praw i zwyczajów wojny. Jednocześnie wezwano wszystkie rządy do utworzenia własnych urzędów do badania zbrodni wojennych, których celem miało być zbieranie materiałów, opracowywanie oskarżeń przeciwko przestępcom wojennym i przekazywanie ich UNCIWC¹⁶⁹.

W związku z tym w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych powołano do życia Biuro dla Spraw Zbrodni Wojennych pod kierownictwem dr Jerzego Litewskiego. Do zadań biura należało: 1) opracowywanie materiałów dla UNCIWC, 2) prowadzenie kartoteki przestępców wojennych (w końcu 1943 r. liczyła ona ponad 4 tys. nazwisk), 3) prowadzenie kartoteki regionalnej (obsada personalna urzędów niemieckich w Polsce według podziału administracyjnego), 4) przesłuchiwanie osób przybywających z kraju celem zebrania

¹⁶⁴ Zob. L. Gelberg, *op. cit.*, s. 45.

¹⁶⁵ *Polscy Żydzi 1939-1945*. Opracowali: Stanisław Wroński i Maria Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 124-127.

¹⁶⁶ L. Gelberg, *op. cit.*, s. 52-53.

¹⁶⁷ L. Gelberg, *op. cit.*, 80-81.

¹⁶⁸ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1617, k. 10; T. Cyprian, J. Sawicki, *Prawo Norymberskie. Bilans i perspektywy*, Warszawa 1948, s. 116, 120. Gwoli ścisłości 20 X 1943 r. odbyło się zebranie przedstawicieli Narodów Zjednoczonych w sprawie utworzenia UNCIWC. Zebraniu przewodniczył lord kanclerz Smon. Uczestniczyli natomiast reprezentanci Australii (S.M. Bruce, lord Atkin), Belgii (Vicomte de Lantsheere, gen. de Baer), Kanady (Vincent Massey), Chin (dr Wellington Koo, dr Liang Yuen-Li), Czechosłowacji (. M. Lebkowič, dr Bohumil Ecer), Grecji (M. Aghnides, M. Strabropoulos), Indii (Sir Samuel Runganadham), Luksemburga (M. Clasen), Holandii (Jonkheer Michiels van Verdynden, dr de Moore), Nowej Zelandii (W. J. Jordan), Norwegii (M. Colban), Polski (E. Raczyński, S. Glaser), Związku Południowej Afryki (Jones), Jugosławii (M. Jevtić, M. Milanović). W. Brytanii (Lord Chancellor, George Hall, Cecil Hurst), USA (Winant), FKWN (M. Vienot, prof. Cassin). AAN. Ambasada RP w Londynie, sygn. 1617, k. 11-12. Przedstawiciel ZSRR nie uczestniczył w tej komisji ponieważ odrzucono propozycję udziału w jej pracach reprezentantów pięciu republik sowieckich. Tamże, k. 173.

¹⁶⁹ T. Cyprian, J. Sawicki, *op. cit.*, s. 120-121.

materiału dowodowego i pomocniczego o przestępstwach wojennych, 5) sprawy propagandowe w zakresie dotyczącym zbrodni wojennych i prac biura, 6) udział w konferencjach międzynarodowych i współpraca z odpowiednimi organami międzynarodowymi, 7) badanie i opracowywanie dla potrzeb UNCIWC ustawodawstwa karnego wprowadzonego przez Niemcy na terenie Polski¹⁷⁰.

Na posiedzeniu UNCIWC 11 stycznia 1944 r. utworzono trzy komitety robocze: Komitet I (Komitet faktów i dowodów) pod przewodnictwem gen. de Baera¹⁷¹ (Belgia), Komitet II (Komitet Sankcji) pod przewodnictwem Herberta Pella¹⁷² (USA), Komitet III (Komitet Prawny) pod przewodnictwem prof. Stefana Glasera¹⁷³ (Polska).

Zadania poszczególnych komitetów były następujące:

K I – zorganizowanie kontaktu z urzędami narodowymi d/s zbrodni wojennych,

K II – opracowanie zasad, na których byłoby oparte wydanie przez Niemcy zbrodniarzy wojennych,

K III – zdefiniowanie pojęcia zbrodni wojenna, działania na rozkaz, ustalenie luk w prawodawstwach krajowych w zakresie zbrodni wojennych, zagadnienie odpowiedzialności zbiorowej.

Prace poszczególnych komisji posuwały się w bardzo dużym tempie i już w lutym 1944 r. opracowano większość wspomnianych zagadnień¹⁷⁴.

W ciągu 1944 r. UNCINC podjęła m.in. następujące postanowienia:

21 marca 1944 r. – na wniosek delegata Francji na listę przestępców wpisano wszystkich członków Gestapo i SS oraz zalecono internowanie ich po zawieszeniu broni;

16 maja 1944 r. – uchwalono zalecić bezpośrednio po zawieszeniu internowanie wszystkich czołowych osobistości wojskowych i cywilnych (gauleiterów, gubernatorów, szefów SS, gestapo i ich personelu według danych dostarczonych przez poszczególne rządy sprzymierzone;

30 maja 1944 r. – uchwalono powołać Podkomisję dla Spraw Dalekiego Wschodu z siedzibą w Czungkingu;

29 sierpnia 1944 r. – przyjęto konwencję ekstradycyjną opracowaną przez ministrów sprawiedliwości Belgii, Holandii, Luksemburga, Norwegii i Polski;

26 września 1944 r. – na wniosek Polski wpisano na listę głównych przestępców wojennych Adolfa Hitlera, ponadto postanowiono umieścić na tej liście wszystkich członków rządu Rzeszy, niemieckiego sztabu głównego, najważniejszych funkcjonariuszy NSDAP, Gestapo i SS¹⁷⁵.

W UNCIWC trwały burzliwe dyskusje na wieloma problemami związanymi ze zbrodniami wojennymi, m.in. obszernie omawiano kwestię utworzenia Trybunału Narodów Zjednoczonych dla Spraw Zbrodni Wojennych i Międzynarodowego Trybunału Wojskowego. Polska opowiedziała się za pierwszą koncepcją, jednakże USA forsowały ideę Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, który miał być powołany przez naczelnego

¹⁷⁰ AAN, Zbiór akt polskich władz emigracyjnych, sygn. 6, k. 174.

¹⁷¹ Gen. de Bear, doradca prawny rządu belgijskiego na uchodźstwie, członek Międzynarodowego Trybunału do spraw Zbrodni Wojennych w Norymberdze (1945).

¹⁷² Herbert Claiborne Pell Jr. (1884-1961), członek Izby Reprezentantów USA z ramienia Partii demokratycznej (1919-21), poseł USA w Portugalii (1937-41), na Węgrzech (1941-42), przedstawiciel USA w United Nations War Crimes Commission (143-1945).

¹⁷³ Stefan Glaser (1895-?) docent prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, sędzia śledczy Sądu Okręgowego w Lublinie (1920-22), prof. prawa karnego KUL (1920-24), następnie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1924-39), w czasie II wojny światowej dziekan Wydz. Prawa dla Polaków w Oxfordzie, później profesor prawa karnego międzynarodowego w uniwersytetach w Liege i Gandawie.

¹⁷⁴ T. Cyprian, J. Sawicki, *op. cit.*, s. 121-122.

¹⁷⁵ Tamże, s. 122-123.

dowódcę wojsk alianckich. Ostatecznie komisja przyjęła propozycję amerykańską z zastrzeżeniem włączenia do składu MTW przedstawicieli innych państw, nie tylko mocarstw. Spierano się też nad tym, czy przygotowanie i wszczęcie wojny jest zbrodnią wojenną? Mniejszość członków komisji, w tym i Polska, zajęła w tym przypadku stanowisko pozytywne. Jednakże odroczone rozstrzygnięcie tego problemu na posiedzeniu UNCIWC 10 października 1944 r. ze względu na jego aspekty polityczne¹⁷⁶.

Wspomnijmy tu jeszcze, że Polska od 1 sierpnia 1944 r. wprowadziła na listę zbrodniarzy wojennych 267 Niemców spośród 456 ogółem zgłoszonych przez wszystkie państwa sprzymierzone¹⁷⁷.

Tymczasem Armia Czerwona opanowała niemiecki obóz zagłady w Majdanku. Spowodowało to wzrost zainteresowania opinii publicznej obozem koncentracyjnym w tej miejscowości. Na początku września 1944 r. przewodniczący American Jewish Committee Joseph M. Proskauer¹⁷⁸ zwrócił się do amb. Ciechanowskiego z inicjatywą powołania międzynarodowej komisji do zbadania zbrodni wojennych, zwłaszcza w Majdanku. O fakcie tym Ciechanowski 6 września 1944 r. poinformował rząd polski w Londynie. Przy okazji podkreślił pierwszorzędą wagę polityczną propozycji Proskauera, gdyby rząd wziął inicjatywę w swoje ręce. Ciechanowski przewidywał, że w innym wypadku sprawę tę wykorzysta ZSRR¹⁷⁹.

MSZ w odpowiedzi (8 IX 1944) poinformowało Ciechanowskiego, że zbrodnie hitlerowskie w Majdanku są badane przez specjalną komisję powołaną przez PKWN z udziałem zaproszonych przedstawicieli ZSRR. Pracom komisji przyglądali się zaproszeni z Moskwy korespondenci zagraniczni¹⁸⁰.

Romer widząc trudności w realizacji sugestii Ciechanowskiego, proponował, by Ciechanowski, ewentualnie dyrektor Polskiego Centrum Informacyjnego w USA Stefan Ropp¹⁸¹, przeprowadzili rozmowę z Proskauerem, w której poinformowaliby go, że *rząd polski od dwóch lat uczestniczy w międzyalianckiej komisji dla spraw zbrodni wojennych i byłoby niewłaściwym gdyby powołanie do życia projektowanej komisji specjalnej miało nastąpić poza ramami działalności UNCIWC*. Dlatego też Romer uważał, że najlepiej byłoby zasugerować American Jewish Committee, by zwrócił się do rządu polskiego o spowodowanie powołania komisji specjalnej w ramach UNCIWC. Ewentualny list w tej sprawie dotyczyłby nie tylko Majdanka, ale i innych obozów. Przy czym rząd polski był przeciwny udziałowi w tej komisji państw neutralnych¹⁸².

Notabene 25 lipca 1944 r. C. Hurst przeczytał na forum UNCIWC memorandum Światowego Kongresu Żydowskiego (Jewish World Congress) proponujące utworzenie specjalnego komitetu, który zająłby się sprawami prześladowania Żydów przez Niemców¹⁸³.

¹⁷⁶ Tamże, s. 126-133.

¹⁷⁷ Tamże, s. 124. Dodajmy, że w latach 1945-1947 ustalono listę ok. 12 tys. zbrodniarzy wojennych. Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warszawa 1970, t. II, s. 364.

¹⁷⁸ Joseph Meyer Proskauer (1877-1971), był zaufanym doradcą gubernatora Nowego Jorku Alfreda E. Smitha, który mianował go sędzią Sądu Najwyższego stanu Nowy Jork w 1923 r. W 1930 r. Proskauer powrócił do prywatnej praktyki prawniczej, w której pracował przez kolejne 40 lat. Był m.in. przewodniczącym American Jewish Committee i członkiem zarządu American Liberty League. Wspomnijmy tu, że w latach trzydziestych American Jewish Committee był przeciwny akcji bojkotu towarów niemieckich, promowanej przez American Jewish Congress.

¹⁷⁹ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1617, k. 172-173.

¹⁸⁰ O pracach komisji polsko-sowieckiej w Majdanku zob. AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1617, k. 150-168.

¹⁸¹ Stefan Gotfryd Ropp (1892-?), ekonomista, prof. ekonomii Uniwersytetu Fordham (Nowy Jork) i Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu (1926-38), dyrektor Polish Information Centre w USA (1941-45).

¹⁸² Tamże, k. 170-173.

¹⁸³ T. Cyprian, J. Sawicki, *op. cit.*, s. 123-124.

Równocześnie rząd polski rozpoczął przygotowania do odpowiednich wystąpień wobec rządów USA i W. Brytanii w sprawie zbrodni hitlerowskich w Majdanku i Oświęcimiu. Dr Epler przygotował do tego celu specjalne opracowanie na temat Majdanka¹⁸⁴. Z kolei prof. S. Glaser poruszył sprawę Majdanka i innych obozów koncentracyjnych na forum UNCIWC w dniu 19 września 1944 r.¹⁸⁵, a Romer skierował 28 września 1944 r. list do amb. O'Malleya w sprawie Oświęcimia i Brzezinki, w którym informował o przewidywanym wymordowaniu pozostałych tam więźniów¹⁸⁶. List Romera był podyktowany tragicznymi doniesieniami jakie napłynęły z kraju.

Spowodowano również oficjalne wystąpienie rządu polskiego do rządów W. Brytanii i USA (23 IX i 2 X 1944) w sprawie ratowania osób więzionych w tych obozach. Konsekwencją tej akcji była deklaracja rządów W. Brytanii i USA z 10 października 1944 r. przestrzegająca Niemców przed wykonywaniem zamiaru likwidacji pozostałych przy życiu więźniów w Oświęcimiu i Brzezince. W dokumencie tym zapowiedziano pociągnięcie do odpowiedzialności winnych zbrodni wojennych. Do deklaracji przyłączyły się rządy Francji, Belgii, Czechosłowacji i Jugosławii¹⁸⁷. MSZ zwróciło się także do Watykanu i rządu szwajcarskiego z prośbą odpowiednią interwencją u władz niemieckich w powyższej sprawie. Nuncjusz papieski w Berlinie dwukrotnie otrzymywał polecenie złożenia stosownej *demarche* rządowi Rzeszy Niemieckiej. Akcja w przypadku rządu szwajcarskiego została poparta przez dyplomację brytyjską. W związku z tym rząd szwajcarski polecił swojemu przedstawicielowi w Berlinie dołączyć się do demarche nuncjusza papieskiego¹⁸⁸.

W nawiązaniu do ostrzeżenia zawartego w deklaracji rządów W. Brytanii i USA z 10 października zastanawiano się nad formami ukarania Niemców za dokonywanie kolejnych zbrodni. Brano pod uwagę zastosowanie retorsji w stosunku do zakładników niemieckich oraz opublikowanie nazwisk zbrodniarzy wojennych. Jednakże kwestia zakładników spotkała się z oporem Brytyjczyków, którzy stwierdzili, że takie postępowanie byłoby niezgodne z zasadami polityki wojennej aliantów. Natomiast Foreign Office pozytywnie zapatrywał się na ogłoszenie nazwisk zbrodniarzy wojennych z Oświęcimia. W związku z tym strona polska dostarczyła stosowną listę niemieckich funkcjonariuszy z Oświęcimia i Brzezinki¹⁸⁹. Ponadto przygotowano specjalny memoriał rządu polskiego dla UNCIWC na temat sytuacji w obozach w Oświęcimiu i Brzezince¹⁹⁰.

Należy stwierdzić, że rząd polski aktywnie pracował na rzecz zbadania niemieckich zbrodni wojennych. Na forum UNCIWC najczęściej współdziałano z przedstawicielami Czechosłowacji i Jugosławii¹⁹¹. Oczywiście zagadnienie niemieckich zbrodni wojennych nie wyczerpuje wszystkich aspektów tzw. problemu niemieckiego, którym interesował się rząd Mikołajczyka. Kwestia ta wymaga jeszcze dokładnego i szczegółowego zbadania.

¹⁸⁴ AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1617, k. 134-138.

¹⁸⁵ Tamże, k. 115.

¹⁸⁶ Tamże, k. 81-82.

¹⁸⁷ Tamże, k. 70, 75-78, 105-106.

¹⁸⁸ Tamże, k. 70. Nadmienimy, że w tym czasie w Szwajcarii przebywał znany bankier Angelo Donatti (Żyd włoski), który w ścisłym porozumieniu z nuncjuszem papieskim oraz postem Ładosiem przygotowywał interwencję wszystkich państw neutralnych pod patronatem Watykanu w sprawie losu ludności cywilnej państw okupowanych (interwencja miała objąć problem obozów w Oświęcimiu i Brzezince). Jednocześnie dążył do utworzenia analogicznie do MCzK – Międzynarodowego Komitetu Opieki nad Ludnością Cywilną z zadaniem uzupełnienia luki w konwencji genewskiej, gdzie nie przewidziano opieki MCzK nad ludnością cywilną, tak jak w przypadku jeńców wojennych. Tamże, k. 70-71.

¹⁸⁹ Tamże, k. 55-66, 92, 110-11, 114-119.

¹⁹⁰ Tamże, k. 149.

¹⁹¹ T. Cyprian, J. Sawicki, *op. cit.*, k. 132.

Peter Paul Bajer (Melbourne)

Polish Nobility and Its Heraldry

It will not be an overstatement to say that Polish heraldry is unlike any other style of heraldry, as it is considerably different from the Anglo-Norman heraldry with which most people in the Western countries are familiar. Many heraldists from a non-Polish background with whom I came to contact had very little understanding of it. Some thought of it as being “exotic”, “poor” or “inferior”. Because of thoughts like these, there seems to be a tendency to downgrade Polish nobility itself and to treat it as something “second rate”.

It is my belief that those opinions derive solely from the lack of knowledge and understanding, which is due to the shortage of literature on the subject in languages other than Polish. I believe that once we will fill the gap and more information on the subject will be published in English and other languages, people fascinated with heraldry will begin to see that Polish *herby*, just like Hungarian *cimerei*, have a unique style and are worth studying on their own. I happen to believe that Polish heraldry is fascinating precisely because it is different.

I hope that the following article will explain the various aspects of the Polish heraldry. I hope it will clarify past confusion and thus become the first small step towards its understanding.

History of Polish Nobility, Its Origins, Prerogatives and Structure

To fully understand Polish heraldry, one needs to know more about Polish nobility. As compared to its counterparts from the Western European countries, as a social class, Polish nobility was quite unique, both in its structure and prerogatives. Unlike in England, France or Germany, in Poland, from the ancient times up until the Third Partition in 1795, apart from dozens of families who held the title of Prince, there existed only one class of nobility - *szlachta*¹ (read as *shlahta*).

It is widely believed that all forms of government in Poland were due to the great influence of the ancient Slavic institution called *ród* (clan) and that *szlachta*, which in *The Cambridge History of Poland*² is referred to as the ‘knightly class’ or ‘knighthood’, originated from the descendants of these ancient clans. Recent archeological discoveries show, however, that the first forms of government were completely separate from the clan system. This system was predominantly based on the notion of common ancestry and kinship. This was due to the fact that by the 10th-11th century Poland was already a monarchy. The influence of the old clan system on the governing of the country was almost non-existent. The ancient clans, however, played a vital role in the area of establishing the country’s customs and private law relationships.

---

¹ Although the word “nobility” is generally used as a counterpart of *szlachta* (as etymologically analogous and close in reference), it should be remembered that *szlachta* was a class of people for which there is no precise equivalent in English. Cf. M. Gardner, *Kościuszko* (Allen & Unwin, London, 1942), 14. This will become apparent in the paragraphs that follow.

² W. F. Reddaway ed. *The Cambridge History of Poland*, 2 vols. (London, 1950).

By the end of the 11th and the beginning of the 12th century one could observe the emergence of a new style of clans which was based on patronage, and thus called *ród klientarny* or ‘clan of clients’. The role of a patron or a sponsor in this instance was played by the king - assigning new knights to the clans of his choice - or by prominent knights (land owners) - who would receive their friends and relations into their clan on their own private initiative. The creation of such clans was based on various criteria, e.g. according to the heraldic criteria, several clans which shared common or similar arms would form a union; or groups of foreign immigrants would form ethnic clans. There were, of course, those clans that emerged from the old root system, (where members were descendants of a common ancestor), but according to Zajączkowski³, most of the formed clans were certainly of the new style. In his opinion, this new *ród* system should be identified as a catalyst responsible for the eventual establishment of Polish *szlachta*.

Let us now look more closely at the clans themselves. They were certainly of no equal size nor of equal political or financial importance. Structurally, some of them were very big - comprising several families, while others only a single family; some were land owners on a large scale, while others consisted of groups of small land holders. Needless to say, the possession of land played an important role in acquiring a nobility status. In the period between 1228 and 1378 especially, land was granted to the individual clan members thus becoming the basis of some families’ fortunes. The land was also granted to commoners who then had an obligation of military service and who later sought adoption into existing clans. Families of lower status were also very often integrated by more powerful, noble clans. Such was also the case with members of the clans’ households or even foreigners. This tendency for the more powerful clans to absorb the smaller and poorer ones was even stronger especially when their arms were similar.

The origins of a great majority of clans were local Polish, however, groups of foreigners also formed a number of clans. Quite few originated from the descendants of knights who had sought better fortune and promotion in Poland. Klec-Pilewski⁴ states that in this way there began a number of clans of Bohemian, Polabian, Luisatian and even German origin. He also mentions one proven example of a clan of Scandinavian origin.

Pic. 1.1 Jerzy Ossolinski (1595-1650) Grand Chancellor of the Crown, copperplate by J. Falck based on an oil painting by B. Strobel

The emergence of *szlachta* as a distinct estate was well advanced by the reign of Kazimierz Wielki (Casimir the Great, 1333-1370), however, the process of reinforcing and codifying its legal privileges continued up until the middle of the 16th century, when, as it is commonly held by the academics today, nobility became a closed society.

³ A. Zajączkowski, *Szlachta polska; kultura i struktura* (Warszawa: Semper, 1993), 18–29.

⁴ B. Klec-Pilewski, *Studies and Contributions to Polish History, Genealogy and Heraldry* (London, 1991), 24.

As Klec-Pilewski⁵ and Davis⁶ indicate, this society grew in importance due to a number of political and fiscal privileges.

Throughout the earlier period, Polish rulers had granted immunities to individual knights or clerics, freeing them from particular taxes or from obligation to submit their subjects to the royal justice. But as from the late XIV century similar concessions were exacted for the nobility not by individuals, but by an estate demanding its corporate rights. In times of crisis, during the war or before the succession, the Nobility's bargaining power was very high.⁷

The following is a list of some of the more important privileges, which in time allowed the nobility members to proudly exclaim, '*nic o nas, bez nas*' ('nothing concerning us, without us') and which constituted the backbone of the concept of 'Noble Democracy':

Pic. 1.2 Lukasz Opalinski (1581-1654) Grand Marshal of the Crown, copperplate by J. Falck

1374 Statute of Kosice - anxious to secure the succession of his daughter Jadwiga, King Louis of Anjou, exempts all noble demesnes from the land-tax, and reduces the rate levied on noble tenants to one-sixth of its previous level;

1422 Statute of Czerwińsk - an act is passed protecting a nobleman's land and property from the Crown's confiscation unless a sentence is passed against him in a court of law;

1430 Statute of Jedlno - King Władysław (Vladislav) Jagiełło concerned with the succession of his son to the throne of Poland passes the law, known in its Latin form as '*Neminem captivabimus nisi jure victum*' ('no one who has not been convicted can be imprisoned') - similar in the principle to the English '*Habeas Corpus*', protecting a nobleman from the arrest unless sentence is passed against him in a court of law;

1454 Statute of Nieszawa - King Kazimierz (Casimir) Jagiellończyk concedes that no new tax will be levied nor army raised without the consent of the new noble dietines - *sejmik*, (a meeting at

which all nobles of the district could join in discussion, vote and choose delegates to the noble assembly called *Sejm*. According to Zamoyski⁸, *Sejm* - the principle of government by consensus - derives its origin from the times of early Polish kings; by the 13th century it

⁵ Ibid.

⁶ N. Davis, *God's Playground: a History of Poland*, 2 vols. (Oxford: Clarendon Press, 1986).

⁷ Ibid., 211.

⁸ A. Zamoyski, *The Polish Way: A Thousand-Year History of The Poles and Their Culture* (London: John Murray, 1987), 51.

played a major role in the governing of various provinces, and later of the entire Commonwealth);

1496 Statute of Piotrków - King Jan Olbracht (John Albert) grants the noble monopoly of land holding, and takes pains to restrict rights of the clergy (henceforth, all of the senior appointments in the Church are limited to noble candidates), the burghers, and the peasants;

1505 *Nihil Novi* Constitution of Radom - *Sejm* passes a constitution of *nihil novi nisi commune consensu* which proclaims that no new laws can be introduced without the consent of both *Sejm* and Senate⁹;

1 July 1569 Union of Lublin - a final stage of the Union between the Kingdom of Poland 'Korona' and Grand Duchy of Lithuania (earlier stages took place in 1385 - Constitutional Union of Krewa; and 1413 - Personal Union of Horodło). Both nations were to be joined together in *Rzeczpospolita Obojga Narodów* (The Republic of Both Nations - commonly known as Polish-Lithuanian Commonwealth or, later, as Republic of the Nobility) which was to have a common king - elected, not born, common *Sejm*, currency and common politics¹⁰.

Granting of such extensive privileges to the nobility was justified by its obligation to provide unpaid military service. Throughout the Middle Ages, the possession of land was rationalised by the necessity to support a military cast. The expenses of this cast were great but, on the other hand, its services were also in constant demand. In the Polish-Lithuania Commonwealth this ancient protocol still made good sense even in the 15th century. In the Polish military history of that age there are many examples of the practice of the nobility customarily confirming or even extending its privileges in its armed camp before proceeding to the battle with the enemy. In the course of time, however, with the ever changing military strategies, the noble *pospolite ruszenie* or levée-en-masse lost its effectiveness. Therefore, as Davis rightly points out¹¹, by the 16th century, the idea that the growth in noble privileges was balanced by a corresponding growth in responsibilities in the military sphere, became quite anachronistic.

Pic. 1.3. Konstanty Ferber (1586) of a patrician family of Gdansk. According to Cieslak, Konstanty was a great grandson of Eberhart and Gertruda Ferber ennobled in 1515. Ferber family coat of arms is displayed on the right, while the arms of his paternal grandmother on the left side.

Despite the decrease in responsibilities, concessions gained were rarely relinquished. As indicated above, the *Nihil Novi* Constitution marked

⁹ A. Zajaczkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce* (Warszawa, 1961), 24.

¹⁰ Davis, *God's Playground*, 153.

¹¹ *Ibid.*, 214.

an end to the evolution of the clan system; by 1505 *szlachta* had become a separate, closed, hereditary estate jealously guarding its rights, privileges and all means by which it could be accessed.

A very interesting description of Polish *szlachta* was given by Bernard O'Connor, an Irish physician to King Jan III Sobieski. O'Connor, who lived in Poland at the end of the 17th century, published in 1698 (in English) two volumes of "The History of Poland"¹² :

All gentry of Poland are equal by birth, and therefore they do not value titles of honour, but think that a noble Pole or gentleman of Poland the greatest they can have. Neither the King nor the Republic bestow the title of Prince, which belongs only to the sons of the royal family; for some are made Princes of the Empire and as such enjoy the title of Prince. They have no precedence upon that account. Nor have they any Dukes, Marquises, Counts, Viscounts, or Barons, but a few have foreign titles which the rest generally despise; for they do not value any borrowed character or external denomination, but say that it is intrinsic worth and service done to their country that deserves preferment... Those great privileges made the Polish gentry very powerful.¹³

Apart from being very powerful, Polish nobility by general European standards was also quite numerous. Any discussion of its structure has to begin by establishing some facts about its population. In *Rzeczpospolita* in the 16th century there was some twenty five thousand noble families, including at least half a million individuals, (6.6% of total population of about 7.5 million). Later, according to the most comprehensive estimates made by Korzon¹⁴, this number rose to about 8% in 1791. At the same time, the number of the nobility in the Western countries averaged 2-3%, (Spain and Hungary ca. 5%, England ca. 2%, France ca. 1%). It is important to stress that the percentage of Polish nobles established by Korzon relates to the total population of *Rzeczpospolita* which includes a mosaic of various ethnic groups. *Szlachta*, on the other hand, was ethnically almost homogeneous - nobility was either of Polish nationality or was polonised.

If we assume that the size of Polish ethnic group within *Rzeczpospolita* was virtually the same as the size of a Roman-Catholic group, (Roman-Catholicism was the predominant religious denomination among Poles - with 53% of Catholics in the whole country), then the percentage of Polish nobility in relation to the size of the Polish ethnic group doubles, and comes to ca. 16%. This means that by the end of the 18th century one in six Poles was a member of *szlachta*.

Pic. 2. Polish Marshal; a woodcut from S. Sarnicki, *Statuta i metrika przywilejów koronnych*, Kraków, 1594.

¹² Z. Gloger, *Encyklopedia Staropolska*, 2 vols. (Warszawa, 1901), vol. 2, 586.

¹³ L. Paszkowski, *Social Background of Sir Paul Strzelecki and Joseph Conrad* (Melbourne, 1980), 25.

¹⁴ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, 6 vols. (Kraków, 1897-98), vol.1, 320.

As explained earlier, the majority of *szlachta* was of local Polish origin, however, there was a number of noble families of foreign descent that became polonised. Such families entered the ranks of local nobility through ennoblements, naturalisation, or as a result of a number of unions and incorporations. The following, in chronological order, are such acts of unions and incorporations which took place between 1413 and 1795, and which formed *Rzeczpospolita*:

1413 Union of Horodło - the second stage of the Union between Poland and Lithuania which resulted in the extension of the privileges enjoyed by the Polish *szlachta* onto the Lithuanian boyars. Forty seven Polish heraldic clans adopted to their ranks as many Lithuanian members. Territories such as the districts of Podolia, southern provinces of Volhynia and Ukraine were incorporated into *Rzeczpospolita*;

1434 - the Ruthenian boyars of the Orthodox Church, living in the above districts, were granted equal status with the Catholics;

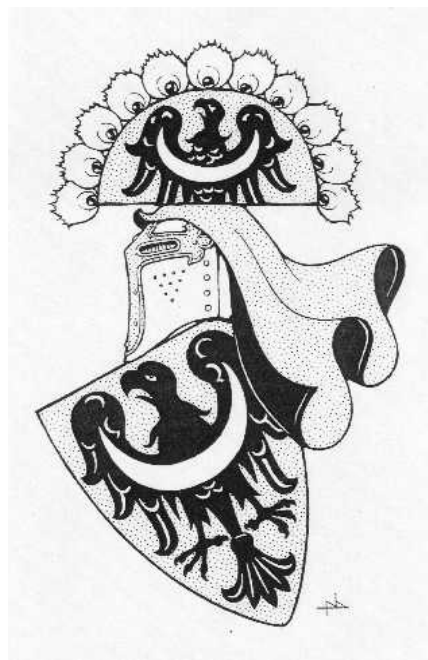
1454 (legally) - **1466** (physically) - incorporation of Royal Prussia (West Prussia) resulting from the request of its gentry to come into union with Poland. Noble families of Royal Prussia of mixed Polish, German, Prussian (Baltic), Cassubian and other origins acquired equal status with Polish *szlachta*. Up until 1772 Royal Prussia kept its own social and political structure;

1529 - incorporation of Masovia inhabited mainly by Poles. According to Klec-Pilewski¹⁵, this Duchy had the highest number of minor nobility which retained its clannish tradition for a long period of time;

1564 - incorporation of two small principalities of Silesia: Oświęcim and Zator. Although the initial incorporation took place in 1455-56 only in 1564 were they completely absorbed by the Polish legal and political system;

1561 - part of Livonia (in Polish - *Inflanty*) became condominium of Poland. Ancient nobility of that territory acquired all privileges of Polish nobility;

1790 - finally, principality of Siewierz (bought in 1422 by the Bishop of Cracow who, as a Duke of Siewierz, became vassal of the Crown. He exercised his power to grant the rank of nobility in his principality, however, until 1790, such nobility was not regarded as the equivalent of the Polish one) was incorporated directly into the Polish Kingdom and only then did its nobility achieve equal status with *szlachta*.

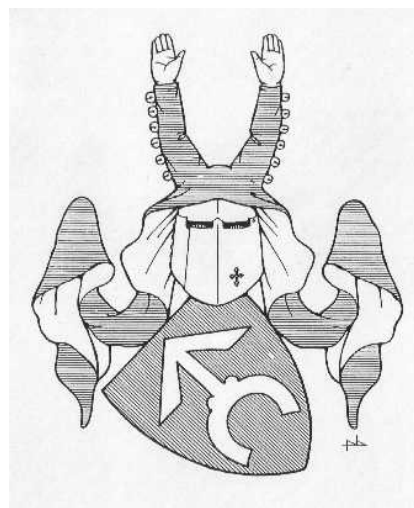

Pic. 3. Arms of Henryk Pobożny (the Pious), Duke of Silesia (1191-1241) of the Piast Dynasty, as recorded in the Legend of St. Hedwig in Codex of Ostrów, 1353.

¹⁵ Klec-Pilewski, *Studies*, 25.

Having established the ethnic composition of *szlachta* we shall now explore its socioeconomic structure. On the basis of some major differences in wealth among *szlachta* Zajączkowski¹⁶ and Davis¹⁷ divide it into several groups:

1. **magnateria** (magnates) - extremely wealthy and influential families. Representatives of this group tended to control the key offices of the state, they were strongly represented in the senate. Although no individual *magnat* possessed any of the special rights or privileges, the group as a whole exercised power and influence on a scale regarded as quite disproportionate to its numbers;
2. **szlachta zamożna** or **folwarczna** (nobles with means) - owners of both land and serfs. The scale of wealth in this group would vary, yet if the nobleman held two or three properties as well as serfs to work on them, he owed his living to no-one. Often nobles of this group were known, in Latin, as *bene natus, possessionatus et dominus* (well born, propertied and a *Sobie Pan* - a 'lord unto himself'). This 'middle nobility' group made up about forty percent of all Polish nobility;
3. **szlachta cząstkowa** (noble owners of fragmented properties) - noble families which resided only on fragments of larger estates broken for sale or tenancy. Such families generally shared the serfs and material resources of the original estate with their neighbours;
4. **szlachta zagrodowa** and **szlachta zaściankowa** (noble small-holders) - owners of land but not serfs - had to work the land for themselves. Some noble families of this group lived in exclusive noble villages called *zaścianki* ('behind-the-wall'), protected by its walls from the rest of the plebeian world;
5. **szlachta czynszowa** (rent-paying nobles) - nobles of this group were tenants, or leaseholders of their more prosperous countrymen. It is believed that this group was the most numerous;
6. **szlachta służebna** (nobles performing menial duties) - nobles of this group held positions of responsibility at estates belonging to magnates or wealthy nobles;
7. **szlachta bezrolna** or **holota** (landless nobles or 'rabble') - nobles of this group possessed neither land nor serfs. They worked as tenant farmers, labourers, soldiers, domestics, etc.;
8. **szlachta brukowa** - (street nobility) although in a very small number, this was a group of nobles reduced to eking out a penurious living in the towns.

Pic. 4. Arms of the Ogoneczyk clan. First iconographical records of these arms come from the Bellenville Armorial, ca. 1364-1386, Armorial de Gerle, ca. 1370-1386 and the seal of Piotr the Castellan of Lublin 1384. According to Górzynski & Kochanowski more than 210 families shared these arms.

The position of *szlachta* within the above groups was certainly not static. According to Piechowski¹⁸, constant movement of its members up and down the scale resembled the biblical 'Jacob's ladder' (Gen.28:12). Fortunes increased and deteriorated depending on particular situation and abilities of different families. There are various examples in the history of Polish nobility where relatively poor and unknown families e.g.

¹⁶ Zajączkowski, *Szlachta polska*, ch.2.

¹⁷ Davis, *God's Playground*, 137.

¹⁸ J. Piechowski, *Ukryte światła herbów* (Warszawa, 1991), 125-7.

Firlej or Rzewuski became extremely wealthy and influential, and vice versa - wealthy families such as Tarło or Boner became poor and powerless.

Although not the main subject of this article, it is also worth remembering that *szlachta* had its own culture, its own value system and its own *savoir-vivre*¹⁹. Since *szlachta* was so numerous, its prevailing culture, its way of being and etiquette influenced many areas of life and was by and large accepted by other social classes. Some aspects of this influence can be observed even among contemporary Poles.

Finally, it has to be noted that the noble pedigree, '*wolność szlachecka*' (nobleman's liberty) of which O'Connor remarked: "Had we in England but the third part of their Liberty, we could not live together without cutting one another's Throats"²⁰, and the coat of arms were always regarded as much more valuable than land estates; one could comparatively easily acquire such estates, but joining the ranks of hereditary *szlachta* with all its privileges was extremely difficult.

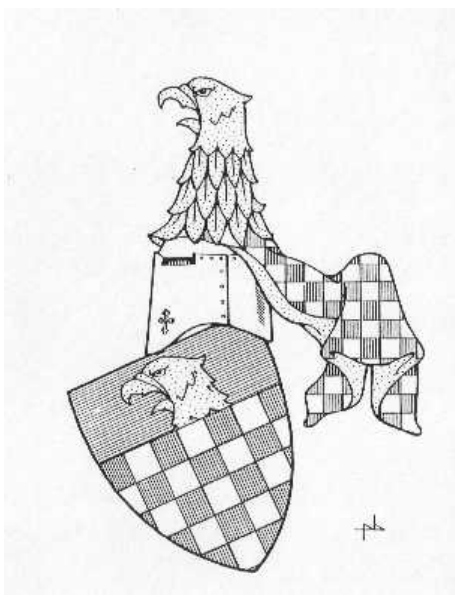
Polish Heraldic Law

In the early stages of the formation of the nobility estate, coats of arms were acquired freely and were not protected by law. However, together with the emergence of the class-structured society, coats of arms became the sign of a distinct class - *szlachta* - entry into which was by birth rights. Kulikowski²¹ indicates that in the middle of the 14th century it was agreed that belonging to *szlachta* comes from belonging to one of the knightly clans - *nobilitatis stripes ex progenitoribus eorum originem semper ducunt* - as it was outlined by the statutes of Kazimierz Wielki, King of Poland (1333-1370).

According to the Polish customary heraldic law, both the coat of arms, as well as the nobility status were inherited only by the children born in wedlock. Polish heraldic system has not developed, however, any stable institutions which would safeguard its heraldic laws, even despite the fact that

the office of a herald was known in Poland already by the Middle Ages and that by the 15th century the prerogatives of the Polish nobility came under the protection of the law.

During the late 14th and the early 15th century there were several known heralds at the court of Władysław (Ladislav) II Jagiełło, King of Poland (1386-1434). Probably the first recorded herald was Świeszko who was mentioned in the patent of 1395 granting him 80 *grzywna*[s] (ancient monetary unit) guaranteed by the State revenue from the Iskrzyzna Wola village near

Pic. 5. Coat of arms Buzewoj, first recorded in 1353 in the Legend of St. Hedwig in Codex of Ostrów. These arms became extinct (disappeared from armorials) in 15th century.

¹⁹ A very interesting account of the main elements of culture of the Polish nobility is given in already mentioned book by A. Zajązkowski, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce* (Warszawa, 1961); unfortunately this valuable book is in the Polish language.

²⁰ R. Brzeziński, *Polish Armies 1569-1696*, 2 vols. (London, 1987), vol.1, 6.

²¹ A. Kulikowski, *Heraldyka szlachecka* (Warszawa, 1990), 22.

Sandomierz. Another two heralds are mentioned in the 1403 document, where King Jagiełło granted 600 farthings from the revenue from the salt mines. Those two were Jaško (John) and Wawrzyniec (Lawrence) *Polanlant*. Professor Docent Dr Kuczyński, an outstanding expert in the Polish heraldry of the Middle Ages believes that the name *Polanlant*, like the names of the foreign heralds in the Middle Ages, was based on the name of the country which it represented²², for example, Claes Heijnen or Heijnszoon - herald in the service of Jean de Chatillon, Count of Blois, Duke of Gelderland, was known as *Gerle* (Gelderland); same herald in the service of Albert of Bavaria, Count of Holland, was known as *Beyeren* (Bavaria); another herald in the service of the Margrave of Meissen bore a title of *Meissenland*; or the herald of the Grand Master of the Teutonic Knights was titled *Preussenland*.

The position of the court herald in Poland, as compared to the Western courts, was of rather low importance. Unfortunately, we know very little about the responsibilities of Świeszko, Jaško or *Polanlant*, apart from the fact that they were subordinate in their duties to the Royal Court Marshal. However, one can safely presume that their duties had to be rather similar to the ones held by their Western counterparts. It is probable that they were authorities on coats of arms, responsible for the rules of the heraldic art, heraldic law; that they supervised the selection of new designs and kept track of genealogies to make sure that people did not claim ancestry to which they were not entitled. They could have also been the authors of the official rolls of arms, which unfortunately have not survived until the present day. This last point may be especially true if we accept the view presented by Klec-Pilewski²³ that the majority of the fifty-eight coats of arms belonging to Polish nobility, contained in the Polish section of the *Armorial of the Knights of the Golden Fleece*, were copied by its author - Sire de Saint-Remy - from the contemporary or older rolls of arms of, presumably, Polish origin.

The lack of the appropriate institution which would safeguard both the heraldic law and keep track of the genealogical records caused two main problems. Firstly, there were usurpers to the noble status and to the use of the arms, and secondly there was a problem of people's use of someone else's arms without official permission.

Polish nobility was aware of such intruders of nobility. There are legal cases, called *Nagana Szlachecka* (accusation of false nobility), published subsequently for the period from 1327 to 1688 which illustrate this awareness. Klec-Pilewski explains *Nagana* as being: '...a process of civil law by which an accused man lost all his estates to the person who brought the case to court, if he could not prove his status'²⁴. To prove it in Greater Poland, the accused had to bring forth six witnesses to testify

Pic. 6. Arms of the Odrowaz clan from the bookplate of Krzysztof Szydłowiecki, 16th century. According to Górzynski & Kochanowski more than 160 families shared these arms.

²² J. Łojko, *Średniowieczne herby polskie* (Poznań, 1985), 131-32.

²³ B. Klec-Pilewski, "Remarks on the Polish heraldry in the Armorial of Knights of the Golden Fleece", in R. Pinches and A. Wood, *An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe* (London, 1971).

²⁴ Klec-Pilewski, *Studies*, 27.

on his behalf: two from the family of his father, two from his mother and two from that of his paternal grandmother. In Little Poland, on the other hand, six witnesses only from his father's family were needed. The cases were resolved by the land courts established to deal with matters brought forward only by the land owning nobility. In 1601 the act of *Seym* transferred the *Nagana* cases to the local meetings of the nobility. In the printed sources we can find no cases against noblemen without land (*golota*) for the simple reason that the accusers would have nothing to gain from them financially. When the matter of the arms concerned was brought to light, the witnesses came with their escutcheons²⁵ to present them to the bench. This practice, unfortunately, was not always efficient because the accused could hire such witnesses. Once he managed to prove his nobility and the right to bear arms in this way, he continued as a nobleman and this right was passed on to his descendants.

Surprisingly, it is possible to trace in different historical sources some of such usurpers who managed to produce false witnesses and win their cases. Their descendants are obviously not aware of these facts which have been successfully concealed for generations. After all, such usurpations were not difficult to execute in so large a state, (as a result of colonisation of the vast territories of Byelorussia and Ukraine, thousands of families were involved²⁶) where there was no formal registration or heraldic office and where arms were subject to the civil, not public law. Additionally, there was the problem of exchanging of arms among the nobility which was also done without any authorisation. It should be stressed once again that the boyar families of the Grand Duchy of Lithuania, (both from Lithuania proper, Byelorussia and parts of Ukraine) had never been adopted by armigerous families. Their use of the arms was thus illegal as was the change of their arms to 'better' ones by members of the smaller clans. Having said that, there is a possibility, however, that such change could have been an unintentional mistake as the majority of the original Polish arms being marks of ownership (some quite primitive and simple) have been transformed into arms, so the probability of similarity between them was very high.

Although the nobility status was inheritable only by children born in wedlock, some noblemen were trying to extend their rights to their illegitimate offspring, (for which they wanted to care semi-officially) by giving them their surname and parts of land. Such process was described in detail by the 17th century controversial Polish writer Walerian Nekanda Trepka in his famous '*Liber generationis plebeanorum. Liber chamorum*'²⁷. Through the later years the origins of such offspring

Pic. 7. Arms of the Jastrzebiec clan from Herbarz Rycerstwa Polskiego by B. Paprocki. According to Górzynski & Kochanowski more than 650 families shared these arms. First seal with these arms comes from 1319. They were recorded for the first time in the Bergshammar Armorial, ca. 1435.

²⁵ Escutcheon - the shield or shield-shaped surface on which a coat of arms is depicted; the shield together with its armorial bearings; a coat of arms.

²⁶ Klec-Pilewski, *Studies*, 27.

²⁷ W. Nekanda Trepka, *Liber generationis plebeanorum. Liber chamorum*, 2 vols. (Wrocław, 1995).

were often forgotten which allowed for the new family to enter unquestioned into the ranks of nobility²⁸.

There was also the case of many noblemen forgetting their arms as a result of the disintegration of the clan system or the mass movement to the East. Because of the lack of registers, when needed, the noblemen would sometimes adopt either a coat of arms of other family with the same surname or a coat of arms which they believed to be similar to their original one, (e.g., members of the clans *Momot* and *Biberstein* merged with clan *Rogala*²⁹). In the cases of families which wanted to improve their traditional standing, however, such changes were quite intentional, (e.g., the renowned Szeptycki family, being of Walachian origin and belonging to clan *Sas*, changed its arms to *Pobóg*. Later, it further fabricated its own family arms together with the tradition of being of Ruthenian origin³⁰).

Pic. 8. Arms of the Gryf clan from Revd Kasper Niesiecki's, *Herbarz Polski*. First seal with these arms comes from 1366. These arms were recorded for the first time in the *Armorial of Knights of the Golden Fleece*, early 15th century.

To remedy the situation, in 1601 *Seym* passed a ruling which protected the surnames and their arms. The usurpations became so common, however, that in 1633 *Seym* decided to punish false usurpators with the loss of their nobility rank. Klec-Pilewski rightly concludes that even this was of no help, so the legislation became another law without force³¹. He also suggests, however, that the older Polish armorials may also be to blame for this chaos, as they included many false traditions which were being taken seriously. As a result, many families which lost their armorial tradition simply found other families with the same surname but with different arms, and adopted them³².

The above conclusion brings us to considering the true legal way of using arms which were already in existence. In the Polish system such way was through adoption or by ennoblement, which was usually combined with adoption.

Adoption was the basis of *nobilitacja*, a legal act issued by the monarch to a person from a lower class, (often a foreigner). This pure form of ennoblement, was taking place in a situation when a person of the lower class was adopted into a clan and into its coat of arms (*herb*) by its armigerous representative/s. The first recorded adoption took place between 1404 and 1420 when Konstanty, the son of Hanoul of Domyślin was adopted to the arms *Łabędź* by Mszczuj of Skrzynna. The most famous act of adoption was the mass adoption of Horodło in Volhynia on 2 of

October 1413. During the signing of the 'Union of Horodło', which was the second step in establishing the permanent union between the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, forty-seven Lithuanian boyars (noble families) were adopted to the same number of Polish noble clans and thus

²⁸ For examples of such illegal acquiring of the noble status see Zajączkowski, *Szlachta*, 37-38.

²⁹ L. Białkowski, "Ród Czamborów-Rogalów w dawnych wiekach", in *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego* (Kraków, 1923), vol. 4; Cf. L. Białkowski, *Ród Bibersteinów* (Kraków, 1908); L. Białkowski, *Ród Bibersteinów a ród Momotów godła Jeleniego Rogu w wiekach XIV-XVI* (Lublin, 1948).

³⁰ Klec-Pilewski, *Studies*, 28.

³¹ *Ibid.*, 29.

³² *Ibid.*

were allowed to use their coats of arms. The first recorded ennoblement took place in 1419 when Szymon Szczecina, burgher of Brześć Kujawski, was ennobled for his deeds carried during the war against the Teutonic Knights.

Szlachta was rightly cautious, however, when it believed that not all ennobled persons were worthy of this honour. It's apprehension was even more justified by the rapid increase in the number of the ennoblements owed to merits rendered doubtful by *szlachta*. For example, there was a curious situation in the University of Cracow where after ten years of service the professors were granted a nobility for life. After a twenty-year service, however, this nobility grant was becoming hereditary. Because many of the ennobled were priests, their privileges could be passed on to their brothers or male lineal descendants. We can question whether it was justified for each professor of the Cracovian academy to be ennobled almost automatically, (especially when he was of plebeian background), however, allowing his descendants and his family to take on the arms granted to him is viewed by some heraldists as a certain mistake³³.

It should not be surprising then, that *szlachta* wanted to defend itself against usurpers by many acts passed by *Seym*. In 1505 one such act forbade noblemen to engage in trade or commerce, with the penalty of loss of the noble status. In 1578 *Seym* passed, what has been called '*Plebeiorum Nobilitato*', a law depriving the sovereign of his power to create new grants of ennoblement. The only exception to this rule was ennoblement on the battlefield for outstanding bravery. All other cases from then onwards had to be first consulted with *Seym* and receive an approval from the Upper House (Senate). Other restrictions followed - in 1638 the ban on the use of foreign titles and honorary orders, and in 1673 the ban on the use of foreign titles already granted to some families. From then on monarchs could grant titles only to foreigners.

It should not be difficult to understand then, why prince Charles de Ligne from Belgium, who in 1784 was trying to receive the Polish nobility status, supposedly commented that: "It is easier to become duke in Germany, than to be counted among Polish nobles"³⁴. Indeed, from the moment of the prohibition of private adoptions, Polish nobility became a closed cast entry into which could be achieved only in two ways. First, as it was already mentioned, through *nobilitacja* (ennoblement) and secondly through the institution of *indygenat* (naturalisation). Both ways will now be considered in more detail.

Nobilitacja or Ennoblement

In the beginning *nobilitacja* (the Royal grants of ennoblement) followed the adoption rules - it entitled many ennobled persons to bear already existing arms used by different noble clans and share in all privileges of the nobles. However, since 1633 when *Seym* passed a law which put a definite end to the

Pic. 9. Arms Jelita of the Wolski family of Stablewice from the armorial of J. K. Dachnowski, (in J. K. Dachnowski's, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*).

³³ Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, 26.

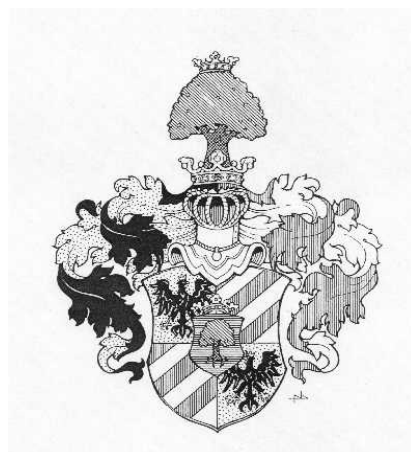
³⁴ *Ibid.*, 27.

adoption and granting of old coats of arms, each new nobleman had to have new arms created specifically for him³⁵.

By 1669 this restriction became even more severe as *Seym* created an institution of uncompleted ennoblement - in Polish, *skartabelat*, (in Latin - *praeciso scartabelatus*). This meant that a newly ennobled person was not able to fully acquire all privileges of the nobility, e.g., holding of an office, representing the country in foreign delegations, serving as a commander of a castle or fortress, up to the third generation. Only those who “*zdrowiem i majątkiem zaszczytili ojczyznę*” (people of outstanding service to fatherland) were exempt from this law. Such cases came under a “full ennoblement without *skartabelat*”, (Latin - *non praeciso scartabelatus*). Another restriction came into power in 1775 when *Seym* obligated the newly ennobled to purchase estates valued at, at least 50,000 *zlotys* (Polish monetary unit) under the penalty of nullifying the grant. Only meritorious military men were released from this obligation. From 1789 the fees for letters patents were raised to 18,000 *zlotys* for a full ennoblement without *skartabelat*, and to 9,000 *zlotys* for an uncompleted ennoblement. However, even with such drastic restrictions, the number of ennoblements grew rapidly until the end of the Polish - Lithuanian Commonwealth in 1794. In all, around 1600 such grants were registered; almost half of them issued by the last Polish monarch, King Stanisław II August (1764 - 1794).

Indygenat or Naturalisation

... was the second official way of becoming a member of the Polish nobility. This one concerned only foreigners of noble origins, (Latin - *indigenatus*). The procedure involved here was also quite difficult, and many foreigners voiced their unhappiness in that matter, among others the already quoted Prince de Ligne. The first act of *indygenat* was recorded in 1519 and it was granted to Jan Frezer of Wissemburg³⁶. Before 1573, that is the times of elective kings, applicants taking pains for such grants had only to take an oath of faith and prove their noble descend. The provision of taking an oath was so strict that even the families of the kings (during the elective period) were not exempt from it. Such was the case of two nephews of Stefan Batory King of Poland (1576-1586) - Cardinal Andrzej and Baltazar - who were granted *indygenat* in 1588 for their service during the war with Muscovites (1579-82) and the battle at Byczyna with Archduke Maximilian (1588)³⁷.

Pic. 10. Arms granted to Michal Andrzej Ginter (Günther) ennobled by Jan III Sobieski, King of Poland (1676-1692) in 1676.

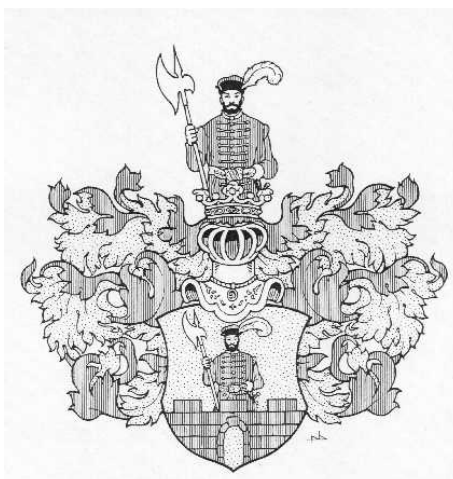
³⁵ There were few women who were granted ennoblement: e.g., Katarzyna Czeplewna from Poznań, ennobled in 1504, granted *Korab* arms; Dorota Czimmerman ennobled in 1505, granted *Godzięba* arms; Barbara Skromowska ennobled in 1511, granted *Bończa* arms; and Gertruda Ferber ennobled in 1515, granted *Odrowąż* arms. This last ennoblement is especially interesting because in the same grant of 1515 Gertruda's husband, Eberhart Ferber, and their children: Jan, Tideman, Jerzy and Barbara were also ennobled, but were granted different coat of arms than Gertruda. Cf. Z. Wdowiszewski, *Regesty nobilitacji w Polsce (1404-1794)*, in “Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej” (Buenos Aires, 1987), vol. 9.

³⁶ Z. Wdowiszewski, *Regesty przywilejów indygenatu w Polsce (1519-1793)*, in “Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej” (Buenos Aires, 1971), vol. 5, 19.

³⁷ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw*, 9 vols. (Petersburg, 1859-1889), reedition Warszawa, 1980, vol. 2, no. 1239.

From 1573 onward, the terms presented by Parliament on which such grants were made, were becoming more and more demanding. Firstly, a candidate had to demonstrate his merits toward the country; secondly, he was obliged to prove his noble status from his country of origin before the Crown or the Lithuanian Chancellery; thirdly, in Parliament - in the presence of the Upper and the Lower House, the candidate had to take a personal oath of faith to the King and *Rzeczpospolita* (the Commonwealth). Next, he had to purchase an estate before a subsequent gathering of the Parliament. Sometimes the candidate was forced to comply with additional conditions, e.g., he had to move his permanent residence to Poland within a defined limit of time; and finally, from the second half of the 17th century, it was desirable for the candidate to be of a Roman Catholic denomination. In all, until 1794, around four hundred and thirty foreigners of noble descent had become members of the Polish nobility³⁸.

The partitions of Poland between 1772 and 1795 and the fall of the Polish-Lithuanian Commonwealth resulted in the territory of *Rzeczpospolita* becoming part of Austria, Prussia and Russia. Each of those countries had their own specific structure and laws concerning nobility and its heraldry which, eventually, seriously affected the status of the Polish nobility as a whole. "In theory, the invading Emperors of Austria and Russia, as well as the King of Prussia recognised and legalised all Polish coats of arms and treated their bearers as equal to the Austrian or German *Ritter von* (a hereditary Knight)"³⁹. However, at the same time, they tried to win over the more influential families by the conferring of titles, and through a process of registration, (taking away of privileges) of the landless and the poor nobility. According to the laws of nobility upheld in Russia, Prussia and Austria these groups of the Polish nobility could

Pic. 11. Arms of Gutteter family naturalised in Kraków on 29 June 1543.

not claim to be included in their ranks. Even though the partitioners created a new type of nobility, members of which came mostly from the ranks of public servants, first class officers and industrialists, (people who did not belong to the noble class in Poland in the first place), overall the numbers of nobility plummeted down. As a result, thousands of ancient (from German - *Uradel*) but impoverished knightly families had totally lost their noble status. In all, only about twenty percent of the pre-1795 Polish nobility succeeded in registering. This proved to be the final blow given to the genealogy and heraldry of the Polish nobility, from which it will probably never recover.

³⁸ All acts of ennoblement and that of naturalisation were scrupulously registered among others in:

* *Volumina Legum* (printed volumes of Polish laws and constitutions laid down by *Seym*; they contained materials from 14th to 18th century; unfortunately many entries do not contain blazons of arms);

* *Księgi Kanclerskie* (volumes of acts registered by the Crown or the Lithuanian Chancellery; they contained exact copies of Letter Patents and, as a rule, most of the entries in those acts contained not only blazons but also pictures of granted arms);

* *Metryka Koronna* (register of issued documents and dealings with public law carried out for variety of recipients by the Crown Chancellery from 1447 to 1794; almost all registrations were based on original documents);

* *Metryka Litewska* (acts similar to *Metryka Koronna*, but kept by the Chancellery of the Grand Duchy of Lithuania from 1569 to 1794);

* *Sigillata* (synopsis of documents issued by the Crown or the Lithuanian Chancellery).

³⁹ Paszkowski, *Social background*, 17.

In the Austrian sector of Poland partitioned in 1775 the nobility was divided into titled nobility and knights. The first group included princely, ducal, count and baronial families, and the second - everyone who did not obtain registration in a higher rank of nobility or who did not qualify for such registration. Among the lower-ranking nobility there was a so called qualified nobility (*Uradel*) and nobility of letters patents (ennobled or naturalised - *Briefadel*). In order to successfully register, one was obliged to verify that among his ancestors there were people who held offices or were past members of the senate or *Seym*. This criterion effectively stripped the noble small-holders, the rent-paying nobles and other groups of less wealthy nobility from the privileges and the right to bear arms.

In 1782 the heraldic officials of the Austro-Hungarian Empire decided that anyone who wants to register their noble pedigree and thus be recognised as belonging to the gentry, had to table the colour illustration and the blazon of arms, together with the documents verifying the right to those arms to appropriate institutions.

In the Prussian occupation zone of the partitioned *Rzeczpospolita* the registration was held in 1777. The criteria for the registration were similar to those employed in Galizia, however, there was also an additional requirement of owning a land estate. As in the Austro-Hungarian Empire this additional condition effectively demolished the privileges and rights of poorer nobility. From 1848 until 1855 all matters regarding registrations were dealt with by the Heroldsamt in Berlin.

Chernyshev (1772) in order to Polish provinces occupied by Russia of Polish nobility had to prove their district court. Required included detailed genealogies, other relevant materials. After documents such court would issue a verdict on inclusion into the nobility caste. If, in the process, the pedigree was approved, the court would issue a so called 'descend decree' - letters patents which verified the rights of a particular person or a family to noble privileges and their right to bear arms. In 1785, the Russian Empress Catherina II ordered the preparation of separate and distinct genealogical archives for the nobility in all provinces of the Empire. Those archives (sometimes referred to as books) were divided into six categories - each corresponding to a different group of nobility:

1. untitled nobility by imperial letters - families unable to prove their noble pedigree dating more than a hundred years back;
2. *noblesse d'épée* - officers of the army who reached the rank of colonel and officers of the navy who were captains of the first rank and above;
3. *noblesse du cap* - government officials who reached a rank equivalent to colonel;
4. foreign nobility - that became naturalised in Russia;
5. titled nobility;
6. *ancient noblesse* - old aristocracy, noble families before 1685.

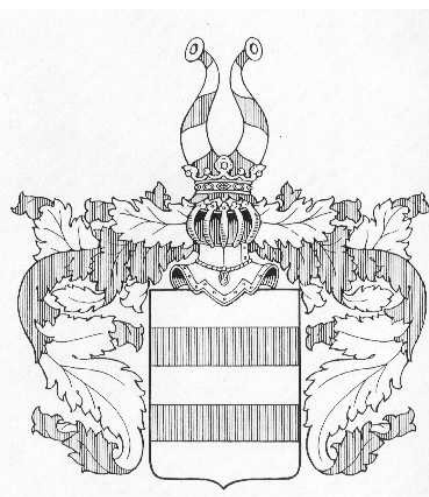
Pic. 12. Arms Celejów granted to Marcin Klemensowski on 6 May 1851 by Tsar Nicholas I. It is interesting to note that Marcin came from an already armigerous family (sic!). Marcin's grandfather Jan Pawel Klemensowski registered his noble pedigree in 1782 with ancient Polish arms - Gozdawa.

According to a decree by the Governor General register in the former after 1772, members pedigree before a documentation blazons of arms and examining the tabled

Using the registration data from Grodno, Mińsk, Mohylew, Smoleńsk and Witebsk provinces as indicative of the trends in all Polish provinces which after 1772 fell under the Russian occupation, it is possible to conclude that the majority of registrations were contained in the first and the sixth category. In the above provinces, from the total number of registered families (approx. 6888) around 39% (2681 families) were registered in the sixth and around 28.6% (1969 families) in the first category⁴⁰.

In the beginning, the registration process utilised in Russia was rather liberal when compared to the rules of registration devised by the Austrian and Prussian officials. In Russia, more rigid rules were introduced during the reign of Tsar Alexander I, when the control over all matters regarding registrations was transferred to the Heraldry Office in Petersburg. Tsar's decrees aimed at lowering the number of nobility, and just as elsewhere, affected the less wealthy nobility, majority of which belonged to the old nobility (*Uradel*). The decrees, however, did little to protect from the registration of the wealthy usurpers, (families which before the Partitions did not belong to nobility at all). As a result, a large number of families which ancestors were army or civil officials, (and who often were of lower social class) was admitted among the ranks of nobility; while a great number of old noble families lost its caste.

In 1836 *Heroldia Królestwa Polskiego* - the Heraldic Office of the Kingdom of Poland, (between 1815 and 1863 a small self-governing kingdom was established under the Russian control) was officiated in Warsaw. It functioned undisturbed until 1861. In all, *Heroldia* confirmed the pedigrees of 84,500 nobles. This meant that only one in six old nobles was able to successfully complete the registration procedures. This, in turn, resulted in a strong decrease of nobility in proportion to the rest of the total population of the Kingdom of Poland - the numbers of nobility plummeted down from 7.5% before registrations, to around 1.7% after registrations⁴¹. A similar process took place in other Russian-occupied provinces. In the guberniyas of Kiev, Kamieniec Podolski and Wolhyn the number of nobles decreased between 1831 and 1853 from 410,000 to 70,000⁴². As Krzysztof Pomian⁴³ wrote in the introduction to the book by Beauvois, this could only be described as social death of mass proportions.

Pic. 13. Arms of Czudnochowski-Biegon ennobled in Prussia on 7 November 1786, (matriculation 22 April 1804).

Apart from downsizing the noble caste, the registrations introduced by the Partitioners also added much confusion with respect to genealogy and heraldry. Klec-Pilewski describes this, as follows, "the heraldic officials, even those who were appointed in the Kingdom of Poland under Russian rule after 1815, were not historians or specialists in heraldry and genealogy, but clerks of different grades. They legalised many usurpations and false traditions still current in Poland"⁴⁴. It is

⁴⁰ S. Dumin and S. Górczyński, *Spis szlachty wylegitymowanej w guberniach grodzieńskiej, mińskiej, mohylewskiej, smoleńskiej i witebskiej* (Warszawa, 1992), XI.

⁴¹ *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, 6 vols. (Warszawa, 1996), vol. 2, 742.

⁴² D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831-1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie* (Paris, 1987), 7.

⁴³ *Ibid.*, pp.10-11.

often still extremely difficult to establish the coats of arms of many Polish families and clans to which they belong. This is especially true of cases where several families use the same surname.

In 1921, the first Constitution of the Polish Republic after World War I finally terminated all privileges of nobility and forbade the usage of arms (Article 96).⁴⁵ The later Constitution of 1935 (Article 81, §2) cancelled this paragraph, so *de facto* this meant the restitution of some old laws regarding the use of arms and honorary titles. However, the privileges were cancelled by another paragraph of the same Constitution which says that all citizens are equal by law. Such situation remains to this today.

Pic. 14. Arms Prus I of the Wisniewski family. Tadeusz Stanislaw Konstanty Wisniewski (1824-1888) was granted a hereditary count title from Francis Joseph, Emperor of Austro-Hungary in 1876, (letters patent of 1877).

families such as Borkowski or Gliński - descendants of other princely families. From the 15th century until 1795 the title of prince was granted to the Polish nobles by *Seym* only three times: in 1764 to Poniatowski; in 1768 to Sapieha; and in 1773 to Poniński family. Other titles of prince found among *szlachta* were granted by foreign monarchs. Families which received such title from the Holy Roman Emperors were: Radziwiłł (grant dated 1547), Ossoliński (1634), Lubomirski (1647), Sapieha (1700), Jabłonowski (1743) and Sułkowski (1752).

Grants of titles such as margrave, count, vicecount and baron were also bestowed mainly by foreign monarchs. According to Konarski⁴⁶, until 1772 there were only seven families which received such grants. There is only one instance (recorded in the Polish language) of a Polish monarch granting such title to the Polish noble family - in 1568 Zygmunt II August (Sigismund Augustus) King of Poland granted the title of count to the Chodkiewicz family.

The very small number of the Polish titled families has to be explained by the different laws passed by *Seym*. For

⁴⁶ *obizmie* (Warszawa, 1992), 14.

example, in 1638 there came the ban on the use of titles and honorary orders, and in 1673 the ban on foreign titles already granted to some families. In light of such bans, Polish monarch could grant titles only to foreigners. That is why, other titles which can be found among the Polish nobles were either brought to Poland by naturalised foreigners or were granted in the post-1795 period by foreign monarchs. Most grants of this period were issued by the Partitioners, although there were also examples of Papal or Napoleonic grants.

To some extent, the aristocratic titles and honorary orders and decorations in *Rzeczpospolita* were replaced by the grants of offices and ranks - many of which were merely sinecures and were of a purely honorary character. Despite this facts such ranks and offices were viewed by *szlachta* as equal if not superior in status to the Western hereditary titles without offending the egalitarian ideals of the Polish nobility. Between the 14th and the 18th century there were three main groups of such offices: senatorial, court and land offices. Their main characteristic was that they were granted for life (*dożywotnio*). One of the requirements for the granting of the offices was the age criterion - the candidates had to be 23 or over. There was also the proviso that the offices should be granted to '*stateczny, godny i zasłużony*' (earnest, worthy and meritorious) men. Grants of juridical offices additionally required the candidates to be '*aetate et intelligentia bene vigentibus*' - mature in age and mind.

Pic. 15. Arms of Jan Fryderyk Sapieha from a bookplate; beginning of the 18th century.

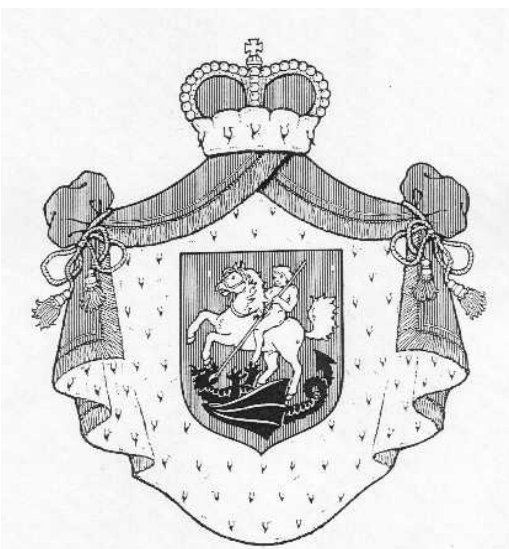
The hierarchy of the offices was laid down by *Seym*. And so, the general hierarchy for the land offices in the Polish Crown established by *Seym* of 1768 was as follows⁴⁷:

1. **podkomorzy** (Latin: *succamerarius*) - a chamberlain. In the hierarchy of the court offices second only to *marszałek* (marshal). Responsible for the safety of the king. During the royal travels and in the war camps, one of the closest associates of the king. As a land office, *podkomorzy* played the role of a royal magistrate - he arbitrated in border disputes, issued summons and passed judgments;

2. **starosta grodowy** (Latin: *scultetus* or *capitaneus cum iurisdictione*) - a starost. From the ancient times Poles were bestowing this title onto a leader, a superior and a person of the highest office in a particular town, province or region. *Seym* decided that grants of this office should be done as gratification for people meritorious towards their country. For this reason, this office was sometimes referred to as '*chleb dobrze zasłużony*' (Latin - *panis bene merentium*, English - 'bread well deserved'). The starost was a chief leader of a land or a district and as such exercised total control over its administration and military forces. During the war, the starost called up the levy in mass and led the nobles into battle. He also held the police powers and the so called '*prawo miecza*' (the law of the sword) to enforce and execute verdicts of any instance in his district;

3. **chorąży** (Latin: *vexillifer*) - a standard-bearer. He bore the standard while leading knights of his district into battle. The land standard-bearer (*chorąży ziemski*) took place of the great (*chorąży wielki*) and court (*chorąży nadworny*) standard-bearers in the event of their absence. He was present at the royal burials and he also headed the levy in mass;

4. **sędzia ziemski** (Latin: *judex terrestris*) - a district magistrate. His duties were similar to those of *podkomorzy*;

olsce (Warszawa, 1988), 186-87.

5. **stolnik** (Latin: *dapifer*) - an esquire carver; one of the oldest court offices, later used as an honorary land office;

6. **podczaszy** (Latin: *pincerna*) - a cup-bearer. He held similar functions to those of *cześnik*;

7. **podsedek** (Latin: *subjudex*) - a subaltern judge and an aid to the district judge;

8. **podstoli** (Latin: *subdapifer*) - a lord high steward - later an honorary title which originated from the function of preparing the royal table;

9. **cześnik** (Latin: *pincerna*) - a royal cup-bearer. One of the oldest offices which originated in the Piast courts. The primary function of *cześnik* - the handing of the cups of wine to the king - disappeared in later centuries. This was due to the expansion of the royal court and the creation of various new functions. From about the 16th century onward this office

was viewed merely as an honorary title;

10. **łowczy** (Latin: *venator*) - a master of the royal hunt;

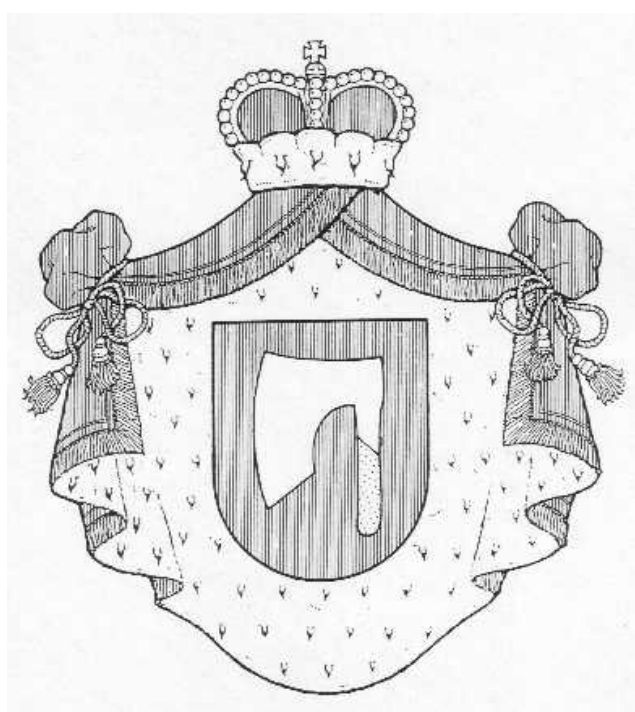
11. **wojski większy** (Latin: *tribunus*) - a high military tribune. In the event of the nobles going to war under the command of *wojewoda* (voivode), *chorąży* (standard-bearer) and/or *kasztelan* (castellan) *wojski*'s duty, among others, was to remain in the deserted province and take care of the security over their districts;

12. **pisarz ziemski** (Latin: *notarius terrestris*) - a district writer and an aid to the district judge;

13. **miecznik** (Latin: *ensifer*) - a sword-bearer. His presence was required in similar circumstances as those of *chorąży*. He carried a sword with its pommel pointing upward - as a symbol of a military command - in front of the king. During the king's burial, *miecznik* was to throw the sword on the ground or to brake it - if the king was the last member of his family's line;

14. **wojski mniejszy** (Latin: *tribunus*) - a military tribune. In general, he held similar functions to those of *wojski większy*;

15. **skarbnik** (Latin: *thesaurarius*) - a treasurer.

Origins of Polish Heraldry

Any study of the Polish heraldry should begin with a warning that in the past many articles on this subject, written in languages other than Polish, usually contained more anecdotal information than factual data. At the same time, other papers clearly represent outdated knowledge and so their value is rather diminished - for example, the section about the Polish heraldry published in "A Complete

Pic. 16. Arms Pogon Ruska of Princes Czetwertynski-Swiatopolk, an ancient princely family descending from Rurik.

Guide to Heraldry” by A. C. Fox-Davis⁴⁸. I would like to strongly advise any serious heraldist to consider similar materials with maximum caution.

It should be also remembered that Polish *herby* constitute one of the oldest and the most important monuments of the Polish culture, of which not many other relicts have survived. It is worth mentioning that the oldest monument of Polish prose - *Kazania Świętokrzyskie* (the Świętokrzyski Sermons) come from the first half of the 14th century, and the oldest Polish sentence (recorded in writing): ‘*daj, ac ja pobruszę, a ty poczywaj*’ (‘giveth to me, I shall stir and you shall rest’) survived in the Latin text of *Księga Henrykowska* (Henry’s Book) from the turn of the 14th century. Significantly, the first Polish coats of arms (e.g., *Topór, Lis, Rawa, Leszczyc*) come from the same time period. There are some coats of arms which could be considered as being even older, e.g., the charge of the *Awdaniec* clan derives its origin from the property mark which became hereditary since the beginning of the 13th century.

17. Arms *Topór* of the Ossoliński of Tęczyn family. Jerzy Ossoliński (1595-1650) Grand Chancellor of the Crown was granted a hereditary princely title from Pope Urban VIII in 1633, and similar title from the Emperor Ferdinand II in 1634. Similar title was granted to Jerzy's cousin Franciszek Maksymilian Ossoliński (1676-1756) from Louis XV King of France in 1736. Both titles became extinct in 1790.

In Poland, as a general rule, one *ród* had one *herb* (coat of arms) which was shared by all its members. When a clan was divided into separate families, all of them retained the original arms without any differencing or cadency. Paszkowski characterised this peculiarity by stating:

Whereas in Western Europe a coat of arms ‘belonged’ to a person or family, in Poland a family or a person ‘belonged’ to the coat of arms. Thus, some of the families were bearing their own coat of arms, but many, sometimes

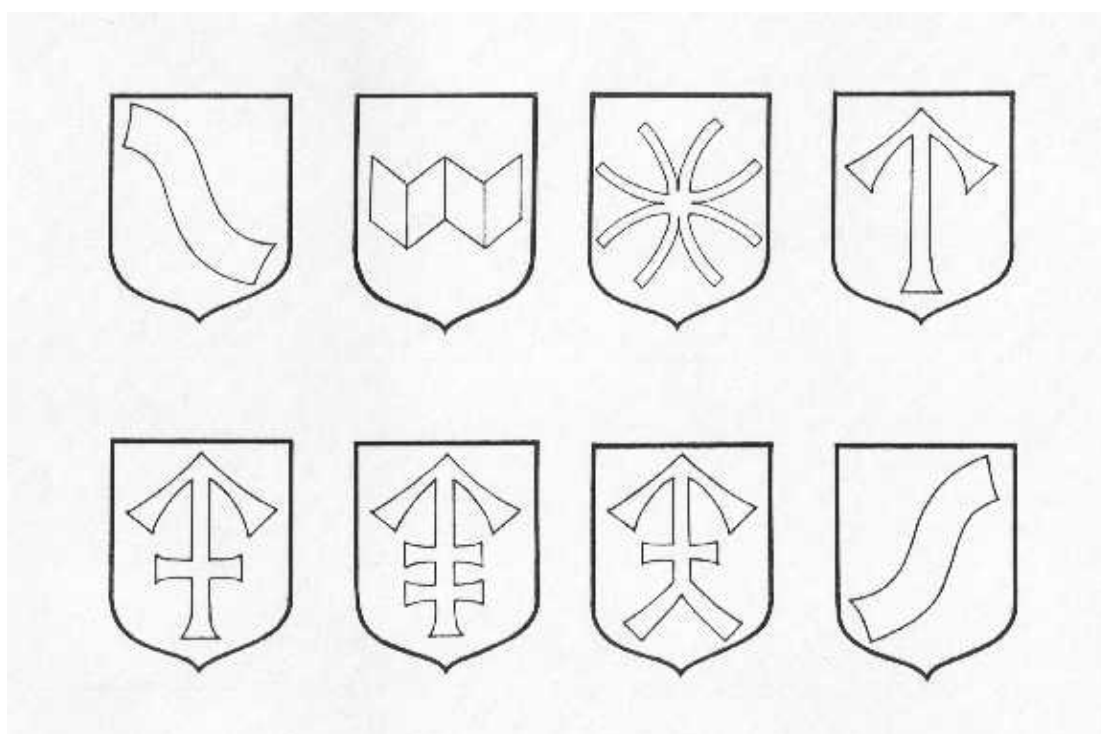
hundreds of (clan) families, shared or ‘belonged’ to one coat of arms.⁴⁹

This peculiarity may be best illustrated by the example given by Paprocki⁵⁰ who mentions the Rościszewski family which took a surname different from the names of the land properties it had owned. Those of the Rościszewski family who settled in Chrapunia became known as Chrapuńskis; those who settled in Strykwina were known as Strykwińskis; and those who settled in Borków became known as Borkowskis. Since they shared a common ancestor and belonged to the same clan - they were entitled to bear the same arms as Rościszewskis.

⁴⁸ A. C. Fox-Davies, *A Complete Guide to Heraldry* (New York, 1978), 449.

⁴⁹ Paszkowski, *Social background*, 14.

⁵⁰ Bartosz Paprocki, *Herbarz rycerstwa polskiego*, 2nd edition, edited by K. J. Turowski (Kraków, 1858), 324.

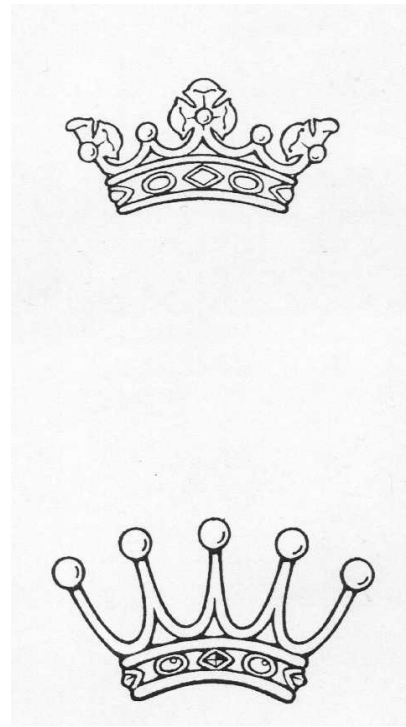
18. Examples of unique Polish charges:

18.1 krzywasn	18.2 lekawica	18.3 cross osmoróg	18.4 rogacina
18.5 rogacina przekrzyżowana	18.6 rogacina dwukrotnie przekrzyżowana	18.7 rogacina przekrzyżowana i rozdarta	18.8 krzywasn w lewo

As Konarski⁵¹ points out, there was a different process involved when members of the different heraldic clans were adopting surnames derived from the commonly occurring names of villages, such as: Baranów, Chrzanów, or Zakrzewie. In this process, quite accidentally, identical surnames were formed by members of different clans. For example, there was the Konarski family which used the *Jastrzębiec* arms. At the same time, there was another, unrelated family of the same surname which belonged to the *Awdaniec* clan. This resulted in the distinct feature of the Polish heraldic system where people belonging to the same heraldic clan and using the same coat of arms could have different surnames, while people sharing the same surname were using different arms. Some families which were ennobled or naturalised and which maintained their own ‘foreign’ family coat of arms, with no doubt have found this practice to be quite confusing. Perhaps even more confusing was the tradition that the coats of arms of the Polish nobility had names of their own; names which derived their origins from the ancient war-cries also called proclamations (Latin: *proclamatio*). Another peculiarity of the Polish heraldry was the custom that all legitimate children of a nobleman, both male and female could inherit their father’s coat of arms, (without any alterations, i.e., marks of differencing, and cadency - called ‘brisures’ in French) together with all his privileges as a noble.

⁵¹ Konarski, *O heraldyce*, 14.

As a result of the union between the Kingdom of Poland and the Great Duchy of Lithuania, noble families of the Dutchy (boyars) were adopted by Polish clans and began to use their arms. Moreover, some boyars followed the Polish example and transformed their old property marks into heraldic devices. Until 1795, which marks the end of the Polish Commonwealth, adoption into a clan constituted the most common form of ennoblement (even though this right was reserved by *Seym*). Foreign families, naturalised or ennobled in Poland from the 16th century onward, usually kept their own family coat of arms, and so did the nobility of Royal Prussia and Livonia after their union with the Polish Commonwealth. Cassubian arms of Polish Pomerania are very similar to those of Poland. Silesian nobility, (mainly Polish in origin, yet politically separate from Poland since the beginning of the 14th century) also maintained certain Polish heraldic characteristics despite much stronger Western influence. The same Polish characteristics can be observed in the heraldry of Western Pomerania and East Prussia.

Pic. 19. Examples of coronets used in Polish heraldry by szlachta:

19.1 used predominantly on helmets
19.2 used directly on the shield (not on helmets).

At an initial glance, Polish heraldry may seem to be quite simple and relatively poor in its design - with its rules much less rigid than the ones developed in Western Europe. In the eventual absence of an institution of a herald, (it disappeared during the 15th century) and heraldic visitations, as well as with the disintegration of the clan system, it deteriorated by the 16th century. In time, the old Polish heraldic terminology became forgotten and foreign influences, introduced without control, overwhelmed it. The lack of proper terminology resulted in very long and awkward blazons which uncontrollably entered Polish armorials. Only relatively recently - in 1960s - following earlier attempts by Joachim Lelewel, Franciszek Piekosiński and Helena Polackówna, Polish heraldist Adam Heymowski⁵² commenced his systematic research in this field and created proper heraldic terminology based on the original mediaeval heraldic language.

The tribal system influenced all the countries included in the Polish Commonwealth. As a result, the nobility consisting of more than forty thousand families, used about seven thousand arms including family coats of arms of Western origin. Moreover, the homonymous families, with their surnames derived from estates with identical names, bore different arms depending on the clan to which they belonged.

It is important to note that most Polish coat of arms depictions consist only of a shield, a crest, a helmet, a crest coronet, as well as of a crest and mantling. Let us consider them individually.

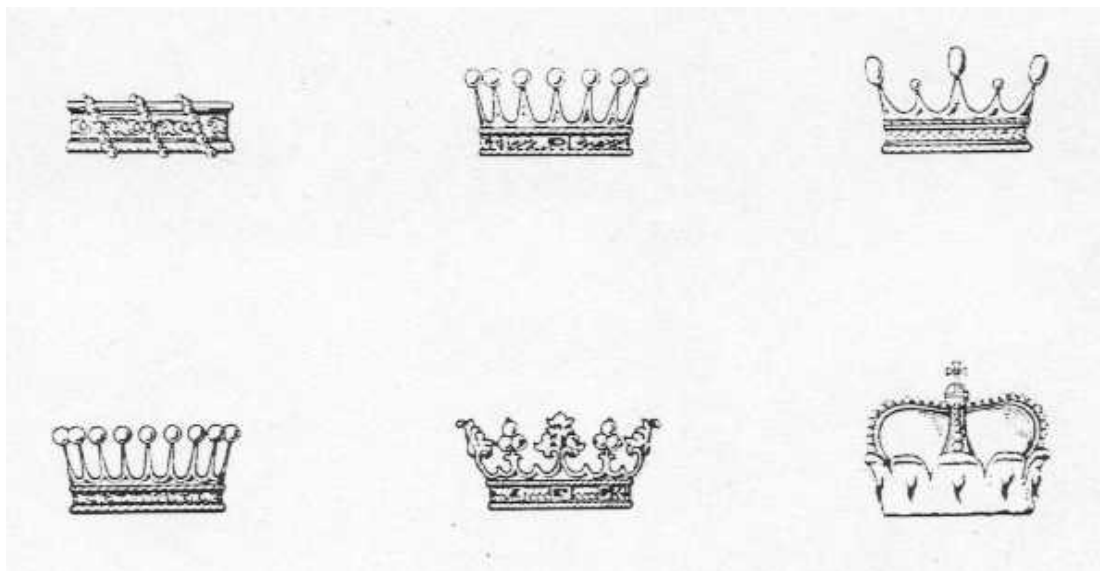
Shield

In Polish heraldry little concern was given to the various forms of the shield. During the times of the

20. Examples of coronets used in Polish heraldry by titled families:

<p>⁵² Results of his research were published in Introduction to "Herbarz szlachty Inflant polskich z 1778 roku", in <i>Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej</i> (Buenos Aires-Paris, 1964), vol. 2; and in commentaries to "Herby polskie w szlacheckim Codex Burgshamer", in <i>Średnia Żródłoznawstwo</i>, vol. 12, 1967.</p>	<p>20.1. Napoléon's baron's coronet</p>	<p>20.2. baron's (baron) coronet</p>
<p>20.4. count's (hrabia) coronet</p>	<p>20.5. marquis' (margrabia) coronet</p>	<p>20.3. viscount's (wicehrabia) coronet</p> <p>20.6. prince's (ksiąze) crown</p>

‘living heraldry’ the shields of heraldic art were based on the examples of shields used in battles or

tournaments. Polish shields followed the examples of the western form. From the 16th century onward the form of the shield in the coat of arms of paper heraldry, just as elsewhere, was heavily influenced by artistic fashion and style. They became characteristic of the beginnings of the heraldic decadence. The best examples of such shields can be found in armorials of Paprocki (see illus. no 7), Okolski and Niesiecki (see illus. no 8). From the early 19th century Polish paper heraldry was dominated by the 19th century rectangular French-style form of the shield. This form was probably popularised by Pawliszczew, who in 1853 published an armorial under the auspices of the Heroldia of the Kingdom of Poland. Because of its official character many people used it as the basis for further heraldic studies. This probably constitutes the reason for the adoption and the use of shields similar in form in the armorial compiled later by Boniecki. In 1927 the same French-style shield was also given to the official coat of arms of the Republic of Poland which is still in use today.

Nowadays Polish heraldists tend to support the view that the shape of the heraldic shield should correspond to the epoqe from which the particular arms came. Therefore, the arms of the old noble families are depicted in the 14th century-style - with the triangular form of the shield (see illus. no 4 and no 5). The round-based Spanish-style shield, on the other hand, is considered to be universal and as such can be used to portray heraldic achievements of any time period.

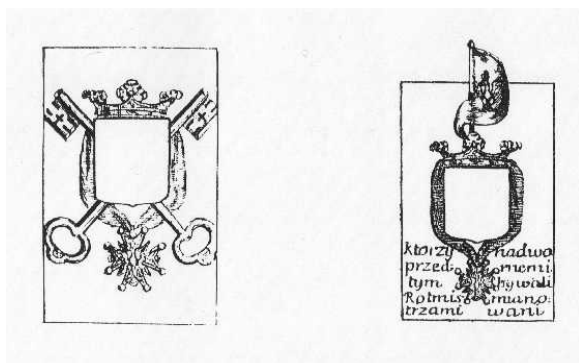
Just as in the Western heraldry, Polish heraldry also uses divisions and lines of partition, although, especially in the mediaeval heraldry such divisions of the shield were very rare. According to Szymański⁵³ who compiled a list of all known 274⁵⁴ coats of arms from that period, (he used the end of the 15th century as a bench mark), the most common divisions recorded were: per pale (which can be found in 6 arms), per fess (4 arms), per bend (1 arms), paly (2 arms) and checky (2 arms). In later periods, divisions ‘per cross’, likewise known as ‘quarterly’, also became popular but were used distinctively for the marshaling of arms. The ‘quarterly’ shield divisions were predominantly used on epitaphs, and in the 15th century could be found almost distinctly in churches. In Great Britain or Spain the marshaling of the arms followed strict rules, thus the ‘quarterly’ division was set out as follows: in 1st quarter - paternal arms, in 2nd quarter - maternal arms, in 3rd quarter - arms of the

⁵³ J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego* (Warszawa, 1993), 25.

⁵⁴ *Ibid.*, 20.

21. Examples of symbols of rank and office used during the reign of Stanislaw August Poniatowski:
21.1. podkomorzy (chamberlain)

21.2. chorazy (standard-bearer)

paternal grandmother and in 4th quarter - arms of maternal grandmother. On the other hand, in Poland there was no rigorous observance of such rules - the displaying of the pedigree could have different arrangements. According to Kulikowski⁵⁵, most popular arrangements were marshalled in the following fashion: 1st quarter - paternal arms, 2nd quarter - maternal arms, 3rd quarter - arms of maternal grandmother, 4th quarter - arms of the paternal grandmother. He also suggests that in some instances in the 4th quarter the arms of paternal

grandmother were replaced by the arms of paternal great grandmother. This was especially common when the paternal arms and the arms of paternal grandmother were the same, (as to avoid repetition).

In the 17th century, apart from the 'per cross' division of the shield, another one became very popular - the 'quarterly with an ineschuteon' (5 fields). The heraldic achievement with such division of the field had to fit the following requirements: 1st quarter - maternal arms, 2nd quarter - arms of the paternal grandmother, 3rd quarter - arms of paternal great grandmother, 4th quarter - arms of maternal grandmother, and in ineschuteon - paternal arms. It should be remembered, however, that since there was no rigorous rules for the marshalling of the arms, many other variations have been documented in the history of the Polish heraldic art.

A popular use of the 'quarterly' and 'quarterly with an ineschuteon' divisions can be observed by the 18th century when they were widely used not only in churches put also in cemeteries. Such was the fashion also throughout the 19th, but almost disappeared by the beginning of the 20th century. This is also the reason why the arms marshalled in Poland are predominantly associated with the heraldic sepulchral art.

Ordinaries that are common in the British heraldry, for instance: pale, fess, checky, chevron, chief, or paly were very rare in the Polish heraldry. According to Szymański⁵⁶, in the mediaeval times, the most common ordinaries were: chief (3 arms), fess (5 arms), pale (3 arms), bend (1 arms), bend sinister (1 arms), chevron (1 arms), base (1 arms), cross (3 arms), inescutcheon (2 arms), and bordure (2 arms). Other divisions, ordinaries and sub-ordinaries already mentioned were at that time virtually unheard of. This situation changed a little between the 16th and the 18th centuries when coats of arms of foreign origin began to be introduced into Polish heraldry by the ennobled or naturalised families. This was also because the Polish nobility did not want to blindly follow the foreign examples and so kept local patterns of design. This resulted in the formation of some unique charges in the European heraldry.

⁵⁵ Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, 49.

⁵⁶ Szymański, *Herbarz*, 26.

Most of those charges derived their origin from *znaki ziemskie* (the clan property marks), which are older than heraldry itself. Those property marks consisted of some simple line designs which represented combinations of straight and curved lines. While some, as it is suggested by Klec-Pilewski⁵⁷, were later transformed into charges which could be described in heraldic terms that are

known to the Western scholars, (i.e., straight lines changed to arrows, crosses, swords, lances, etc.; curved lines evolved into crescents, horse-shoes, scythes, and the like), other remained virtually unchanged and totally unknown abroad. Such charges include: *krzywaśń* (illus. 17.1), *łękawica* (illus. 17.2), *cross osmoróg* (illus. 17.3), and *rogacina* (illus. 17.4). Since it is extremely difficult to define charges such as *krzywaśń*, as such definition would sound a little awkward if formed precisely, i.e.: ‘a bend

Pic. 22. Arms from Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe, early 15th century:

1st row: Arms of Duke of Mazovia, Arms of Greater Poland, Arms of Lwów District in Ruthenia, Arms of the Jagiellonian dynasty;
 2nd row: Arms of the Starykon clan, Arms of the Rawa or Rawicz clan, Arms of the Poraj clan, Arms of the Nalecz clan;
 3rd row: Arms of the Odrowaz clan, Arms of the Sulima clan, Arms of the Topór clan, Arms of the Jelita clan;
 4th row: Arms of the Niesobia clan, the oldest form of the arms of the Silesian Wierzbno clan, Arms of the Ciolek clan, Arms of the Rola clan;
 5th row: Arms of the Swinka clan, Arms of the Lis clan, Arms of the Lodzia clan, Arms of the Kosciesza clan.

couped curved at each end bent in chief basewise and in base chiefwise’, one has to applaud the proposition of Mariusz Cybulski, the translator of the English section in the Szymański⁵⁸ armorial, who suggested retaining the original linguistic forms of such charges. One would hope that with time such terms could be accepted by the Western heraldists and this way help to enrich the English heraldic vocabulary, as has been the case with some French terms in the past. One would hope that the term *cross osmoróg* could be accepted on the same grounds as *cross pateé*.

⁵⁷ Klec-Pilewski, *Studies*, 20.

⁵⁸ Szymański, *Herbarz*, 72.

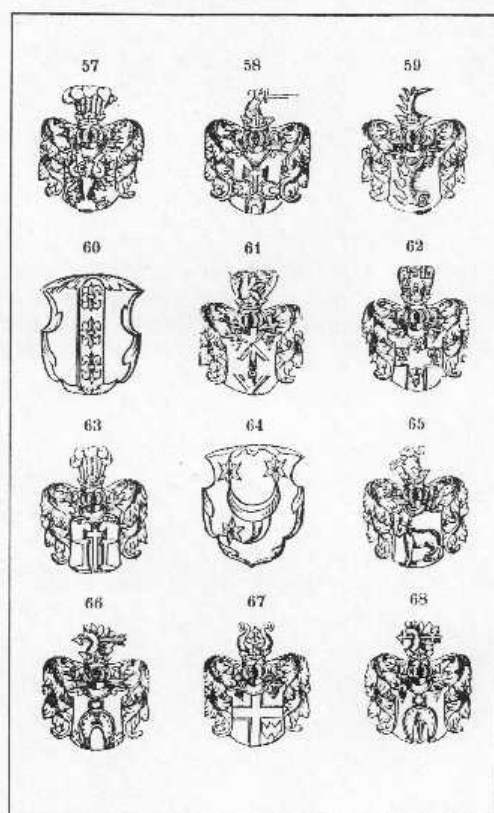
Apart from adding to the heraldic dictionary, in my opinion, the acceptance of the described charges is crucial for the proper blazon of Polish arms, since most of the other unique charges are based on them. Endorsing terms *krzywaśń*, *łękawica*, *cross osmoróg*, and *rogacina* would allow for the blazon of other more complicated charges, e.g., *rogacina przekrzyżowana* (illus. 17.5), *rogacina dwukrotnie przekrzyżowana* (illus. 17.6), *rogacina przekrzyżowana i rozdarta* (illus. 17.7) and *krzywaśń w lewo* (illus. 17.8.) could become, respectively: ‘*rogacina* crossed fesswise’, ‘*rogacina* double-crossed fesswise’, ‘*rogacina* forked in base crossed fesswise’ and ‘*krzywaśń* sinisterwise’. Other charges such as animals, birds, buildings, human figures and plants, rather popular in Polish heraldry were, according to Klec-Pilewski⁵⁹, also often based on the extremely ancient totems of different clans. In contrast, other foreign and exotic objects or fantastic beasts used as heraldic charges were utilised quite rarely.

Crest

The crest in the Polish language is called *klejnot* (German - *kleinod*, *helmkleinod*) or *cymer* (French - *cimier*). Its use became popular at the beginning of the 14th century. According to Szymański, we know only of 54 (19.5%) different crests used in all 274 known mediaeval arms⁶⁰. This does not mean that the rest of the arms did not have any crests, it rather suggests that in Polish heraldry their significance was much smaller than in the West. This view is reinforced further by the fact that fifteen descriptions of those crests, according to Szymanski⁶¹, come from foreign sources. This lack of interest in the

Pic. 23. Arms from the Armorial of Jan Długosz, 1462-1480:

1st row: Arms of the Amadej clan, Arms of the Belina clan, Arms of the Biberstein clan;
 2nd row: Arms of the Godula clan, Arms of the Bogoria clan, Arms of the Bozeczdarz clan;
 3rd row: Arms of the Cholewa clan, Arms of the Cielatkowa clan, Arms of the Ciolek clan;
 4th row: Arms of the Dabrowa clan, Arms of the Debno clan, Arms of the Dolega clan.

crest had to do with the fact that in reality there was no stable institution of the herald and that the tournaments conducted in Poland were not as numerous as in the West. To make matters worse, our knowledge of the crests is seriously jeopardised because in the 16th century many then known original crests were replaced by lazy printers of the Paprocki and later the Okolski armorials with a standard form of ostrich and peacock feathers. Since then, almost one in every four heraldic achievements has some form of feathers included in its crest. Polish heraldry knows considerably more about the crests of arms from ennoblements and naturalisations, where each grant was recorded by the Royal Chancellery. Kulikowski⁶² suggests that this was probably because

⁵⁹ Klec-Pilewski, *Studies*, 20.

⁶⁰ Szymański, *Herbarz*, 48-49.

⁶¹ *Ibid.*, 50.

⁶² Kulikowski, *Heraldyka szlachecka*, 194.

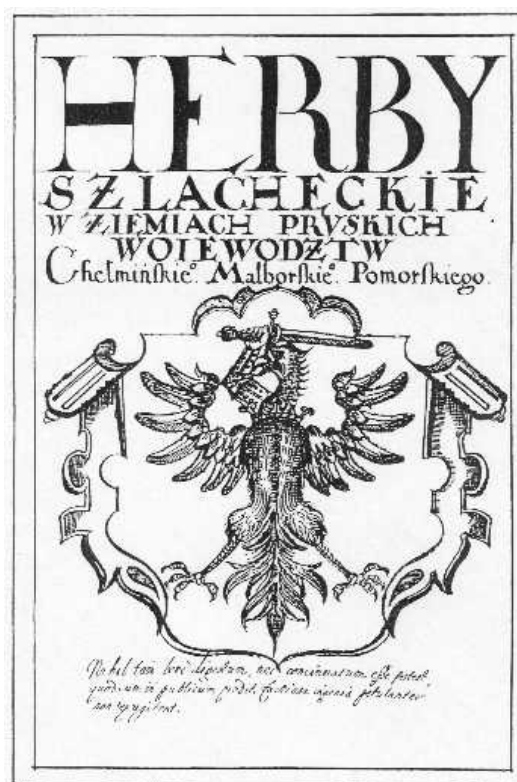
the Chancellery followed the example of its corresponding offices in the foreign countries and recorded detailed blazons of both the shield and the crest. In the Polish heraldry, some princely families did not use the crest and instead opted to rest the prince's crown straight against the helmet, (today this is considered a bad heraldry) or as a coronet of rank on the manteau.

Helmet

The position of a helmet had absolutely no significance in the Polish heraldry. Only nowadays Polish heraldists postulate that helmets should be orientated according to the position of the crest. Helmet 'in profile' position, (such as used by an esquire in English heraldry) is suggested when the crest consists of an object facing to the dexter side of the shield, i.e., 'demi-lion rampant' or a 'wing'. Helmet positioned *affronté* is preferred when the crest consists of an object facing as in real life, to the front of a helmet, (or in other words, an object which should be looked upon from the front) i.e., 'demi-man' or 'stags attire'. Similarly, in the past no significance was given to the type of a helmet used. The pot-helmet, the great-helmet and the tilting-helmet were usually found in the mediaeval heraldry, while barred-helmet (silver with gold bars) became almost universal from the early 16th century onward.

Crest coronet

According to Szymański, since the mediaeval times, after the shield and the crest, the crest coronet should be viewed as the third most important component of any coat of arms of Polish nobility. As proof for such statement Szymański⁶³ stipulated that 11 out of 54 known Polish heraldic achievements of mediaeval times (which include helmets and crest), include crest coronet. He also pointed out an even more important fact, that all information about such coronets come from Polish sources.

Pic. 24. Title page from J. K. Dachnowski's Armorial of the Royal Prussia, (in J. K. Dachnowski, Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku.

While the use of shields and helmets has not been regulated by the Polish heraldic rules, the use as well as the shape of coronets was nevertheless outlined precisely.

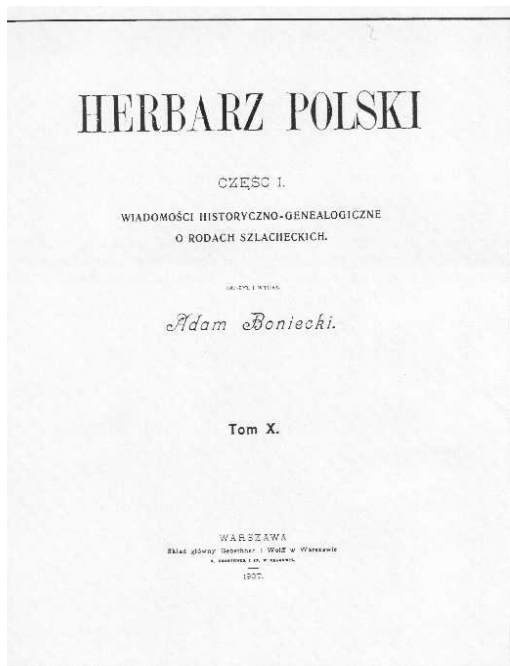
Polish heraldry knows several types of crest coronets, however, since the early 16th century only two of them have been used by the majority of *szlachta* members in their arms:

- a. the circler which consists of three leaf and two pearl points set (most commonly) with precious stones and very similar in design to those of French *marquis* coronet (see illus. 19.1). This type was predominantly used on helmets, but it could also be placed straight on the shield; and
- b. the circler which consists of five pearl points and also set with precious stones (see illus. 19.2). This type was used directly on the shield (not used on helmets).

⁶³ Ibid., 48.

Other types of coronets were specific of relatively very small group of titled families and included the following types:

1. baron's (*baron*) coronet - the circlet (set with precious stones) which consists of seven pearl points - similar to the more recent form of the German *Freiherr* or the Belgian count coronet (illus. 20.1);
2. Napoleonic baron's coronet - plain circlet, three times wound around with a string of pearls (illus. 20.2);
3. viscount's (*wicehrabia*) coronet - plain circlet which consists of three large and two small pearl points - similar in shape to the more recent form of the French *vicomte* coronet (illus. 20.3);
4. count's (*hrabia*) coronet - the circlet (set with precious stones) which consists of nine pearl points - similar to the more recent form of the German *graf* coronet (illus. 20.4);
5. marquis' (*margrabia*) coronet - the circlet (set with precious stones) which consists of three leaf and two pearl points, the latter consists of three pearls each grouped in trefoil. Similar in shape to the more recent form of the French, Portuguese or Spanish marquis coronet (illus. 20.5);
6. prince's (*książę*) crown - a cherry red velvet cap, turned up with ermine, scalloped into round pieces, enclosed by four-sided arches of the crown set with pearls and with blue Imperial orb and gold cross at the top. In Polish, this crown is sometimes called *mitra*, its shape being similar to the German *Fürstenhut* (illus. 20.6).

Pic. 25. Title page of A. Boniecki's Herbarz Polski, 1899-1914.

Mantling

It seems that Polish heraldry has never been too concerned with mantling. According to Szymański⁶⁴, this was because in reality Polish knights did not include lambrequins on helmets. In the West the lambrequins were in practical use until the end of the 15th century. That was why the lambrequins were part of heraldic design from the very beginning. In the Polish heraldic art, on the other hand, mantling was introduced rather late. The first iconographic example of the heraldic achievement with mantling comes from the 14th century. Szymański points out that of all Polish mediaeval arms recorded by him only 37 contain lambrequins, of which 13 do not contain any description of the tinctures. In the 16th century - the beginning of the period of 'paper heraldry' - mantling became more popular. Since it was popularised by the armorial *Orbis Polonus* by Szymon Okolski it became an essential part of the heraldic achievement of Polish nobility.

Robe of estate in Polish heraldry was used only by princely and some count, (only those who received special exemptions in the grant of the title) families.

War-cries

Together with other heraldic devices the clans also used war-cries, which had strong links with their arms. The war-cries varied in their origins; they were either topographical, or derived from the names, sobriquets or totems of their founders, or were ideological in origin. The names of the arms usually

⁶⁴ Szymański, *Herbarz*, 60.

alluded to the charges of the field or to the crest. Sometimes the old war-cries were considered as *sui generis* names of particular arms, (quite a few of them still are).

According to Szymański⁶⁵, apart from the heraldic charges, the war-cry or the proclamation (Latin: *proclamatio*) was the most important component of the coat of arms of Polish nobility. In the Polish tradition, each arms had a name of its own which derived from those proclamations. The best examples of such proclamatio-arms (as they are known), are the coat of arms called *Leliwa*, *Topór*, *Lis* and *Jastrzębiec*. To some extent, in my opinion, such proclamatio-names replaced the role of the blazon. This was simply because most noblemen knew from their experience descriptions of particular arms just by evoking the proclamatio-name. Thus, most of them would be able to correctly visualise the arms *Leliwa* without describing them using their blazon: "Azure, a crescent Or surmounted by a mullet of six points of the Same".

Supporters, Mottoes and other accessories

The supporters were introduced into Polish heraldry in the 14th century when they could be found on the royal seals of Jadwiga Queen of Poland and Władysław Jagiełło. However, supporters never became popular among the nobles, and as a result were associated only with titled families, (with the exception of coats of arms belonging to naturalised foreigners which were introduced to Polish heraldry).

Another rare accessory in Polish heraldic art is motto. The first known examples of this device come from the 18th century. Mottoes were used more widely during the 18th century and almost entirely by the titled nobility. The use of the mottoes was not restricted by any laws and so families were free to choose them. Some of the most famous mottoes are those used by Count Zamoyski - *To mniej boli* (It hurts less); Prince Sanguszko - *Z przekonania* (Out of conviction); Prince Radziwiłł - *Bóg nam radzi* (Lord guides us); Prince Czartoryski - *Bądź co bądź* (Let it be what has to be); and Prince Sułkowski - *Tout pour la patrie* (Everything for the Fatherland).

During the reign of Stanisław August Poniatowski other symbols - of rank and office - placed behind, under, or on the sides of the heraldic shield also became popular. For example: two keys crossed in saltire were placed behind the shield of *podkomorzy* (chamberlain), two marshal's batons crossed in saltire were placed behind the shield of *marszałek* (marshal), two swords in pale were placed on the sides of the heraldic shield of *miecznik* (sword-bearer) and two bugles were placed below the shield in the arms of *łowczy* (royal hunt master).

Finally, it should be stressed once again that in Poland the most important factor was to have a rank of a nobleman. The coats of arms did not have the same importance. Despite widespread written and oral tradition on the subject, there was a general lack of serious interest about them.

The following is the list of various sources and bibliographical material helpful in obtaining iconographical references on Polish Heraldry.

Polish Mediaeval Coats of Arms in European Armorial

1. Bellenville Armorial, ca. 1364-1386.

Author: most probably Geldre Claes Heinen.

Content: among 1,722 armorial shields, of which 478 with helmets and crests, 24 armorial shields of Polish knights, (2 arms were depicted twice, so in fact, only 22 arms) can be found.

Original: ?

---

⁶⁵ Ibid., 11.

Published: “L’Armorial Bellenville” edited by L. Jequier, in *Cahier d’Héraldique*, Paris, vol. 5/1983. Reports in the *Recueil du Ile Congrès international des sciences genealogique et héraldique*, Liège 29 of May - 2 of June 1972 - article in French.

2. Wapenboek Gelre or Armorial de Gerle, ca. 1370-1386.

Author: Geldre Claes Heinen.

Content: among 1,755 achievements of arms in colour, 25 arms of Polish knights (this includes arms of 1 Hungarian and 3 Silesian knights who were owners of large estates in the Kingdom of Poland) can be found.

Original: Brussels, Royal Library, ms.15652-56.

Published: D. L. Galbreath, “La Suisse féodale d’après l’Armorial de gelre”, in *Archives Héraldiques Suisses*, vol. 46/1932. - article in French.

S. Mikucki, “Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gerlego”, in *Studia Źródłoznawcze*, vol. 3/1958 - article in Polish, concerned only with Slavic arms.

3. Armorial équestre de la Toison d’Or et de l’Europe or An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe, early 15th century.

Author: most probably Jean Lefevre de Saint Remy.

Content: 53 armorial shields of Polish knights, in colour; depiction of the Polish king in the tournamental attire; as well as examples of civic heraldry (arms of provinces) can be found.

Original: Paris, Bibliotheque de Arsenal, no.4790.

Published: L. Larchey, *Armorial ancien équestre de la Toison d’Or et de l’Europe au XV siecle* (Paris, 1890) - article in French.

R. Pinches and A. Wood, *An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe* (London, 1971) - there is an introduction in English to Polish heraldry by B. J. Klec-Pilewski.

4. Books of the Brotherhood of St. Christopher on the Arlberg, ca. early 15th century.

Content: among the arms of the Brotherhood’s members, 12 armorial shields of Polish knights can be found.

Original: Vienna, Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv.

Published: O. Hupp, *Die Wappenbücher von Arlberg v.1: Die drei Orginal-Handschriften vom St.Christoph dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430* (Berlin, 1937-1943) - article in German.

H. Polaczkówna, “Księga bracka na Arlbergu w Tyrolu”, in *Miesięcznik heraldyczny*, vol.10/1931 - article in Polish.

5. Bergshammar Armorial or Codex Bergshammar, ca. 1435.

Content: 3,388 arms with or without helmet or crest; 70 armorial shields of Polish knights, dignitaries and clergymen, as well as some examples of civic heraldry (arms of provinces) can be found.

Original: Stockholm, Riksarkivet, Bergshammarsamlingen.

Published: J. Raneke, “Bergshammarvapenboken”, in *Medeltidsheraldisk studie* (Lund, 1975) - article in Swedish.

A. Heymowski, “Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar”, in *Studia Źródłoznawcze*, vol.12/1967 - article in Polish about Polish arms within the Armorial.

6. Armorial Gymnich (Lyncenich), ca. 1445.

Content: 46 arms of Polish knights (4 arms were depicted twice, so in fact, only 42 arms) can be found.

Original: Brussels, Royal Library, ms. II, 6567 (Fonds Houwaert).

Published: A. Heymowski, Adam, “Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich”, in *Studia Źródłoznawcze*, vol.29/1985 - article in Polish about Polish arms within the Armorial.

7. *Des Conrad Grünenberg Ritters und Bürgers zu Constanzer Wappenbuch* or *The Armorial of Conrad Grünenberg*, 1483.

Content: 2 arms of Polish knights.

Original: Berlin, Private State Archives, Berlin-Dahlem, (contemporary copy: Munich, State Library).

Published: R. von Stillfried Rand A. M. Hildebrandt, *Des Conrad Grünenberg Ritters und Bürgers zu Constanzer Wappenbuch* or *The Armorial of Conrad Grünenberg*, Frankfurt am Main, publishing date unknown - article in German.

8. *Das Concilium co zu Constanz* or *Chronicle of the Council of Constance*, 1483.

Content: 17 arms of Polish knights.

Original: ?

Published: H. Polackówna, "Najstarsze źródła heraldyki polskiej", in *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie* (Lwów, 1924), vol. 1, 3-10.

S. Mikucki, "Barwa w heraldyce średniowiecznej", in *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego* (Lwów, 1928-1929), vol. 9, pp.210-212.

Polish Mediaeval Coats of Arms in Polish Armorial and Other Sources

1. *A Legend of St. Hedwig in Codex of Ostrów* (in Polish: *Legenda o Św. Jadwidze w Kodeksie ostrowskim*), 1353.

Content: 8 arms of Polish knights, in colour.

Original: ?

Published: K. Stronczyński, *Legenda obrazowa o Św. Jadwidze księżnie śląskiej według rękopisu z 1353 przedstawiona i z późniejszymi teje treści obrazami porównana* (Kraków, 1880) - in Polish language.

T. Wąsowicz, *Legenda Śląska* (Wrocław, 1967) - in Polish language.

W. von Braunfels, *Der Hedvigs-Codex von 1353*, (Berlin, 1972) - in German language.

2. *The heraldic frieze from the Chapel of St. Jacob of Lad* (in Polish: *Fryz heraldyczny z kaplicy Św. Jakuba w Łądzie*), 1357-1372.

Content: among 21 arms, 17 are of Polish knights.

Published: J. Łojko, "Fryz heraldyczny z kaplicy klasztornej Św. Jakuba w Łądzie nad Wartą", in *Studia Źródłoznawcze*, vol.22/1977, 125-150 - in Polish language.

3. *Insignorum clenodiorum Regis et Regni Poloniae descripto* or *Klejnoty Długosza* or *Armorial of Jan Długosz*, 1462 -1480.

This most important Polish armorial has survived in subsequent seven copies. Because those copies differ from each other, we list them in chronological order below:

3a. *Rękopis Biblioteki w Kórniku*

(Copy from the Library of Kórnik)

Original: Library in Kórnik, Poland.

3b. *Rękopis Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*

(Copy from Library of Zakład Narodowy Ossolińskich)

Original: Library of Zakład Narodowy Ossolińskich in Wrocław, Poland.

3c. *Rękopis w Kodeksie Biblioteki XX Chigich*

(Copy from the Codex of Library of XX Chigich in Rome, Italy)

Original: Library of Rome.

3d. Rękopis Łętkowskiego

(Copy of Łętkowski)

Original: Library in Wilanów, Poland.**3e. Rękopis paryski** (Paris copy), known also as *Herbarz arsenalski* (Armorial of Arsenal), 1570s.**Content:** 178 arms in colour (of those 118 belong to Polish knights). The other arms consist of ecclesiastical arms, civic arms, etc.**Original:** Paris Library of Arsenal, no.11114.**Published:** H. Polaczkówna, "Stemmata Polonica, rękopis nr 11114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu", in *Prace Sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, Lwów, vol.1/1927, 161-250 - article in Polish language.**3f. Kodeks Erazma Kamyna** (Codex of Erasm Kamyn), 1575.**Original:** Library of the Lvov University.**3g. Kodeks Erazma Kamyna** (Codex of Erasm Kamyn), 1575.**Original:** Library of Ordynacji Zamojskich in Warsaw.**Note:** There are several reeditions of the *Armorial of Jan Długosz*, of which the most noticable are:- *Banderia Prudentorum*, edited by K. Górski (Warszawa, 1958).- "Klejnoty Długoszone" edited by M. Friedberg, in *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego* (Lwów, 1931), vol. 10/1930.- *Banderia Prudentorum tudzież Insignia Seu Clenodia Regni Poloniae*, edited by J. Muczkowski (Kraków, 1851, republished by WAiF, Warszawa, 1979).**Polish Armorial (16th - 20th century)**

Since the 16th century, almost all Polish "armorials" (English translation for the Polish term *herbarz*) have not only been covering heraldry, but also dealt with genealogy. Klec-Pilewski⁶⁶ suggests that the whole term "heraldry" was, and still is, often used in the Polish language to cover both subjects.

1. Arma Regni Poloniae or Herbarz Marka Ambrożego, 1562.**Author:** Marek Ambroży.**Content:** 112 coats of arms.**Published:** Marek Ambroży, *Arma Regni Poloniae* (Antwerpia, 1882).**2. Herbarz rycerstwa polskiego**, 1584.**Author:** Bartosz Paprocki.**Content:** armorial contains genealogies of Polish nobility and description of their arms where applicable, reprint of Polish 16th century classic, arranged alphabetically, supplemented by index.**Published:** B. Paprocki, *Herbarz rycerstwa polskiego*, 2nd edition, edited by K. J. Turowski (Kraków, 1858).**3. Orbis Polonus**, 1614-1645.**Author:** Szymon Okolski.⁶⁶ Klec-Pilewski, *Studies*, 12.

Content: this armorial was written in Latin. Its author based his writings on earlier published works of Długosz and Paprocki (see above). As other Polish armorials, it contains genealogies of Polish nobility and description of their arms where applicable.

Published: S. Okolski, *Orbis Polonus*, 3 vols. (Kraków, 1614-45).

4. Herbarz szlachty Prus Królewskich, 1632-1654.

Author: Jan Karol Dachnowski.

Original: There are two original manuscripts written by Dachnowski, as well as the 18th century copy. In chronological order these are:

4a. Rękopis Biblioteki w Kórniku (Copy from Library of Kórnik).

Original: Library in Kórnik, Poland, signature BK 474.

Content: Copy made between 1632-1648.

4b. Rękopis Biblioteki Narodowej w Warszawie

(Copy from the National Library in Warsaw).

Original: National Library in Warsaw, Poland, signature III 3143.

Content: Copy made between 1650-54.

4c. Rękopis toruński (Copy from the Archives in Toruń).

Original: State Archives in Toruń, Poland, signature II. III. 13.

Content: Copy made between 1705-1716 (?).

Content: armorial contains arms of Polish nobility of the Royal Prussia province as well as some genealogical data. It was written in Latin and Polish.

Published: Z. Pentek, *Jan Karol Dachnowski: Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, (Kórnik, 1995).

5. Compendium (Nomenclator) or Herbarz rycerstwa Wielkiego Xięstwa Litewskiego, 1658.

Author: Rev. Wojciech Wijuk Kojalowicz SJ.

Content: armorial contains genealogical data as well as blazons of arms of the Polish noble families of Lithuanian origin. Supplemented by index of family names. In Polish it has been published under the title *Compendium*, and in Latin - *Nomenclator*.

Published: W. Wijuk Kojalowicz, "Herbarz rycerstwa Wielkiego Xięstwa Litewskiego tzw. Compendium"; in F. Piekosiński (ed.), *Herold Polski*, vol. 1/1897.

W. Wijuk Kojalowicz, "Herbarz szlachty Wielkiego Xięstwa Litewskiego tzw. Nomenclator"; in F. Piekosiński (ed.), *Herold Polski*, vol. 3/1905.

6. Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1694.

Author: Wacław Potocki.

Content: in essence this armorial has been rewritten in a rhyme form from the armorial of Okolski (see no. 3). It contains 320 poems about arms of Polish nobility and royalty.

Published: W. Potocki, *Poczet herbów szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 1694.

7. Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana, 1728.

Author: Rev. Kasper Niesiecki SJ.

Content: one of the most important genealogical and heraldic works in Polish bibliography. This four-volume armorial was arranged alphabetically by family names and by the names of the arms. Its

genealogical and heraldic value was recognised in the 19th century by the heraldic offices of Polish partitioners, who used it on equal terms with other documents for registrations of arms and/or pedigree.

Published: K. Niesiecki, *Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana*, 4 vols. (Lwów, 1728).

8. *Herbarz wielu domów Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, 1757.

Author: Stanisław J. Duńczewski.

Content: this armorial which has a form of a compilation, was based mostly on Niesiecki's armorial.

Published: S. J. Duńczewski, *Herbarz wielu domów Korony Polskiej i W. X. Litewskiego*, vols. I-II (Zamość, 1757).

9. *Herbarz szlachty Inflant polskich*, 1778.

Author: this armorial is based on registration acts of the provincial Court of Dyneburg of 1778. Later, as part of the collection of the Central Archives of Vitebsk those acts were held in the National Archives in Vilnius (at least until 1939). A copy of those registrations was made around 1931 by Z. Belina-Prażmowski. Adam Heymowski published, edited and footnoted duplicate in 1964.

Content: this alphabetically arranged armorial contains arms and genealogies of 127 noble families of Polish Livonia.

Original: ?

Published: A. Heymowski, "Herbarz szlachty Inflant polskich z 1778 roku", in *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej* (Buenos Aires-Paris, 1964), vol. 2.

10. *Herbarz: Dopelnienie Niesieckiego*, end of the 18th century.

Author: Ignacy Kapica-Milewski.

Content: armorial of the nobility of Mazovia and Podlachia, supplement to Item no. 7, arranged alphabetically.

Published: I. Kapica-Milewski, *Herbarz: Dopelnienie Niesieckiego* (Kraków, 1870).

11. *Herbarz Polski*, 1839-1845.

Author: Rev. Kasper Niesiecki SJ.

Content: this ten-volume armorial contains genealogies of Polish nobility and description of their arms where applicable. This armorial edited and published by J. N. Bobrowicz is a reedition of the Polish 18th century classic, Item no. 7. It has been updated with footnotes from Duńczewski, Krasicki, Kuropatnicki, Wielądek and its editor. It was arranged alphabetically and supplemented.

Published: K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, 2nd ed., edited by J. N. Bobrowicz (Leipzig, 1839-1845, republished by WAiF, Warszawa, 1979).

12. *Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego najwyżej zatwierdzony*, 1853.

Author: Mikołaj Pawliszczew, privy councillor of the Russian Tsar delegated to Poland to compile an armorial of Polish nobility.

Content: this armorial published by the Heraldic Authority of the Kingdom of Poland, is viewed by experts as a publication of very low value, as it is teeming with various and serious mistakes.

Published: M. Pawliszczew, *Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego najwyżej zatwierdzony*, 2 vols. (Warszawa, 1853).

13. *Herbarz Polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszelkich stanów i czasów*, 1855-1862.

Author: Hipolit Stupnicki.

Content: essentially it is a three-volume compendium of *Herbarz Polski*, Item no. 11.

Published: H. Stupnicki, *Herbarz Polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszelkich stanów i czasów* (Lwów, 1855-1862).

14. *Złota księga szlachty polskiej*, 1879-1908.

Author: Tadeusz Żychliński (ed.).

Content: genealogical monographs of Polish noble families arranged alphabetically within each volume (31 volumes).

Published: T. Żychliński (ed.), *Złota księga szlachty polskiej*, 31 vols. (Poznań, 1879-1908).

15. *Poczet Rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, 1887.

Author: Adam Fredro Boniecki.

Content: armorial of noble families of Great Duchy of Lithuania of the 15th and the 16th centuries. Genealogical and heraldic material published by Boniecki was based strictly on source materials, and therefore, was acclaimed as model for future scientifically orientated works in this discipline.

Published: A. Boniecki, *Poczet Rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku* (Warszawa, 1887).

16. *Księga herbowa rodów polskich*, 1896.

Author: Juliusz R. Ostrowski.

Content: the role of arms of Polish nobility. The effect of over 20 years of research allowed Ostrowski to complete an unparalleled in Poland heraldic work which contains over 3700 b/w illustrations of Polish arms. The role is arranged alphabetically, (by the proclamatio-names used for Polish coats of arms) up to the letter "S".

Published: J. R. Ostrowski, *Księga herbowa rodów polskich* (Warszawa, 1896).

17. *Herbarz Polski*, 1899-1913.

Author: Adam Fredro Boniecki.

Content: genealogies of Polish nobility and description of their arms where applicable. As in his previous work, Boniecki based his *Herbarz* on source material, (he included over 147 source type references; acts, documents, etc.). This armorial, arranged alphabetically, covers names beginning with letters "A" to "M" only. It has 16 volumes and 6 supplements. Other unpublished volumes from letters "M" to "Z", edited by W. Dworzaczek and awaiting publication, were destroyed during the Warsaw Uprising in 1944.

Published: A. Boniecki, *Herbarz Polski*, 16 vols. (Warszawa, 1901-1913).

18. *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, 1904-1938.

Author: Seweryn Uruski.

Content: genealogies of Polish nobility and description of their arms where applicable, based on the official registration of the 19th century, arranged alphabetically and covering names beginning with the letters "A" to "R" only, 15 volumes and a supplement.

Published: S. Uruski, *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, 15 vols. (Warszawa, 1904-1938).

19. *Herby szlachty polskiej*, 1908.

Author: Zbigniew Leszczyński.

Content: a concise one-volume armorial of the Polish nobility. It includes 440 colour pictures of arms. The new edition published by Paszkiewicz and Kulczycki is updated with an introduction in English, a list of surnames of Polish noble families and an index of arms.

Published: M. Paszkiewicz and J. Kulczycki, *Herby rodów polskich / Polish Coats of Arms* (London, 1990).

20. *Tablice odmian herbowych*, 1909.

Author: Stanisław Chrząński.

Content: the role of arms of Polish nobility, arranged by charges. It contains colour illustrations of Polish arms and names of families which used such arms.

Published: S. Chrząński, *Tablice odmian herbowych* (Warszawa, 1909).

21. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, 1929.

Author: Stanisław Dziadulewicz.

Content: armorial of Polish nobility of Tartar origin of both Moslem and Christian faith. Like other Polish armorials, it contains genealogical data. Arranged alphabetically.

Published: S. Dziadulewicz, *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* (Wilno, 1929).

22. *Armorial de la noblesse polonaise titrée*, 1958.

Author: Szymon Konarski.

Content: armorial of Polish titled families.

Published: S. Konarski, *Armorial de la noblesse polonaise titrée* (Paris, 1958).

23. *Herby szlachty polskiej*, 1990.

Author: Sławomir Gorzyński & Jerzy Kochanowski.

Content: "pocket size" armorial which includes 150 b/w pictures of most common Polish coats of arms and a list of surnames of Polish noble families.

Published: S. Gorzyński and J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej* (Warszawa, 1990).

24. *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, 1993.

Author: Józef Szymański.

Content: one of the most recent and most comprehensive armorials of Polish nobility of the mediaeval period. It contains illustrations and blazons of 274 arms used in Poland between the 13th and the 15th century. All entries have been painstakingly attained with source documents, iconographical references, bibliographical data, footnotes, etc. Parts of the armorial have been written both in English and Polish.

Published: J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego* (Warszawa, 1993).

25. *Herbarz mazowiecki*, 1997-

Author: Jerzy Łempicki.

Content: the most recent armorial of Polish nobility. It contains detailed information on Polish nobility of Masovia. So far, only three volumes have been published. They contain: vol. I - Introduction, vol. II - Nobility of the Płock district and vol. III - Nobility of the Bielsko district.

Published: J. Łempicki, *Herbarz mazowiecki*, 3 vols. (Poznań, 1997-).

Bibliography:

- Beauvois, Daniel. *Polacy na Ukrainie 1831-1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie* (Paris: Instytut Literacki, 1987).
- Białkowski, Leszek. *Ród Bibersteinów* (Kraków: G. Gebethner i Ska, 1908).
- Białkowski, Leszek. "Ród Czamborów-Rogałów w dawnych wiekach", in *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego* (Kraków, vol. 6/1923).
- Białkowski, Leszek. *Ród Bibersteinów a ród Momotów godła Jeleniego Rogu w wiekach XIV-XVI* (Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 1948).
- Bieniak, Józef. "Rody rycerskie jako czynnik struktury społecznej w Polsce XIII-XV wieku"; in Łowmiański, Henryk, *Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego* (Wrocław, 1973).
- Bigoszewska, Wanda. *Polskie ordery i odznaczenia* (Warszawa: Wydawnictwo Interpress, 1989).
- Boniecki, Adam. *Poczet Rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku* (Warszawa, 1887).
- Boniecki, Adam. *Herbarz Polski*, 16 vols. (Warszawa, 1899-1914).
- Braunfels, von W. *Der Hedvigs-Codex von 1353* (Berlin, 1972).
- Brown, Lesley. *The New Shorter Oxford English Dictionary*, 2 vols. (Oxford: Oxford-Clarendon Press, 1993).
- Brückner, Aleksander. *Encyklopedia Staropolska*, 2 vols. (Warszawa: Wydawnictwo Trzaska, Evert i Michalski, 1937-1939).
- Brzeziński, Richard. *Polish Armies 1569-1696*, 2 vols. (London: Osprey, 1987).
- Chrzański, S. *Tablice odmian herbowych* (Warszawa, 1909).
- Ciślak, Edmund, ed. *Historia Gdańska*, 2 vols. (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982).
- Dachnowski, Jan Karol. *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku* (Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1996).
- Davies, Norman. *Gods Playground: A History of Poland in two Volumes*, 2 vols. (Oxford: Oxford University Press, 1986).
- Dumin, Stanisław and Górzyński, Sławomir. *Spis szlachty wylegitymowanej w guberniach grodzieńskiej, mińskiej, mohylewskiej, smoleńskiej i witebskiej* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1992).
- Dziadulewicz, Stanisław. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce* (Wilno, 1929).
- Fox-Davies, Arthur C. *A Complete Guide to Heraldry* (New York: Bonanza Books, 1978).

-
- Fox-Davies, Arthur C. *The Art of Heraldry: An Encyclopaedia of Armory* (London: Bloomsbury Books, 1986).
- Friedberg, Marian, ed. "Klejnoty Długoszowe", in *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, (vol. 10/1930, Lwów, 1931).
- Galbreath, D. L. "La Suisse féodale d'après l'Armorial de gelre", in *Archives Héraldiques Suisses*. vol. 46/1932.
- Gardner, Monica. *Kościuszko* (London: Allen & Unwin, 1942).
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia Staropolska*, 2 vols. (Warszawa, 1901).
- Góralski, Zbigniew. *Urzędy i godności w dawnej Polsce* (Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988).
- Górski, Krzysztof, ed. *Joannis Długossi Banderia Prudentorum* (Warszawa, 1958).
- Górzyński, Sławomir and Kochanowski, Jerzy. *Herby szlachty polskiej* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego i Wydawnictwa Alfa, 1990).
- Heymowski, Adam. "Herbarz szlachty Inflant polskich z 1778 roku", in *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej* (Buenos Aires-Paris, 1964, vol. 2).
- Heymowski, Adam. *Polish Arms in Medieval Armorial: The Coat of Arms* (London, 1964).
- Heymowski, Adam. "Herby polskie w sztokholmskim Codex Bergshammar", in *Studia Źródłoznawcze*. vol. 12/1967.
- Heymowski, Adam. "Herby polskie w brukselskim Armorial Gymnich", in *Studia Źródłoznawcze*. vol. 29/1985.
- Hupp, Otto. *Die Wappenbücher von Arlberg v.1: Die drei Original-Handschriften vom St. Christoph dem Arlberg aus den Jahren 1394 bis rund 1430* (Berlin, 1937-1943).
- Jequier, L. ed. "L'Armorial Bellenville", in *Cahier d'Héraldique* (Paris, vol. 5/1983).
- Kapica-Milewski, Ignacy. *Herbarz: Dopelnienie Niesieckiego* (Kraków, 1870).
- Klec-Pilewski, Bernard. *Studies and Contributions to Polish History, Genealogy and Heraldry* (London, 1991).
- Kojałowicz, Wojciech Wijuk. "Herbarz rycerstwa Wielkiego Xięstwa Litewskiego tzw. Compendium"; in Piekosiński, Franciszek, ed. *Herold Polski*, vol. 1/1897.
- Kojałowicz, Wojciech Wijuk. "Herbarz szlachty Wielkiego Xięstwa Litewskiego tzw. Nomenclator"; in Piekosiński, Franciszek, ed. *Herold Polski*, vol. 3/1905.
- Konarski, Szymon. *Armorial de la noblesse polonaise titrée* (Paris, 1958).

-
- Konarski, Szymon. *O heraldyce i heraldycznym snobizmie* (Warszawa: Adiutor, 2nd edition, 1992).
- Korzon, Tadeusz. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, 6 vols. (Kraków, 1897-1898).
- Kruczkowski Korwin, Sylwester. *Poczet Polaków wyniesionych do godności szlacheckiej przez monarchów austrijskich 1773 – 1918* (Lwów, 1935).
- Kulikowski, Andrzej. *Heraldyka szlachecka* (Warszawa: Chateau, 1990).
- Larchey, L. *Armorial ancien équestre de la Toison d'Or et de l'Europe au XV siècle* (Paris, 1890).
- Leitgeber, Sławomir. *Nowy almanach błękitny* (Poznań-Warszawa: Oficyna Wydawnicza "Adiutor", 1993).
- Łempicki, Jerzy. *Herbarz mazowiecki*, 3 vols. (Poznań: Wydawnictwo Heroldium, 1997-).
- Łojko, Jerzy. "Fryz heraldyczny z kaplicy klasztornej Św. Jakuba w Łądzie nad Wartą", in *Studia Źródłoznawcze*, vol. 22/1977.
- Łojko, Jerzy. *Średniowieczne herby polskie* (Poznań: KAW, 1985).
- Marek Ambroży. *Arma Regni Poloniae* (Antwerpia, 1882).
- Mikucki, Sylwiusz. "Barwa w heraldyce średniowiecznej", in *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego* (Lwów, 1928-1929, vol. 9).
- Mikucki, Sylwiusz. "Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gerlego", in *Studia Źródłoznawcze*, vol. 3/1958.
- Muczkowski, Józef, ed. *Banderia Prudentorum tudzież Insignia Seu Clenodia Regni Poloniae* (Kraków: Drukarnia Uniwersytecka in 1851, republished by WaiF. Warszawa, 1979).
- Nekanda Trepka, Walerian. *Liber generationis plebeanorum: Liber chamorum*, 2 nd edition (Wrocław: Ossolineum, 1995).
- Neubecker, Ottfried. *Heraldry Sources, Symbols and Meaning* (London: Black Cat, 1988).
- Niesiecki, Kasper. *Herbarz Polski*, 10 vols. 2 nd edition, (first published by J. N. Bobrowicz ed. Leipzig (1839-1845), republished by WAiF, Warszawa, 1979).
- Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, 6 vols. (Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN, 1996).
- Ostrowski, Juliusz. *Księga herbowa rodów polskich* (Warszawa, 1897).
- Paprocki, Bartosz. *Herbarz rycerstwa polskiego*, 2nd edition (edited by K. J. Turowski. Kraków, 1858).
- Paszkwicz, Mieczysław and Kulczycki, Jerzy. *Herby rodów polskich / Polish Coats of Arms* (London: Orbis Books Ltd, 1990).
- Paszkowski, Lech. *Social Background of Sir Paul Strzelecki and Joseph Conrad* (Melbourne, 1980).

Pawliszczew, Mikołaj. *Herbarz rodzin szlacheckich Królestwa Polskiego najwyżej zatwierdzony*, 2 vols. Warszawa: Heroldia Królestwa Polskiego, 1853).

Piechowski, Jerzy. *Ukryte światła herbów* (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1991).

Piekosiński, Franciszek. *Heraldyka polska wieków średnich* (Kraków, 1899).

Pinches, Rosemary and Wood, Adam. *An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe* (London, 1971).

Polackówna, Helena, "Najstarsze źródła heraldyki polskiej", in *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie* (Lwów, 1924, vol. 1).

Polackówna, Helena. "Stemmata Polonica, rękopis nr 11114 Klejnotów Długosza w Bibliotece Arsenалу w Paryżu", in *Prace Sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa Naukowego we Lwowie* (Lwów, 1927, vol. 1).

Polackówna, Helena. "Księga bracka na Arlbergu w Tyrolu", in *Miesięcznik Heraldyczny*, vol. 10/1931.

Raneke, Jan, "Bergshammavapenboken", in *Medeltidsheraldisk studie* (Lund, 1975).

Recueil du Ie Congres international des sciences genealogique et heraldique (Liège 29 of May - 2 of June 1972).

Reddaway, William F. (ed.), *The Cambridge History of Poland*, 2 vols. (London, 1950).

Semkowicz, Władysław, *Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV wieku* (Lwów, 1899).

Semkowicz, Władysław, "Zawojszczenia jako hasła bojowe", in *Miesięcznik Heraldyczny* (Lwów 1908), vol. 1/1908.

Spis szlachty Królestwa Polskiego (Warszawa, 1851-1854).

Stanisławski, Jan, *The Great English-Polish Dictionary*, 2 vols. (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1990).

Stillfried R. von & Hildebrandt, A. M., *Des Conrad Grünenberg Ritters und Bürgers zu Constanzer Wappenbuch* or *The Armorial of Conrad Grünenberg* (Frankfurt am Main, publishing date unknown).

Stronczyński, Kazimierz, *Legenda obrazowa o św. Jadwidze księżnie śląskiej według rękopisu z 1353 przedstawiona i z późniejszymi jej treściami obrazami porównana* (Kraków, 1880).

Stupnicki, Hipolit, *Herbarz Polski i imionopis zasłużonych w Polsce ludzi wszelkich stanów i czasów* (Lwów, 1855-1862).

Szymański, Józef, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993).

Tłomacki, Andrzej, *Sapiehowie: linia kodeńska* (Warszawa: Mada, 1966).

Trzeciak, Przemysław, *250 razy o sztuce polskiej* (Nasza Księgarnia, Warszawa, 1969).

Uruski, Seweryn, *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, 15 vols. (Warszawa, 1904-1938).

Volumina Legum. Przedruk zbioru praw, 9 vols. (printed in Petersburg in 1859-1889, republished by WAiF, Warszawa, 1980).

Wajs, Anna, *Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie* (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1995).

Wąsowicz, Tadeusz, *Legenda Śląska*, (Wrocław, 1967).

Wdowiszewski, Zygmunt, "Regesty przywilejów indygenatu w Polsce (1519-1793)", in *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej*, Buenos Aires, 1971, vol. 5.

Wdowiszewski, Zygmunt, "Regesty nobilitacji w Polsce (1404-1794)", in *Materiały do biografii, genealogii i heraldyki polskiej* (Buenos Aires, 1987), vol. 9.

Zamoyski, Adam, *The Polish Way: A Thousand-Year History of The Poles and Their Culture* (London: John Murray, 1987).

Zajączkowski, Andrzej, *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce* (Warszawa, 1961).

Zajączkowski, Andrzej, *Szlachta polska: kultura i struktura* (Warszawa: Semper, 1993).

Zielińska, Teresa, *Poczet polskich rodów arystokratycznych* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1997).

Illustrations:

1. Portraits of Polish noblemen (in E. Cieślak (ed.), *Historia Gdańska vols. 1 & 2*, Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1982):
  - 1.1 Jerzy Ossoliński (1595-1650) Grand Chancellor of the Crown, copperplate by J. Falck based on an oil painting by B. Strobel;
  - 1.2 Łukasz Opaliński (1581-1654) Grand Marshal of the Crown, copperplate by J. Falck;
  - 1.3 Konstanty Ferber (1586) of a patrician family of Gdańsk. According to Cieślak, Konstanty was a great grandson of Eberhart and Gertruda Ferber ennobled in 1515. Ferber family coat of arms is displayed on the right, while the arms of his paternal grandmother on the left side. See also footnote no. 35.
2. Polish Marshal; a woodcut from S. Sarnicki, *Statuta i metrika przywilejów koronnych*, Kraków, 1594, (in Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988).
3. Arms of Henryk Pobożny (the Pious), Duke of Silesia (1191-1241) of the Piast Dynasty, as recorded in the *Legend of St. Hedwig in Codex of Ostrów*, 1353.
4. Arms of the *Ogończyk* clan. First iconographical records of these arms come from the *Bellenville Armorial*, ca. 1364-1386, *Armorial de Gerle*, ca. 1370-1386 and the seal of Piotr the Castellan of Lublin 1384. According to Górczyński & Kochanowski more than 210 families shared these arms.
5. Coat of arms *Bużewoj*, first recorded in 1353 in the *Legend of St. Hedwig in Codex of Ostrów*. These arms became extinct (disappeared from armorials) in 15th century.
6. Arms of the *Odrawąż* clan from the bookplate of Krzysztof Szydłowiecki, 16th century. According to Górczyński & Kochanowski more than 160 families shared these arms, (in P. Trzeciak, *250 razy o sztuce polskiej*, Nasza Księgarnia, Warszawa, 1969).
7. Arms of the *Jastrzębiec* clan from *Herbarz Rycerstwa Polskiego* by B. Paprocki. According to Górczyński & Kochanowski more than 650 families shared these arms. First seal with these arms comes from 1319. They were recorded for the first time in the *Bergshammarm Armorial*, ca. 1435.
8. Arms of the *Gryf* clan from Revd Kasper Niesiecki's, *Herbarz Polski*. First seal with these arms comes from 1366. These arms were recorded for the first time in the *Armorial of Knights of the Golden Fleece*, early 15th century.
9. Arms *Jelita* of the Wolski family of Stablewice from the armorial of J. K. Dachnowski, (in J. K. Dachnowski's, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1996).
10. Arms granted to Michał Andrzej Ginter (Günther) ennobled by Jan III Sobieski, King of Poland (1676-1692) in 1676.
11. Arms of Gutteter family naturalised in Kraków on 29 June 1543.
12. Arms *Celejów* granted to Marcin Klemensowski on 6 May 1851 by Tsar Nicholas I. It is interesting to note that Marcin came from an already armigerous family (sic!). Marcin's grandfather Jan Paweł Klemensowski registered his noble pedigree in 1782 with ancient Polish arms - *Gozdawa*.

13. Arms of Czudnochowski-Biegon ennobled in Prussia on 7 November 1786, (matriculation 22 April 1804).

14. Arms *Prus I* of the Wiśniewski family. Tadeusz Stanisław Konstanty Wiśniewski (1824-1888) was granted a hereditary count title from Francis Joseph, Emperor of Austro-Hungary in 1876, (letters patent of 1877).

15. Arms of Jan Fryderyk Sapieha from a bookplate; beginning of the 18th century, (in A. Tłomacki, *Sapiehowie: linia kodeńska*, Mada, Warszawa, 1966).

16. Arms *Pogoń Ruska* of Princes Czetwertyński-Światopółk, an ancient princely family descending from Rurik.

17. Arms *Topór* of the Ossoliński of Tęczyn family. Jerzy Ossoliński (1595-1650) Grand Chancellor of the Crown was granted a hereditary princely title from Pope Urban VIII in 1633, and similar title from the Emperor Ferdinand II in 1634. Similar title was granted to Jerzy's cousin Franciszek Maksymilian Ossoliński (1676-1756) from Louis XV King of France in 1736. Both titles became extinct in 1790.

18. Examples of unique Polish charges:

18.1 <i>krzywaśń</i>	18.5 <i>rogacina przekrzyżowana</i>
18.2 <i>łękawica</i>	18.6 <i>rogacina dwukrotnie przekrzyżowana</i>
18.3 <i>cross osmoróg</i>	18.7 <i>rogacina przekrzyżowana i rozdarta</i>
18.4 <i>rogacina</i>	18.8 <i>krzywaśń w lewo</i>

19. Examples of coronets used in Polish heraldry by *szlachta*:

- 19.1 used predominantly on helmets
19.2 used directly on the shield (not on helmets)

20. Examples of coronets used in Polish heraldry by titled families:

(in S. Leitgeber, *Nowy almanach błękitny*, Poznań-Warszawa: Oficyna Wydawnicza "Adiutor", 1993)

19.1. baron's (<i>baron</i>) coronet	19.4. count's (<i>hrabia</i>) coronet
19.2. Napoleonic baron's coronet	19.5. marquis' (<i>margrabia</i>) coronet
19.3. viscount's (<i>wicehrabia</i>) coronet	19.6. prince's (<i>książę</i>) crown

21. Examples of symbols of rank and office used during the reign of Stanisław August Poniatowski: (in Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988)

- 21.1. *podkomorzy* (chamberlain)
21.2. *chorąży* (standard-bearer)

22. Arms from *Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe*, early 15th century: (in R. Pinches & A. Wood, *An Armorial of Knights of the Golden Fleece and 15th Century Europe*, London, 1971)

- 1st row: Arms of Duke of Mazovia, Arms of Greater Poland, Arms of Lwów District in Ruthenia, Arms of the Jagiellonian dynasty;
2nd row: Arms of the *Starykoń* clan, Arms of the *Rawa* or *Rawicz* clan, Arms of the *Poraj* clan, Arms of the *Nalęcz* clan;

3rd row: Arms of the *Odrowąż* clan, Arms of the *Sulima* clan, Arms of the *Topór* clan, Arms of the *Jelita* clan;

4th row: Arms of the *Niesobia* clan, the oldest form of the arms of the Silesian *Wierzbno* clan, Arms of the *Ciołek* clan, Arms of the *Rola* clan;

5th row: Arms of the *Świnka* clan, Arms of the *Lis* clan, Arms of the *Łodzia* clan, Arms of the *Kościęsza* clan.

23. Arms from the *Armorial of Jan Długosz*, 1462 -1480:

(in J. Muczkowski (ed.), *Banderia Prudentorum tudzież Insignia Seu Clenodia Regni Poloniae*, Kraków: Drukarnia Uniwersytecka (1851), republished by WAiF, Warszawa, 1979)

1st row: Arms of the *Amadej* clan, Arms of the *Belina* clan, Arms of the Biberstein clan;

2nd row: Arms of the *Godula* clan, Arms of the *Bogoria* clan, Arms of the *Boże zdarz* clan;

3rd row: Arms of the *Cholewa* clan, Arms of the *Cielątkowa* clan, Arms of the *Ciołek* clan;

4th row: Arms of the *Dąbrowa* clan, Arms of the *Dębno* clan, Arms of the *Dołęga* clan.

24. Title page from J. K. Dachnowski's *Armorial of the Royal Prussia*, (in J. K. Dachnowski, *Herbarz szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1996).

25. Title page of A. Boniecki's *Herbarz Polski*, 1899-1914.

Andrzej Chąciński (Melbourne)

„Współczesność” – pismo pokolenia „odwilży”¹

Między partią a PAX-em

Jak doszło w 1956 roku do założenia pisma i jakie były wydarzenia, poprzedzające wydanie pierwszego numeru „Współczesności”? W październiku 1956 roku stanowisko I sekretarza KC PZPR objął Władysław Gomułka, który parę miesięcy przed tym wydarzeniem został zwolniony z więzienia. Wcześniej, to jest od śmierci Stalina do 1956 roku, w krajach rządzonych przez komunistów miały miejsce zmiany, znane pod terminem „odwilży”, to jest stopniowego wyzwalania się społeczeństw z narzuconych im przez partie komunistyczne dyktatorskich więzów. Doszło wówczas do wielu gwałtownych wstrząsów społecznych, takich jak stłumienie przez wojsko protestu robotników w Poznaniu w czerwcu 1956 roku lub wypadki w Berlinie Wschodnim w 1953 roku. Niemniej jednak wydarzenia zaczęły toczyć się w innym kierunku, niż to miało miejsce w czasach, kiedy decyzje na temat składu rządu w Polsce były podejmowane na Kremlu, a wszechwładne służby bezpieczeństwa kontrolowały wszystko co się działo w kraju. Pod koniec 1956 roku poszczególne dziedziny życia zaczęły się wymykać spod tej kontroli.

W przypadku literatury wymykanie się spod kontroli partii polegało na tym, że prawo do wykonywania zawodu pisarza przestało przysługiwać wychowankom partii, a stało się dostępne dla wszystkich, którzy byli przekonani, że są powołani do zajęcia się twórczością literacką. W tym miejscu warto dodać, że w państwach posiadających ustrój komunistyczny „twórczość literacka” odgrywała zupełnie inną rolę, niż w państwach o znanych dotąd ustrojach. Czy to za sprawą Józefa Stalina, który pisywał wiersze i przywiązywał wielkie znaczenie do indoktrynacji społeczeństwa, czy też z uwagi na konieczność wypełnienia luki w dziedzinie doznań wyższego gatunku, jaka musiała powstać po usunięciu z życia doznań religijnych, kontakt z twórczością literacką miał według ustaleń specjalistów od ideologii komunistycznej odgrywać w społeczeństwach nie znaną dotychczas i wybitną rolę. Zawartość utworów literackich miała dostarczać obywatelom materiałów do przemyśleń, tematów do dyskusji, słowem ich życie umysłowe miała wypełnić pożądaną treścią. Stąd też olbrzymia waga, jaką partie komunistyczne przywiązywały do wszystkiego, co się działo w środowiskach pisarzy.

W Polsce rządzonej przez PZPR organizatorem życia literackiego był Związek Literatów Polskich, który po II wojnie światowej został powołany do życia jako kontynuacja Związku Zawodowego Literatów Polskich, założonego w 1923 roku przez Stefana Żeromskiego. Jednak związek, zamiast być organizacją, udzielającą pomocy twórcom i reprezentującą pisarzy, stał się w latach 1949-1956 przybudówką partii komunistycznej, pilnującą by literaci stosowali się do kierowanych do nich politycznych dyrektyw. W zasadzie,

---

¹ Druga część niniejszego artykułu była opublikowana w „Życiu” (13-06-2001 i 20-06-2001) pt. *Nasza mała destabilizacja*. Niniejszy artykuł przypisami opatrzył Zdzisław A. Derwiński we współpracy z autorem – Andrzejem Chącińskim.

gdyby nie doszło do zmiany sytuacji w ZSRR, wynikającej ze śmierci Stalina, Związek Literatów Polskich byłby prawie w stu procentach organizacją zrzeszającą partyjnych pisarzy, z wąskim marginesem dla bezpartyjnych, których obecność miała służyć jako argument, że dla nich również jest miejsce w „socjalistycznej rzeczywistości”. Warto przypomnieć, że w grupie tzw. „pryszczatych”, to znaczy twórców, którzy debiutowali w czasie okupacji lub w pierwszych latach po II wojnie światowej, przynależność do partii była nieomal stu procentowa. Jedynymi, którym nie proponowano, by skorzystali z tego „wyróżnienia”, byli starsi pisarze w osobach Zofii Nałkowskiej, Marii Dąbrowskiej, Jarosława Iwaszkiewicza, Antoniego Gołubiewa lub Antoniego Słonimskiego. Można się spodziewać, że ich zapisanie się do partii i publiczne opowiedzenie się po stronie „nowego ustroju”, mogłoby być przez władze uznane za sztuczne i groteskowe. Niemniej jednak ci, spośród starszych twórców, którym pozwalano publikować, co jakiś czas musieli wykazywać się lojalnością w stosunku do władz, w postaci brania udziału w różnego rodzaju politycznych przedsięwzięciach, jak np. w pracach komitetów „obrońców pokoju”, kontaktach z zagranicznymi delegacjami czy pokazywaniu się na trybunach w czasie uroczystości państwowych.

Po śmierci Stalina i dojściu do władzy Gomułki wszystko to z miesiąca na miesiąc zaczęło przybierać inny obrót. W „Kołach Młodych” przy Związku Literatów Polskich, które miały odgrywać rolę kursów, przygotowujących młodych ludzi do pełnienia roli pisarzy, zaczęli pojawiać się nowi goście, którzy wzorów do swojego pisarstwa szukali nie w literaturze radzieckiej, a w dziełach należących do literatury światowej. Słowem, już na początku swojej działalności zaczęli ignorować zadania, jakie obowiązuwały w tym okresie w Polsce ustrój przydzielał literaturze.

Charakterystyczny dla tego okresu był artykuł Igora Newerlego, opublikowany w 1955 roku „Nowej Kulturze”, omawiający jego doświadczenia, odnoszące się do „opieki duchowej”, jaką sprawował nad młodymi pisarzami należącymi do warszawskiego „Koła Młodych”. Skarżył się w nim na niedobre, jego zdaniem, uleganie wpływom prozy Ernesta Hemingwaya oraz przejmowanie od pisarzy debiutujących w czasie wojny ideologii katastrofizmu, której przykładem była proza i poezja Tadeusza Borowskiego. Jak się wydaje ten czołowy autor socrealistycznych opowiadań i powieści był przekonany, że w Polsce do większych zmian nie dojdzie i po trwających parę miesięcy wstrząsach wszystko wróci do dawnego stanu.

Nie spostrzegł, że obok grona jego wychowanków w „Kole Młodych” pojawili się nowi kandydaci na pisarzy, rekrutujący się ze studentów, zdobywających wiedzę na uniwersytetach lub po prostu z młodych zapaleńców, którzy zdecydowali się poświęcić twórczości literackiej. Kiedy na wiosnę 1956 roku w „Kole Młodych” przy Oddziale Warszawskim Związku Literatów doszło do założenia grupy literackiej „Współczesność”, istniała tam spora grupa osób, które do kontaktów z partyjnymi pisarzami nie przywiązywały większego znaczenia. Jedni mieli ukończone studia, a inni, wzorem światowych i krajowych pisarzy uważali, że tym, co ich predestynuje do wykonywania tego zawodu jest „znajomość życia”, to znaczy wiedza o stosunkach, panujących w tych, albo innych warstwach społeczeństwa. Do tego, jaką rolę literatura powinna odgrywać w państwach socjalistycznych, nie przywiązywali większego znaczenia.

Jak miałem okazję napisać o w artykule, opublikowanym w dzienniku „Życie” między zadomowionymi i akceptowanymi przez partię członkami Koła Młodych, a nowo przybyłymi doszło do konfliktów, których rezultatem było założenie pisma o nazwie „Współczesność”. Dla poprawienia obrazu tego, co się w tamtych czasach działo, warto przypomnieć, że niektórzy członkowie „Koła Młodych” utrzymywali kontakty z aktywnie działającym w tym okresie wydawnictwem PAX-u, które miało dużą swobodę w publikowaniu książek autorów polskich i zagranicznych. Jakimi drogami młodzi pisarze w tym okresie docierali do PAX-u, trudno jest mi obecnie powiedzieć, ale pamiętam że

założyciel „Współczesności” – Leszek Szymański² był już w 1956 roku laureatem nagrody, ufundowanej przez Instytut Wydawniczy tej organizacji. Z czasem okazało się, że wielu kolegów, piszących do „Współczesności”, korzystało ze stypendiów i zapomóg PAX-u.

Co w tamtym okresie młodzi adepti, zbierający się w „Kole Młodych”, wiedzieli na temat historii i programu PAX-u? Wydaje się, że niewiele więcej niż to, że PAX jest organizacją katolicką oraz „postępową”, posiadającą Instytut Wydawniczy, publikujący książki zachodnich autorów (między innymi Grahama Greena) oraz posiadającą parę tytułów prasowych. O tym, jaką prawdziwą rolę PAX odgrywa w Polsce wiedzieli chyba tylko nieliczni. Zresztą trudno się temu dziwić, ponieważ informacje na temat prawdziwego oblicza tego ugrupowania dla szeregowych czytelników gazet były niedostępne. Trochę więcej na temat przeszłości szefa PAX-u – Bolesława Piaseckiego i okoliczności założenia stowarzyszenia można było znaleźć w artykułach Leopolda Tyrmanda, opublikowanych na łamach warszawskiego „Świata”. Na temat roli, jaką stowarzyszenie PAX odgrywało w okresie stalinowskim też społeczeństwo dysponowało bardzo małą wiedzą. Chodziło o wywieranie nacisków na stawiających opór władzom komunistycznym hierarchów Kościoła Katolickiego i werbowanie niższej rangi duchownych do współpracującej z partią organizacji „Księża Patriotów”. Wszystko to miało na celu podporządkowanie Kościoła władzom komunistycznym. Osoby, należące do środowisk inteligencji katolickiej również pamiętały, że w 1953 roku za odmowę umieszczenia na pierwszej stronie nekrologu Stalina zespół „Tygodnika Powszechnego” został rozwiązany i wydawanie pisma pod tym samym tytułem władze komunistyczne zleciły kierownictwu PAX-u. Dopiero po dojściu do władzy Gomułki i zwolnieniu z internowania prymasa Stefana Wyszyńskiego, „Tygodnik Powszechny” został zwrócony prawowitnym właścicielom.

O wszystkim tym młodzi twórcy, poszukujący pism, w których mogliby zamieszczać swoje utwory, mało wiedzieli. A nawet, jeżeli dysponowali na ten temat jakąś wiedzą, to zasługi jakie w dziedzinie upowszechnienia literatury figurowały na koncie PAX-u, w ich oczach rekompensowały jego ciemną przeszłość.

Działacze PAX-u prawdopodobnie od początku istnienia pisma przyglądali się „Współczesności”. Nie wykluczone, że swoich podopiecznych zachęcali do zapisywania się do Koła Młodych. Co na temat wpływów PAX-u w środowiskach młodych twórców wiedzieli członkowie Koła Młodych, którzy utrzymywali kontakty z działaczami partii, trudno powiedzieć. Mój pierwszy kontakt z utworami ludzi, którzy byli związani z wydawnictwem PAX, datuje się od chwili, kiedy Leszek Szymański przyniósł do redakcji „Współczesności” utwór młodego poety i prozaika – Andrzeja Brychta³. Było to opowiadanie pt. „Balbina”, którego publikacja zrobiła duże wrażenie w środowisku literackim.

---

² Leszek Szymański, pisarz, publicysta, historyk, podróżnik. Opublikował m.in. *Casimir Pulaski. A Hero of the American Revolution* (1994); *Sir Edmund Paul Strzelecki* (2006). Uzyskał doktorat z historii na PUNO w Londynie, BA z literatury polskiej na Uniwersytecie Londyńskim, MA z nauk politycznych na Uniwersytecie Kalifornijskim. Współpracował z „Dziennikiem Polskim” w Londynie, „Kurierem” kapitana Tadeusza Kutka w Londynie, z „Pitsburszczaninem” i „Gwiazdą Polarną” w USA, „Wiadomościami Polskimi” w Sydney.

³ Andrzej Tadeusz Brycht vel Andrew Bright ps. Andrzej Norbert (1935-1998), pisarz, poeta, autor reportaży. Debiutował w 1954 r. na łamach czasopisma „Łódź Literacka” wierszem pt. „Biblioteka”. Członek zespołu redakcyjnego tygodnika „Kierunki” i dwutygodnika „Współczesność”. Na scenie literackiej na dobre został zauważony po publikacji tomiku opowiadań „Suche trawy” (1961). Największą popularność przyniosły Brychtowi książki „Dancing w kwaterze Hitlera” i „Raport z Monachium”. W 1971 r. poprosił o azyl polityczny w Belgii. Ostatecznie osiadł w Kanadzie. Na emigracji wydał m.in. „Opowieści z tranzytu”, „Sandra”, „Azyl polityczny”.

Andrzej Brycht, podobnie jak Zbigniew Dolecki⁴, Mikołaj Bieszczański⁵, Mikołaj Roztworowski⁶ i paru innych był reprezentantem młodszego pokolenia pisarzy, którzy po odejściu właściwych wychowanków tego ugrupowania zajęli miejsca w redakcjach pism PAX-u. Do zmiany tej doszło po ogłoszeniu artykułu pt. „Instynkt Państwowy” – Bolesława Piaseckiego, który wywołał powszechny sprzeciw w społeczeństwie. W rezultacie kilku młodych pisarzy należących do tego ugrupowania, zrezygnowało z członkostwa w PAX-ie. W ich skład wchodził między innymi: Stanisław Grochowiak⁷, Jerzy Krzysztoń⁸, Władysław Terlecki⁹ i Jacek Łukasiewicz¹⁰.

Warto zapamiętać te nazwiska, ponieważ rok czy dwa lata później zaczną się pojawiać w kontekście dalszych losów „Współczesności”. Byli to młodzi ludzie, ale gdyby ich przygotowanie do zawodu pisarza porównywać z przygotowaniem członków „Kół Młodych”, a także młodych twórców, „chodzących luzem”, to trzeba by powiedzieć, że mogli uchodzić za starszych pisarzy. Mimo młodego wieku mogli się pochwalić już pewnym dorobkiem w postaci publikacji książkowych i stażów pracy w redakcjach pism i wydawnictwach.

⁴ Zbigniew Dolecki (ur. 1930), poeta, pisarz, autor zbioru opowiadań fantastyczno-naukowych „Muszla egejska”. Był związany z pismami „Kierunki” i „Życie i Myśl”.

⁵ Mikołaj Bieszczański (1923-), pisarz i tłumacz, początkowo był związany z PAX-em a następnie ze środowiskiem KIK w Warszawie i miesięcznikiem „Więź”.

⁶ Mikołaj Roztworowski, redaktor naczelny PAX-owskiego pisma „Kierunki”.

⁷ Stanisław Grochowiak (1934-1976), poeta, prozaik. Początkowo pracował w „Wrocławskim Tygodniku Katolickim” a od 1955 r. w Instytucie Wydawniczym PAX, później w redakcjach „Za i przeciw”, dwutygodnika „Współczesność”, „Nowej Kultury”, „Kultury”, „Poezji” i „Miesięcznika Literackiego”. Debiutował w 1951 r. wierszami *Ave Maryja* i *Notuję Deszcz* w dodatku „Słowa Powszechnego”. Pierwszy tom wierszy, *Balladę rycerską*, opublikował w 1956 r., w tym samym wydał swoją pierwszą powieść pt. *Plebania z magnoliami*.

⁸ Jerzy Krzysztoń (1931-1982), pisarz, dramaturg, tłumacz. W 1940 r. razem z rodziną został wywieziony przez władze sowieckie do Kazachstanu. W 1942 r. był ewakuowany do Iranu. W latach 1944-47 przebywał w obozach dla uchodźców wojennych w Indii i Ugandzie. W 1948 r. powrócił do Polski i zamieszkał w Lublinie. Tam rozpoczął studia na KUL w zakresie filologii polskiej i angielskiej. W 1952 r. przeniósł się do Warszawy. Pracował w redakcjach *Dziś i jutro* oraz tygodniku *Kierunki*. W 1956 r. został kierownikiem Redakcji Słuchowisk Polskiego Radia. Debiutował w 1949 r. opowiadaniem *Wspomnienia indyjskie*, o przeżyciach uchodźców polskich w Indii. Był też autorem m.in. reportaży z podróży po USA *Skok w Eldorado* (1967). Tuż przed samobójczą śmiercią napisał powieść pt. *Obłąd*.

⁹ Władysław Lech Terlecki (1933-1999), pisarz, scenarzysta. Pracował w redakcji „Dziś i jutro” (1955-56). Debiutował w 1956 tomem reportaży *Kocie lby*. Redaktor działu prozy we „Współczesności” (1957-60), redaktor naczelny Redakcji Programowej Polskiego Radia (1960-71), redaktor „Miesięcznika Literackiego” (1962-81). Autor powieści i opowiadań historycznych dotyczących powstania styczniowego (*Spisek, Dwie głowy ptaka, Powrót z carskiego siola, Rośnie las, Lament*), powieści psychologiczno-obyczajowych (*Cień Karła, cień olbrzyma, Pismak, Cierni i laur*), scenariuszy filmowych *Bolesław Śmiały* (1972; reż. W. Lesiewicz), *...gdziekolwiek jesteś, Panie Prezydencie* (1978; reż. A. Trzos-Rastawiecki), *Bestia* (1979; reż. J. Domaradzki), *W biały dzień* (1981; reż. E. Żebrowski), *Pismak* (1985; W.J. Has), *Gwiazda Piołun* (1988; o Witkacym).

¹⁰ Jacek Łukasiewicz (1934-), poeta, krytyk literacki, historyk literatury, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Debiutował w prasie w 1952 r. Pierwszy tomik poezji *Twoje i moje* opublikował w 1959 r. Autor prac naukowych, zbiorów analiz i esejów, m.in. *Szmaciarze i bohaterowie* (1963), *Zagłoba w piekle* (1965), *Republika mieszkańców* (1974) oraz *Rytm, czyli powinność. Szkice o książkach i ludziach po roku 1980* (1993), *Laur i ciało* (1971), *Ruchome cele* (2003), *Jeden dzień w socrealizmie i inne szkice* (2006). Jego liryka została zebrana m.in. w zbiorach: *Moje i twoje* (1959), *Zabawy zimowe* (1968), *Podróże* (1976), *Czas nie dopełniony* (1998). Autor monografii: *Mieczysława Jastruna spotkania w czasie* (1981), *Mickiewicz* (1996), *Herbert* (2001), *Grochowiak i obrazy* (2002).

W pierwszym okresie istnienia „Współczesności” związki redakcji z PAX-em miały luźny charakter. Polegały na publikowaniu utworów paru ich pisarzy na łamach naszego pisma i czasem na odwiedzinach Leszka Szymańskiego w redakcji paxowskich „Kierunków”. W redakcji tej przez kilka miesięcy pracował Andrzej Brycht, zatrudniony na miejscu Jerzego Krzysztonia, który zdecydował się parę miesięcy wcześniej wystąpić z PAX-u. Członkowie „Koła Młodych” przy Związku Literatów Polskich i redaktorzy „Współczesności”, nie ubiegali się o publikację w pismach PAX-u. Zamieszczenie w „Kierunkach” lub w „Wrocławskim Tygodniku Katolików” wiersza lub opowiadania, nie poprawiało pozycji autora w środowisku literackim. Autor mógł liczyć najwyżej na niewielkie honorarium.

PAX w środowiskach osób zaangażowanych w dalszą liberalizację życia w Polsce, miał złą opinię. Był uważany za reprezentanta interesów partyjnego „betonu”, to znaczy grupy działaczy o rodowodzie stalinowskim.

W okresie, kiedy „Współczesność” przechodziła pod skrzydła PAX-u, głośno się mówiło, że ugrupowanie to ma zamiar z elitarnego stać się stowarzyszeniem masowym i będzie starać się zwiększyć udział młodzieży w swoich szeregach.

W pierwszych miesiącach 1958 roku w redakcji „Współczesności” doszło do kryzysu i jej szef postanowił zwrócić się z prośbą o pomoc do PAX-u. W jaki sposób doszło do uzgodnienia porozumienia, wiedzieli tylko nieliczni. To, co z tamtego okresu udało mi się zapamiętać, upoważnia mnie do stwierdzenia, że do rozmów na temat współpracy „Współczesności” z PAX-em doszło parę miesięcy wcześniej. Całą akcją, której ostatecznym rezultatem było przejście pisma prowadzono na tyle dyskretnie, że nie pamiętam, by podczas zebrań lub rozmów członków zespołu miały miejsce na ten temat jakieś dłuższe dyskusje. Później, kiedy sprawa już była nieomal przesądzona, najczęściej powtarzanym przez dyskutantów argumentem było stwierdzenie, że tym, co jest najważniejsze, jest nie dopuszczenie do zamknięcia pisma.

O tym, że zarządowi stowarzyszenia zależało na zwerbowaniu jak największej liczby osób do nowej redakcji świadczyły rozmowy, jakie ze mną, jednym z aktywniejszych twórców pisma, przeprowadzał Mieczysław Kurzyna¹¹ - jeden z wysokich rangą działaczy PAX-u. Były to dwie lub trzy dłuższe rozmowy, mające na celu przekonanie mnie, że powinienem pozostać w redakcji „Współczesności” wychodzącej pod kierunkiem PAX-u. Wydaje mi się, że był bardzo zdziwiony tym, że przy pomocy argumentów, które mi przedstawił, nie udało mu się skłonić mnie do zmiany podjętej wcześniej decyzji.

Przypuszczalnie jego argumenty nie były zbyt przekonujące. Na przykład ograniczały się do stwierdzenia, żeby „nie hamletyzować” i „pogodzić się z koniecznością”. Było to chyba niedługo po opublikowaniu na łamach „Świata” i innych czasopism, rewelacji na temat porozumienia Bolesława Piaseckiego z delegatem NKWD na Polskę gen. Iwanem Sierowem, które sprawiły, że współpraca z organizacją mającą takiego przywódcę wydawała mi się niemożliwa.

Oprócz mnie z redakcji odeszli jeszcze trzej koledzy: Andrzej Delinikajtis¹², Jerzy Prokopiuk¹³ i Jerzy K. Siewierski¹⁴.

¹¹ Mieczysław Kurzyna ps. „Lipiński”, „Miecz”. Dziennikarz, publicysta tygodnika społeczno-kulturalnego „Dziś i Jutro”, krytyk literacki. Żołnierz Konfederacji Narodu (KN) i AK. Kierownik Teatru Młodzieży Konfederacji Narodu (1942-44). Dowódca plutonu *Mieczyki* KN w powstaniu warszawskim (1944). Członek stowarzyszenia PAX. Członek PAX-wskiego zespołu redakcyjnego „Tygodnika Powszechnego” (1953-56). Autor książek biograficznych o Melchiorze Wańkowiczu: *Wańkowicz* (1972), *O Melchiorze Wańkowiczu - nie wszystko* (1975).

¹² Andrzej Delinikajtis, więzień Pawiaka, członek zespołu redakcyjnego „Współczesności”, pracował w Polskim Radio.

¹³ Jerzy Prokopiuk (1931-) – filozof, religioznawca, gnostyk, antropozof, pisarz-eseista, tłumacz literatury i filozofii, redaktor naczelny pisma *Gnosis* (od 1991 r.). Studiował na Uniwersytecie Warszawskim filologię Wschodu Starożytnego. Przetłumaczył na polski dzieła m.in. Karla Gustava

PAX przydzielił „Współczesności” jeden pokój w biurze warszawskiego oddziału stowarzyszenia, pensję dla naczelnego redaktora i sekretarza redakcji, który był wcześniej pracownikiem innego jego pisma. Oczywiście to on decydował, co miało się ukazywać w druku. Najlepiej na zmianie wyszli autorzy piszący stale dla „Współczesności”. Pismo zaczęło płacić za wszystkie wydrukowane w numerach teksty.

O tym, że PAX traktuje poważnie przejęcie pisma, świadczył fakt, że na miejsce trzech ustępujących członków zespołu wprowadził, aż czterech działaczy swojego ugrupowania. Mimo, że współpracownicy, którzy wypełniali swoimi tekstami łamy pisma, w dalszym ciągu mogli korzystać z pełnej swobody twórczej, to na aktualne wydarzenia „Współczesność” była zobowiązana reagować podobnie jak inne redakcje. W jednym z pierwszych numerów, które ukazały się pod szyldem nowego wydawcy znalazła się ocena twórczości Marka Hłaski, któremu robiono opinię „czarnego charakteru” ówczesnej literatury polskiej. W tym miejscu warto dodać, że potępiany przez partię Hłasko przebywał w tym czasie we Francji i wystąpienia, które zorganizowano na temat jego twórczości w dużym stopniu przyczyniły się do jego decyzji pozostania na emigracji. O ocenę jego twórczości redakcja poprosiła Jerzego Zawieyskiego, a gdy z jego ust padły słowa, z których wynikało, że stara się bronić Marka Hłaski, redakcja dodała komentarz, potępiający młodego pisarza.

Dla dużej grupy młodych ludzi, piszących w tym czasie do „Współczesności”, kontakt z nowym wydawcą był pierwszą lekcją, z której wynikało, że redakcja dla której piszą, może stawiać im jakieś wymagania w dziedzinie formy i treści. Możliwe, że w tym okresie zaczęli zadawać sobie pytania na temat prawdziwego oblicza PAX-u. Zmuszała ich też do zastanowienia, inna niż dotąd organizacja pracy w piśmie. W odróżnieniu od sytuacji, która wcześniej obowiązywała w pracy redakcji, jedynym człowiekiem, który decydował o tym, co się ukaże w piśmie, był sekretarz redakcji, aktywny członek PAX-u.

Jedynym podopiecznym PAX-u, który na stałe związał się ze „Współczesnością” i jednocześnie publikował w pismach i wydawnictwie PAX-u był Andrzej Brycht. Jego praca w redakcji „Kierunków” trwała nie dłużej niż rok. Żyjący dotąd z publikacji swoich wierszy, opowiadań i reportaży nie potrafił przystosować się do sztywnych reguł pracy w tej redakcji. Niewiele go również obchodziło, co w środowisku literackim mówi się na temat PAX-u. Krytycy zwrócili na niego uwagę po przeczytaniu kilku jego opowiadań z życia środowisk przestępczych Łodzi i Śląska, nie zwracając uwagi na fakt, że w tym samym czasie w tygodniku „Kierunki” ukazywały się jego religijne wiersze i opowiadania, pisane pod wymagania redaktorów PAX-u.

Niezależnie od dużej swobody, jaka pod względem światopoglądowym panowała w zespole „Współczesności”, osoby które w jego skład wchodziły, można by podzielić na tych, którzy sprawę przynależności do takiej, czy innej orientacji politycznej traktowali na serio oraz innych, którzy sprawy tego rodzaju uważali za nieistotne. Na przykład dla Leszka Szymańskiego najważniejszą sprawą było utrzymanie pisma przy życiu. Różnice między organizacjami, które umożliwiały jego wydawanie, nie przedstawiały dla niego większego znaczenia. To spowodowało, że z czasem zarówno PAX, jak i zajmujący się prasą działacze PZPR-u przestali uważać go za wiarygodnego partnera. Jeszcze gorzej było w przypadku Andrzeja Brychta, którego niefrasobliwość w wyborze ugrupowań, którym chciał sprzedawać

Junga, Rudolfa Steinera, Novalisa, Goethego, Schillera, Schleiermachera, Hegla, Zygmunta Freuda, Hermanna Hessa, Mistra Eckharta. Wydał m.in. książki o własnych rozważaniach: *Gnoza i gnostycyzm* (1998), *Światłość i radość* (2003), *Jestem heretykiem. Ogdoada gnostycka.nspiracje i refleksje*. (2004); zbiory esejów, m.in. *Labirynty herezji* (1999), *Ścieżki wtajemniczenia. Gnosis aeterna* (2000), *Nieba i piekła* (2001). Członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich.

¹⁴ Jerzy Kwiryn. Siewierski, ps. Quiryn George (1932-2000) – pisarz, absolwent Wydział Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego. Wydał m.in. powieści: *Zaproszenie do podróży* (1972), *Pięć razy morderstwo* (1976), *Nalewka na wilczych jagodach* (1980), *Sześć barw grozy* (1985). W 2003 r. ukazała się jego autobiografia pt. *Upadły Anioł z Podola*.

plody swego pióra, zaprowadziła do szeregów PZPR-u i grupy zwolenników generała Moczara. Zaś kiedy zrozumiał co zrobił, zapisując się do partii i podporządkowując ludziom pokroju Gaworskiego¹⁵ lub Lenarta¹⁶, zdecydował się wyjechać z Polski i zostać na emigracji, za co zapłacił nie tylko obniżeniem poziomu swojej twórczości, ale i utratą możliwości wykonywania zawodu pisarza, wynikającą z konieczności wykonywania pracy fizycznej w celu zdobycia środków do utrzymania.

Wszystko to są jednak sprawy, które stały się nam znane dopiero po latach i które w tamtych czasach młodym, nie posiadającym doświadczenia ludziom, wydawały się mało istotne.

Wracając do okresu, kiedy po czterech miesiącach wychodzenia pod szyldem PAX-u „Współczesność” otrzymała wydawcę w postaci Wydawnictwa Ruch, warto przypomnieć, że jeszcze zanim władze „zapropowały” wprowadzenie do zespołu swoich przedstawicieli, redakcja nawiązała współpracę z pisarzami, którzy po opublikowaniu przez Piaseckiego artykułu „Instynkt Państwowy” odeszli z PAX-u. Z pięciu, znanych już w środowisku twórców pisarzy – Jerzego Krzysztonia, Stanisława Grochowiaka, Władysława Terleckiego i Jacka Łukasiewicza, tylko Grochowiakowi i Terleckiemu udało się wejść w skład stałych pracowników redakcji.

W okresie, gdy po wyjeździe za granicę założyciela „Współczesności” – Leszka Szymańskiego rządu w redakcji zaczął sprawować przysłany przez KC PZPR – Józef Lenart, zespół uważał już za swojego przywódcę Stanisława Grochowiaka, w tym czasie już uznanego za wybitnego poetę i zdolnego publicystę. Posiadane przez niego kwalifikacje sprawiały, że nie był redaktorem, jak to się wtedy mówiło - „przysłanym w teczkę”, a rzeczywistym twórcą pisma. W czasie jednego z kryzysów, doszło do zebrania, w wyniku którego Lenart został przez partię w swoich obowiązkach „zawieszony”, a Grochowiakowi jako „pełniącemu obowiązki” powierzono wydawanie pisma. W ten sposób ktoś, kto odszedł z PAX-u na znak protestu przeciwko publikacji artykułu Bolesława Piaseckiego pt. „Instynkt Państwowy” i od tego czasu zaliczany był do przeciwników tego ugrupowania, został redaktorem pisma, które w środowisku młodzieży twórczej PAX chciał zrobić swoim organem.

Stanisław Grochowiak stanowisko p.o. redaktora „Współczesności” piastował około roku, po czym została przeprowadzona czystka, w wyniku której zwolniono z redakcji dziesięć osób, a on sam otrzymał stanowisko kierownika działu. Drugim pracownikiem redakcji z byłych protegowanych PAX-u był Władysław Terlecki. Autor niniejszego artykułu pracował w późniejszym okresie rządów Leszka Szymańskiego i całych rządów Stanisława Grochowiaka jako sekretarz redakcji „Współczesności”. Co było przyczyną zwolnienia z pracy nie zostało zarówno jemu, jak i dziewięciu innym osobom podane do wiadomości. Przypuszczalnie powodem było zorganizowanie oporu przeciwko rządowi Lenarta, który krok po kroku przejmował działy pisma i doprowadzenie do zebrania, podczas którego zespół opowiedział się jednogłośnie przeciwko jego kandydaturze na stanowisko redaktora naczelnego.

---

¹⁵ Henryk Gaworski, (1928-), poeta, prozaik. Redaktor naczelny miesięcznika „Barwy” (1968-82). Wydał m.in. *Jelenie jedzą klejnoty* (1978), *Skrzaty z wiejskiej chaty* (1982). Należał do młodego pokolenia poetów lat 1949-55 tzw. „pryszczatych”, których twórczość była przesycona ideologią socjalistyczną.

¹⁶ Józef Lenart (1931-2005). Po „Październiku” 1956 r. obok Jerzego Putramenta, Wacława Sadkowskiego i Kazimierza Koźniewskiego jeden z najbardziej dogmatycznych partyjnych opiekunów Związku Literatów Polskich. Przed skierowaniem przez KC PZPR do pracy, polegającej na politycznej kontroli środowiska literackiego, sekretarz Zarządu Głównego Związku Młodzieży Socjalistycznej powstałego po likwidacji komunistycznego Związku Młodzieży Polskiej. Wydał m.in. *Portret z diamentów* (1966),

Dodatkowym argumentem uzasadniającym decyzję w sprawie zwolnień mogło być opublikowanie paru artykułów w paryskiej „Kulturze” przez przebywającego za granicą Leszka Szymańskiego. Ludzie, którzy zostali zwolnieni, mogli być uważani za bliskich współpracowników człowieka, którego władze za publikowanie w emigracyjnym miesięczniku uznały za zdrajcę.

Jednak jeśli chodzi o jego wyjazd za granicę, to moim zdaniem doszło do niego w dużym stopniu przy pomocy PAX-u. Komitet Centralny PZPR mógł w tej sprawie udzielić cichego zezwolenia, ale wyjazd nie mógłby się odbyć bez pomocy finansowej PAX-u. Była to być może ostatnia ingerencja tego ugrupowania w sprawy „Współczesności”.

XXX

Jeżeli metody działania partii w środowisku literackim w latach 1949-56 w Polsce zostały przez historyków dość dokładnie opisane, to o sposobach, stosowanych przez nią w okresie po 1956 roku wiemy nie tak dużo. Wydaje się, że po objęciu władzy przez wypuszczonego z więzienia Gomułkę działacze PZPR-u nabrali przekonania, że uda im się wychować tzw. „pisarzy zaangażowanych”, którzy jednocześnie tworzyli by dzieła wysoko oceniane przez czytelników: cecha, której pisarzom w poprzednim okresie nie udało się uzyskać. Recepty, jak uzyskać taki wynik partia jednak nie miała. Zresztą, w momencie dojścia Gomułki, w 1956 roku, w biurach odpowiedzialnych za te sprawy instancji partyjnych panował bałagan. Nie oznaczało to zresztą, że uznano, iż partia może się wyrzec kontroli nad twórczością literacką. Dzisiaj tego rodzaju dążenia mogą wydawać się nam śmieszne, jednak pięćdziesiąt lat temu do sprawy nadzoru nad działalnością prasy, literatury, a także innej twórczości artystycznej, ludzie sprawujący władzę odnosili się ze specjalną troską. Uważali, że jeden dobrze napisany wiersz albo opowiadanie, jeżeli w odpowiednim czasie trafi do czytelników, może spowodować społeczny niepokój lub coś jeszcze gorszego.

Bardzo ciekawe były sposoby oddziaływania na najmłodszą generację literatów, zrzeszonych w działających przy Związku Literatów tzw. „Kołach Młodych”. O tym, że istniała jakaś metoda postępowania w tej dziedzinie, świadczą decyzje, jakie podejmowano po opanowaniu względnego chaosu w latach 1956-57. Dużo wysiłku włożono w to, aby niespokojne i trudne do opanowania środowisko literackiej młodzieży poddać wymaganej przez partię dyscyplinie. Starano się pacyfikować powstałe spontanicznie w miesiącach "odwilży" grupy literackie, a wydawane na kolanie periodyki zamykać lub neutralizować.

Przykładem mogą być losy członków grupy literackiej „Współczesność”, zorganizowanej w oparciu o działające przy warszawskim Oddziale Związku Literatów „Koło Młodych”. Sprawa dotyczy nie tylko ugrupowania, ale i pisma pod tym samym tytułem.

„Kola Młodych” posiadały w latach 1955-57 w Związku Literatów pozycję niewiele różniącą się od statusu Komisji Rewizyjnych, Zarządów czy Komisji Stypendialnych. Działania ich zarządów, jak i sprawy, którymi żyły koła, były kontrolowane przez zarządy oddziałów i nadzorujące je instancje partyjne. W teorii członkiem „Koła Młodych” mógł zostać każdy młody człowiek, który przedstawił parę utworów, świadczących, że zainteresowany zajmuje się literaturą. Chodziło o jakieś zaczątki wartości literackich, które w tych utworach powinny były występować. O tym, jak w latach przed „Październikiem” wyłaniano kandydatów do „Kół Młodych” wiemy mało. Marek Hłasko, który debiutował dwa lata wcześniej niż pisarze ze „Współczesności”, pisze, że do przedstawiciela związku został skierowany za pośrednictwem „Trybuny Ludu”. Współpracował z nią jako tzw. „korespondent terenowy”. W każdym razie, wydaje się, że w werbowaniu nowych członków „Kół Młodych” brały udział redakcje, „organizacje społeczne”, a także na pewno związki zawodowe. Kandydaci na nowych „inżynierów dusz ludzkich” byli przez władze starannie sprawdzani i selekcyonowani...

W 1955 roku sytuacja zaczęła się jednak zmieniać. Na fali nowych inicjatyw społecznych, dyskusji o roli partii w kraju i ruchów reformatorskich również Związek Literatów musiał przestać być hermetyczną, odciętą od społeczeństwa organizacją i musiał przystosować się do panującego powszechnie nastroju. Znalazło to również odbicie w działalności „Kół Młodych”. Sala zebrań na I piętrze Związku Literatów w Warszawie na Krakowskim Przedmieściu zapełniła się młodymi kandydatami na ludzi pióra, którzy parę miesięcy wcześniej chyba nie śmieliby przekroczyć progów tego przybytku. Od starszych członków koła różnili się między innymi wyglądem, w tym sensie, że np. członków zarządu cechowała urzędnicza schludność, a ci byli jacyś niedomyci, szarzy, źle ubrani. Ważniejsze jednak było coś innego. Podczas gdy członkowie zarządu i osoby z nimi związane zarówno w swoich utworach, jak i w ustnych wystąpieniach nie zapominali o wtrąceniu paru zdań o społecznej roli literatury i ogólnym określeniu „po czyjej stoją stronie”, ludziom, którzy ostatnio zasilili koło, tego rodzaju zachowanie nie przychodziło do głowy. Zdarzało się nawet, że się uśmiechali, kiedy np. któryś z członków zarządu wygłaszał kanoniczne zdanie, w rodzaju: „uważam, że literatura powinna odzwierciedlać przemiany w społeczeństwie socjalistycznym i głośno mówić o osiągnięciach, które dokonano”.

Zarząd „Kół Młodych” odnosił się krytycznie do nowo przybyłych. Podobnie było, jeśli chodzi o sympatie literackie. Młodzi prozaicy wiedzę o warsztacie pisarskim starali się czerpać z lektury pisarzy amerykańskich, których kilka utworów, na czele z twórczością Hemingwaya było dostępnych w księgarniach. Podczas dyskusji padały nazwiska Caldwell, Steinbecka, Dos Passosa... Jeden z nowo przybyłych określił się nawet jako wielbiciel twórczości Edgara Allana Poe...

Najgorzej widziany był autor kilku opowiadań - Leszek Szymański. Trudno obecnie powiedzieć, czym ściągnął na siebie antypatię grupy, rządzącej dotąd kołem. Czy swoim wyraźnym zainteresowaniem prozą angielską i amerykańską? Czy przeczytaniem dwóch czy trzech opowiadań, napisanych „pod” Edgara Allana Poe? Z zebrania na zebranie atmosfera panująca w kole stawała się coraz trudniejsza do zniesienia. Piszę – „z zebrania na zebranie”, ponieważ częstokroć wybuchały na nich gwałtowne dyskusje, podczas których lekceważąco odnoszono się do „realizmu socjalistycznego” i tak śmiało poruszano przemilczane dotąd tematy, że prowadzący czuł się w obowiązku przypominać zebranych, że pewien umiar w wypowiedziach ich obowiązuje. W końcu przyszło coś, co niektórzy uznali, że musiało nadejść. Zarząd zapowiedział, że wśród członków koła przeprowadzi weryfikację. Jako powód podano, że „poziom utworów niektórych członków koła jest zbyt niski, by można było uznać, że ich autorzy w przyszłości zostaną pisarzami”. W rzeczywistości jednak weryfikacja była wymierzona przeciwko kilku nowo przybyłym. W ich liczbie pewnie również przeciwko Leszkowi Szymańskiemu. Uznano go za przywódcę grupy „niesfornych”.

Szymański na tę groźbę zareagował deklaracją: „Weryfikacja? Dobrze. To my założymy grupę literacką! I niedługo zaczniemy wydawać pismo”.

Wypowiedź na temat wydawania pisma wydawała się tak fantastyczna, że w pierwszej chwili nikt jej poważnie nie potraktował. Na razie zorganizowano grupę literacką. Na listę wpisało się parę osób, należących do „Kół Młodych”, a także paru szkolnych kolegów Szymańskiego. Idea „grupy” wydaje się, że wyraźnie „chwyciła”.

Nie było jasne, jaki miało to przybrać kształt. Może zbiorowej próby znalezienia miejsca dla utworów członków koła w jakimś piśmie? Może uzyskania poparcia dla koła ze strony Ministerstwa Kultury? W atmosferze, jaka w tym okresie panowała w kraju, nawet zarząd koła rozumiał, że trzeba coś zacząć robić...

Jakiś czas później, podczas zebrania koła, Szymański zwrócił się do zebranych o składanie na jego ręce tekstów do pierwszego numeru pisma. W krótkim komunikacie przekazanym kolegom oświadczył, że uzyskał z cenzury zezwolenie na wydanie „jednodniówki” pod tytułem „Współczesność”, która z czasem zostanie przekształcona na ukazujące się regularnie pismo. Pieniądze na druk i papier grupa literacka „Współczesność”

otrzymała od Zarządu Głównego Związku Literatów, „Materiały” do numeru złożyli prawie wszyscy członkowie „Koła Młodych”, nie wyłączając zarządu, dotąd tak krytycznie nastawionego wobec Szymańskiego. Do grupy tej należeli: Andrzej Jasiński¹⁷, Sławomir Kryśka¹⁸, Eugeniusz Kabatc¹⁹, Magda Leja²⁰, Monika Kotowska²¹. Naczelnym redaktorem „pisma” został Leszek Szymański, a w największym „zespole redakcyjnym” znaleźli się Roman Śliwonik²², Jerzy Siewierski i niżej podpisany.

Pierwszy numer pisma ukazał się na początku października 1956 roku. Na temat tego, czy „Współczesność” jest pismem, czy tylko jednodniówką, w Urzędzie Kontroli Prasy wybuchł spór między cenzorem a przedstawicielami redakcji. Cenzor zakwestionował cyfrę „Nr 1”, umieszczoną obok tytułu. Stwierdził, że „Nr 1” sugeruje, iż „Współczesność” jest pismem, na co nie było zgody. „Nr 1” jednak pozostał, dzięki usunięciu z już zatwierdzonego składu części daty wydania pierwszego numeru pisma.

W pierwszym numerze „Współczesności”, niezależnie od toczonych wcześniej sporów, swoje utwory zamieścili prawie wszyscy członkowie „Koła Młodych”. Fragmenty prozy opublikowali członkowie zarządu: Eugeniusz Kabatc i Magda Leja. Wiersz na pierwszej stronie opublikował Roman Śliwonik, a na innych stronach znalazły się utwory W. Albińskiego²³, J. Bestera²⁴, M. Zakrzewskiego²⁵, J. Bolka²⁶, J. Barańskiego²⁷ i Z. Sawko²⁸.

¹⁷ Andrzej Jasiński, poeta, wydał m.in. *Kardynał Stefan Wyszyński świadek wiary 1959-1960* (2001).

¹⁸ Sławomir Kryśka, (1935-1996), poeta, prozaik, dramatopisarz, scenarzysta, publicysta. Absolwent polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim. Debiutował w 1955. Redaktor w Wytwórni Filmowej „Czołówka” (1965-66). Członek redakcji tygodnika „itd” (1966-72), pracował w redakcjach „Sztandaru Młodych”, „Argumentów” i „Poezji”. Od 1994 felietonista pisma „Prawo i Życie”. Członek PZPR (1980-90), SDRP (1990-1996).

¹⁹ Eugeniusz Kabatc (1930-), pisarz, tłumacz, z wykształcenia ekonomista, publikował m.in. we „Współczesności” i „Literaturze na Świecie”; specjalizował się m.in. w prozie społeczno-obyczajowej: *Romans, Jedenaste przykazanie, Patrycja, czyli o miłości i sztuce w środku nocy, Śmierć robotnika w hotelu Savoy*; opublikował reportaże literackie z Włoch, gdzie przez 6 lat był radcą ambasady polskiej w Rzymie; pisał też książki dla młodzieży. Wydał również *Vinum sacrum et profanum* (2003), *Chopin l'uomo* (1975),

²⁰ Magda Leja ps. Maria Radecka (1935-2006), pisarka, autorka utworów dla dzieci. Studiowała na Wydziale Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. Debiutowała na łamach tygodnika „Po prostu”. Pracowała w tygodniku „Walka Młodych” (1956-60), „Sztandarze Młodych” (1981-79). Publikowała m.in. we „Współczesności”. Autorka dialogów do filmu pt.: *Pięciu* (Polska 1964, reż.: Paweł Komorowski, Jakub Goldberg). W latach 80. była redaktorką książek drugiego obiegu wydawniczego, m.in. Wydawnictwa CDN. Należała do Związku Literatów Polskich i Stowarzyszenia Pisarzy Polskich.

²¹ Monika Kotowska (1942-), członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich.

²² Roman Śliwonik (1930-), polski poeta, prozaik, autor sztuk scenicznych. Debiutował w 1955 r. wierszem *Przypomnienie* na łamach miesięcznik „Twórczość”. Współzałożyciel i redaktor czasopisma „Współczesność”. Opublikował m.in. tomiki wierszy *Ściany i dna* (1958), *Rdzewienie rąk* (1961), *Przyjdzie spokój* (1963), *Zapisy z codzienności* (1966), *Wyprzedaj* (1971), *Z pamięci* (1977), *Za żalem* (1979), *Tamten wiek* (1989), *Tylko wzruszenie* (1997), *Wyjehac* (2003), *Wrócić do Śródmięscia* (2005), *Dom z wierszy* (2006); opowiadanie *Frajer* (1974); wspomnienia *Portrety z bufetem w tle* (2001), *Portrety chwil albo układanie życia* (2004).

²³ Wojciech Albiński (1935-), prozaik, inżynier geodeta. Uczestniczył w zakładaniu „Współczesności” w 1956 r. Wyemigrował do Francji w 1963 r., później osiedlił się w Botswanie i w Republice Południowej Afryki. Wydał zbiory opowiadań *Kalahari* - 2003 (Nagroda Literacka im. Józefa Mackiewicza - 2004), *Królestwo potrzebuje kata* (m.in. o pracy Komisji Prawdy i Pojednania) - 2004 i *Antylopa szuka myśliwego* (opowiadanie m.in. o walkach plemiennych w Rwandzie między Tutsi i Hutu) - 2006.

²⁴ Józef Bester (1923-2001), tłumacz, wieloletni dziennikarz wrocławskiej „Gazety Robotniczej”.

²⁵ Marek Zakrzewski, poeta.

²⁶ Zdzisław Jerzy Bolek (1934-1975) poeta, publicysta, socjolog kultury. Współzałożyciel Teatru „Koziołeczek” (1954). Dyrektor Wydawnictwa „Iskry” (1969-1972). Wydał m.in. *Róża* (1958),

Autorami opowiadań, zamieszczonych w numerze, byli: Monika Kotowska, Andrzej Chąciński, Jerzy Siewierski i Leszek Szymański. Dział krytyki reprezentował poeta Jan Wyka z opublikowanym na pierwszej stronie esejem pt. „Uwagi o najmłodszej poezji”, Leszek Szymański - szkicem o twórczości F. S. Fitzgeralda i Andrzej Dobosz rozprawą o sztuce „Lorenzaccio” Alfreda de Musset. W sensie publicystycznym najważniejszym tekstem był artykuł redakcyjny pt. „O sytuacji młodych”. Czytamy w nim, co następuje: „Bo ile razy do roku można wydrukować się np. w *Nowej Kulturze*? Raz najwyżej i to przy bardzo sprzyjających okolicznościach... Polityka redakcyjna pewnych pism redaktorów działów poezji doprowadza do apatii, jak na przykład w 'Po prostu', gdzie wiersze jako towar niechodliwy, zaakceptowany w końcu do druku, ginie w drodze do drukarni”.

Stosując do sprawy dzisiejsze kryteria można by powiedzieć, że był to po prostu sygnał członków pewnej grupy zawodowej, upominającej się o wydanie jej zezwolenia na podjęcie nauki zawodu i zaniechanie stosowania kryteriów politycznych podczas rekrutacji.

Jednak warto przypomnieć, że w „Kole Młodych” było parę osób, które cieszyły się zaufaniem kierownictwa partyjnego. Jedni wchodzili w skład zarządu, inni figurowali na liście szeregowych członków. Przyszłe wydarzenia wykazały, że mimo zmian, jakie miały miejsce w Polsce w latach 1956 - 57, nie przestali uważać, że to właśnie oni są predystynowani do nadawania tonu środowisku literackiemu...

Do kiosków pierwszy numer „Współczesności” trafił w październiku 1956 roku. W sensie technicznym był zrobiony "na kolanie". Makietę przy pomocy Leszka Szymańskiego i niżej podpisanego wykleił redaktor techniczny z „Expressu Wieczornego” Andrzej Korczak. Numer został wydrukowany w drukarni na ul. Smolnej, na maszynach płaskich, w nakładzie 2300 egzemplarzy.

W jaki sposób Szymańskiemu udało się uzyskać zezwolenie na dalsze wydawanie pisma? Nie mamy na ten temat wiadomości. To, że takie zezwolenie uzyskał, wynika z faktu, że w dniu 21 listopada 1956 roku ukazał się drugi numer „Współczesności”. Wydanie numeru umożliwiła subwencja Ministerstwa Kultury i Sztuki w wysokości 20 tys. złotych. Sprawą tą osobiście interesował się minister Karol Kuryluk²⁹.

W numerze poza materiałami publikujących dotąd autorów znalazł się wiersz młodego krakowskiego poety Ireneusza Iredeńskiego³⁰ pt. „Gdzie” oraz poety z warszawskiego „Koła Młodych” Andrzeja Jasińskiego pt. „Zbyt często”. W dziale krytyki autor ukrywający się za literami „B.A.C” zamieścił esej pt. „O Hemingwayu, czyli próba detronizacji”. W dziale prozy na uwagę zasłużyły opowiadania dwóch autorów: Aleksandra Minkowskiego³¹ „Dla dobra sprawy” i Eugeniusza Kabatca pt. „Czerwona wyspa

---

Zapewnienie o miłości (1973), *Poza granicę snu* (1975), *Nim będzie tylko milczenie* (1978), *Kiedy kocham* (1999).

²⁷ J. Barański, poeta.

²⁸ Zygfryd Sawko (1918-1977), poeta.

²⁹ Karol Kuryluk (1910-1967) - działacz kulturalny, polityk. Redaktor naczelny „Sygnałów” (1934-39), „Odrodzenia” (1944-48), minister kultury i sztuki w rządach Józefa Cyrankiewicza (1956-58), ambasador PRL w Wiedniu (1959-64).

³⁰ Ireneusz Iredeński a właściwie: Ireneusz Kapusto, ps. Umberto Pesco (1939-1985), polski prozaik, dramaturg, poeta, scenarzysta i autor piosenek. Wydał m.in. proza: *Ryba płynie za mordercą*, Kraków, (1959), *Dzień oszusta*, Kraków, (1962), *Związki uczuciowe*, Warszawa, (1970), *Człowiek epoki*, Kraków, (1971), *Manipulacja*, Warszawa, (1975), *Bajki nie tylko o smoku*, Warszawa, (1977), *Okno*, Warszawa, (1978); poezja: *Wszystko jest obok*, (1959), *Moment bitwy*, (1961), *Muzyka konkretna* (1971). Był autorem scenariusza do filmu *Przejście podziemne* (1973) - debiutu reżyserskiego Krzysztofa Kieślowskiego.

³¹ Aleksander Minkowski, ps. Alex Hunter (1933-) prozaik, reportażysta, scenarzysta filmowy. Ukończył filologię rosyjską na Uniwersytecie Warszawskim. W okresie wojny przebywał w republice Komi (ZSRR). Debiutował na łamach tygodnika „Przegląd Kulturalny” jako prozaik (1956). Wykładowca w Columbia University w USA (1969-70). Redaktor tygodnika „Tu i teraz” (1982-87).

samotności”. Redaktor starał się, aby „Współczesność” stała się trybuną pisarzy różnych orientacji politycznych. Dwaj ostatni autorzy już wtedy byli znani w środowisku literackim jako reprezentujący kierunek lewicowy.

O tym, że zarówno w poezji, jak i w publicystyce starano się ustosunkować do spraw nurtujących społeczeństwo polskie, świadczył artykuł „Zamiast manifestu” oraz wiersz Romana Śliwonika pt. „Węgrom”. W utworze tym, zamieszczonym na pierwszej stronie, czytamy: „Słuchaliśmy tyle lat/ huku młotów/ kujących pęta/ oczy nasze wybielał lęk/ że nie zerwą ich ludzkie ręce/ pod olbrzymią pokrywą milczenia/ szept ochrypli rozkrwawiał usta...”.

Był to komentarz twórców pisma do wiadomości o bliskim upadku powstania węgierskiego.

Parę dni później grupie literackiej „Współczesność” zezwolenie na wydawanie pisma odebrano. Jak się można było spodziewać, przyczyną decyzji było wydrukowanie wiersza poruszającego sprawę powstania węgierskiego. Wśród członków zespołu wydającego pismo zapanowała konsternacja. W przeważającej liczbie osoby związane z pismem były przekonane, że szansa na dalsze wydawanie pisma została zmarnowana. Nastroje pesymistyczne przeważały.

Okazją do podjęcia starań o zwrot odebranego zezwolenia okazała się rozpoczęta w styczniu 1957 roku kampania wyborcza do Sejmu, a ściślej mówiąc spotkania kandydatów na posłów i przywódców partii z ludnością Warszawy. Podczas jednego z takich spotkań, na wiecu w Sali Kongresowej Pałacu Kultury, Leszkowi Szymańskiemu udało się dostać do odpoczywającego po przemówieniu Władysława Gomułki i zreferować prośbę o zwrot zezwolenia. Na sali poza Szymańskim był również obecny Eugeniusz Kabatc. Zaskoczony Gomułka udzielił krótkiej reprimendy Szymańskiemu, po czym jednemu z sekretarzy KC polecił załatwić sprawę. Parę dni później zezwolenie na wydawanie pisma zwrócono.

Jeszcze parę lat później partyjni pisarze, w osobach Jerzego Putramenta i Kazimierza Koźniewskiego nie mogli darować Szymańskiemu „bezczelnego” zachowania wobec przywódcy partii. Putrament napisał: „... po którymś spotkaniu z Gomułką do prezydium przedostał się mydłek i kanciarz, niejaki L. S. (Leszek Szymański), podszedł bez cienia skrępowań do Gomułki i znieścacka zażądał papieru na pismo młodzieżowe. Zaskoczony Gomułka się zgodził. Stąd wzięła się „Współczesność”. Nie wiadomo, dlaczego Putrament napisał, że chodziło o papier, a nie o zezwolenie. Zresztą wierność szczegółom nigdy nie była jego mocną stroną.

Tu warto przypomnieć, że żadna z osób zakładających „Współczesność” nie miała w tym okresie na swoim koncie więcej niż kilku opublikowanych opowiadań lub wierszy. Podobnie daleko było im do debiutu w postaci wydania książki. Jeśli zaś chodzi o Szymańskiego, to był on zarówno autorem pomysłu założenia grupy i wydawania pisma, jak również osobą, która w różnych urzędach „wychodziła” zezwolenia na wszystko, co dotąd zrobiono. Zaskoczeni urzędnicy wysokiej rangi w Ministerstwie Kultury, w cenzurze i innych urzędach zgadzali się na jego „żądania”, nie będąc pewnymi, czy za jego plecami nie stoi ktoś ważny. Sytuacja w Polsce była ciągle niepewna, wielu wysokich urzędników spodziewało się zwolnienia, więc tym łatwiej przychodziło im podejmować ryzykowne decyzje.

„Współczesność” zaczynała się tymczasem rozwijać. Z miesiąca na miesiąc do składającego się z ośmiu osób zespołu zaczęli dołączać nowi ludzie. Ich nazwiska, jako „stałych współpracowników”, znalazły się w stopce pisma. Byli to autorzy, którzy zgłosili

gotowość stałego drukowania swoich tekstów we „Współczesności”. A więc: Jerzy Łojek³² z artykułami „Cat” o Stanisławie Augustynie”, „Ja Klaudiusz - czyli psychologiczny mechanizm dyktatury”; Zbigniew Irzyk³³ z tekstem pt. „O literaturze fantastycznej” i „Szarganie świętości” (o twórczości Z. Nałkowskiej); Jerzy Krzysztoń z opowiadaniem pt. „Lekarz obozowy”; Jan Zbigniew Słojewski³⁴, jako autor „Wywiadu z Ojcem Pirożyńskim”; Andrzej Brycht z „Wierszami”, a później opowiadaniem pt. „Balbina”. Z dawnych współpracowników nie zerwał kontaktu z pismem Aleksander Minkowski, drukując w numerze 6. z 1957 r. opowiadanie pt. „Ławka pod akacjami”. Pod koniec roku swe artykuły zaczęli zamieszczać we „Współczesności” Piotr Wierzbicki³⁵ i Tomasz Burek³⁶.

³² Jerzy Łojek ps. *Leopold Jerzewski*, *Antoni Jałowiecki*, *Łukasz Jodko* (1932-1986), historyk, działacz opozycji demokratycznej w PRL. Studia historyczne ukończył na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem prof. Emila Kipy (1956), uzyskał habilitację na podstawie rozprawy *Studia nad prasą i opinią publiczną w Królestwie Polskim 1815-1830* (1967). Związany był z Instytutem Badań Literackich PAN (1969-1982). Współzałożyciel Klubów Służby Niepodległości (1981). Opublikował m.in. *Rok nadziei i rok klęski 1791-1792* (1966), *Szanse Powstania Listopadowego* (1966), *Dzieje pięknej Bitynki. Historia życia Zofii Potockiej 1760-1822* (1972), *Wiek markiza de Sade* (1972), *Upadek Konstytucji 3 Maja* (1976), *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych* (1979), *Dzieje sprawy Katynia* (1980), *Orientacja rosyjska w polskiej walce niepodległościowej* (1981), *Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna* (1981), *Opinia publiczna a geneza Powstania Listopadowego* (1982), *Geneza i obalenie Konstytucji 3 Maja* (1986), *Kalendarz historyczny* (1986), *Dzieje zdrajcy* (1988).

³³ Zbigniew Irzyk (1933-), krytyk literacki, studiował polonistykę na Uniwersytecie Warszawskim, redaktor we „Współczesności” (1956-59) i w „Kierunkach” oraz w Instytucie Wydawniczym PAX. Autor esejów i artykułów publikowanych m.in. we „Współczesności”, „Kierunkach”, „Słowie Powszechnym”, „Życiu i Myśli”, „Poezji”, „Polsce Zbrojnej”. Wydał m.in. tom szkiców literackich pt. *Królestwo literatów*. Członek Związku Literatów Polskich.

³⁴ Jan Zbigniew Słojewski, ps. *Hadrian*, *Hamilton* (1934 -), krytyk literacki, felietonista. Debiutował na łamach „Współczesności” (1957), Publikował m. in. w „Kulturze” (Warszawa), „Tu i teraz”, „Polityce”. Wydał zbiory felietonów: *Małeńka złota szubienica* (1969), *Puste miejsce* (1973), *Drzwi na lewo, drzwi na prawo* (1979), *Pod znakiem lwa i armaty* (1984), *Kiedy twarda waluta zmięknie?* (1988).

³⁵ Piotr Wierzbicki (1935-) dziennikarz, publicysta i pisarz. Działacz opozycyjny w czasach PRL. W 1957 r. debiutował na łamach *Współczesności* w 1957, W 1967 r. związał się z tygodnikiem „ItD”. Od 1972 współpracował z „Literaturą”. Publikował w pismach drugiego obiegu „Głos” i „Zapis” (m.in. *Traktat o gnidach* - 1979). Również współpracował z „Tygodnikiem Powszechnym” i „Tygodnikiem Solidarność”. Po wprowadzeniu stanu wojennego w 1981 r. został internowany. W połowie lat 80. poza cenzurą opublikował zbiór artykułów *Myśli staroświeckiego Polaka* oraz książkę *Struktura kłamstwa* (o zakłamaniu mediów komunistycznych). W 1991 został redaktorem naczelnym dziennika „Nowy Świat”, następnie „Gazety Polskiej” (1993-2005). Od 2005 r. felietonista muzycznym „Gazety Wyborczej”.

³⁶ Tomasz Burek (1938-) krytyk literacki, historyk literatury. Studiował na Wydziale Dziennikarskim Uniwersytetu Warszawskiego (1955-60). Debiutował we „Współczesności” (1957) jako krytyk literacki. Współpracował m.in. z „Twórczością” (od 1961). Współredagował periodyki „Orientacja” (1968-70) i „Nowy Wyraz” (1972). Pracownik naukowy w Instytucie Badań Literackich PAN (od 1970 r. z przerwą w l. 1985-89)). Pracę doktorską *Krytyka literacka w dwudziestoleciu międzywojennym* obronił w 1980 r. Podpisał protest przeciw planowanym zmianom w Konstytucji PRL „Memoriał 101” (1976). Współzałożyciel nielegalnego Towarzystwa Kursów Naukowych (1977). Wykładał na tzw. Uniwersytecie Łatającym. W latach 1977-1981 wchodził w skład redakcji nieocenzurowanego czasopisma „Zapis”. Współpracował z wychodzącymi poza cenzurę czasopismami: „Nowy Zapis”, „Kultura Niezależna”, „Almanach Humanistyczny” oraz londyńskim „Plusem”. Współzałożyciel Stowarzyszenia Pisarzy Polskich (1989). U schyłku PRL należał do podziemnej Polskiej Partii Socjalistycznej (tzw. PPS Jana Józefa Lipskiego). Po upadku rządu Jana Olszewskiego (1992) wstąpił do Porozumienia Centrum (PC), później z Ruchem Odbudowy Polski (ROP). Opublikował m.in. *Zamiast powieści* (1971) i *Dalej aktualne* (1973), *Żadnych marzeń* (1987). Współautor m.in. syntezy

Pismo zamieściło również załosny z perspektywy czasu, ale w tamtym okresie mogący uchodzić za interesujący, spór między Anatolem Sternem a Antonim Słonimskim, toczony częściowo na łamach „Współczesności”. Słonimski w „Nowej Kulturze” określił Sterna jako „starego lisa, grafomana”, który znowu tak jak przed wojną gromadzi wokół siebie grono naiwnych i niezorientowanych, pragnących uzyskać „przepustkę na Parnas”. Stern posługując się cytatami z przedwojennych „Wiadomości Literackich” zarzucił Słonimskiemu pisanie nieprawdy i antysemityzm. Pożytecznym dla interesów pisma było nawiązanie przy pomocy artykułów Sterna do tradycji polskich futurystów.

W numerze 6 (maj 1957) na pierwszej stronie zamieszczono kilka wierszy Mirona Białoszewskiego. Oto jeden z nich: *Interes I: „... Skup sztucznych nóg z patentem/ Przedsiębiorca - ortodoks, twierdzi/ „Kalwini mają jedno oko/ ale ja im nie wprawię”/ po cichu/ wstawia zęby baptystom/ (mówią: metodystom).*

Andrzej Brycht zaproponował druk swoich wierszy, mówiących o pracy w kopalni w okresie stalinowskim. Wiersze, przygotowane do druku w numerze 7. „Współczesności”, zdjęła cenzura. Zamiast tych, redaktor zdecydował zamieścić inne wiersze Brychta. Oto jeden z nich: „Urodziłem się w poczekalni dworcowej pełnej kurew, alfonsów i glin/ siedzę okrakiem na szynach onanizując wyobraźnię/ czekam na pociąg, który utnie mój czas”. Po wydrukowaniu tych wierszy kilkanaście pism opublikowało komentarze w stylu: „oj, młodzi, źle się bawicie! Uważajcie!”. Opublikowane w następnym numerze opowiadanie Brychta pt. „Balbina” wzbudziło jednak duże zainteresowanie w środowisku literackim.

Publikujący w tym okresie w piśmie „Za i Przeciw” Stanisław Grochowiak, który później sam miał wejść do redakcji pisma, tak oceniał „Współczesność”: *autentyczna młoda grupa literacka z własnym piśmem i kolosalnym hałasem. Z miejsca chcą przyznać, że życzą „Współczesności” wszystkiego najlepszego, jako że naprawdę jest młoda...*

Mimo dużego zainteresowania, jakim cieszyło się pismo, redakcja borykała się z coraz większymi przeciwnościami. Honorariów autorom nie wypłacano, poza jakimiś drobnymi sumami wypłacanymi tylko tym, o których redaktor wiedział, że są w naprawdę trudnej sytuacji materialnej. Byli też autorzy odbierający honorarium w postaci 20 egzemplarzy pisma, które następnie rozsprzedawali wśród znajomych. (Autor niniejszego artykułu był dobrze zorientowany w sytuacji pisma, ponieważ w tym okresie sprawował *de facto* funkcję sekretarza redakcji). Organizowano sprzedaże uliczne „Współczesności”. Do jednej akcji, szczególnie udanej, wynajęto nawet samochód z megafonem. Najwięcej kłopotów było z uiszczeniem opłat za druk i papier w drukarniach. Piszący te słowa pamięta nieustanne próby dodzwonienia się do przedsiębiorstwa „Ruch” w sprawie przekazania pieniędzy za sprzedany numer. I czekanie na podliczenie liczby zwrotów. Bo na tej podstawie można było określić sumę, jaka z kolportażu wpłynie do redakcji. Lokalem redakcji był duży pokój w mieszkaniu Leszka Szymańskiego przy ulicy Ludnej. W mieszkaniu był telefon, co miało duże znaczenie. Ojciec Leszka był wyższej rangi urzędnikiem w Ministerstwie Poczty i Telegrafów.

Gdzieś późną jesienią 1957 roku liczba osób, kontaktujących się z redakcją, zaczęła wyraźnie maleć. Mniej tekstów wpływało też od współpracowników. W rozmowach toczonych w redakcji padały pytania: „jak długo można pracować bez wynagrodzenia?”. Parę osób zaczęło na stałe pracować i do pisma zaglądało tylko w soboty lub w niedziele. Po podsumowaniu, które zrobiono przy końcu grudnia, okazało się, że w 1957 roku zespołowi udało się wydać osiem numerów, co - jeżeli wziąć pod uwagę warunki, w jakich się ukazywały - było dobrym rezultatem.

W sensie merytorycznym „Współczesność” przy końcu roku 1957 można było określić jako mocne pismo. Zawdzięczało to pracy zespołu i dużej grupy współpracowników,

bezinteresownie zasilających redakcję tekstami. A najważniejsze było to, że do grupy tej należało parę osób dysponujących rzeczywiście dobrymi piórami. Ich teksty u jednych wywoływały zachwyt, a u innych wściekłość, co znaczyło, że mocno poruszały czytelników. Natomiast w sensie możliwości technicznych i finansowych „Współczesność” była w niewesołej sytuacji. Po prostu brakowało pieniędzy na dalszą działalność.

O tym, że Szymański kontaktował się z PAX-em, koledzy wiedzieli jeszcze w czasach „Koła Młodych”. Był laureatem, chyba drugiej nagrody w konkursie na opowiadanie o Mickiewiczu, ogłoszonym przez wydawnictwo PAX. W PAX-ie poznał np. Brychta, któremu zaproponował druk wierszy, a później opowiadań we „Współczesności”. Toteż autor niniejszego artykułu nie zdziwił się, kiedy pewnego dnia, w styczniu 1958 roku, usłyszał ze strony Szymańskiego: „Co byś powiedział na to, żeby *Współczesność* zaczęła wychodzić w PAX-ie?”.

Odpowiedź była natychmiastowa: „Stracimy nasz charakter! PAX nie pozwoli na to, żeby pismo było takie, jakie było dotąd”. „No, nie wiem - odparł Szymański - PAX potrafi być tolerancyjny”.

Kilka dni później rozpoczęły się rozmowy z kierownictwem PAX-u. W tym samym czasie niżej podpisany poprosił Szymańskiego o skreślenie z listy zespołu, wydającego pismo „Współczesność”...

Pierwszy numer „paxowskiej” „Współczesności” ukazał się 28 lutego 1958 roku. Obok tytułu widniał numer 11., co świadczyło, że nowy wydawca postanowił zachować dawną numerację. Nowa „Współczesność” nie była gorsza od poprzedniej, wydawanej jako niezależne pismo. Dla czytającego było jasne, że PAX nie chce stracić tej grupy współpracowników, którzy w ostatnim okresie związaali się z redakcją. Wynikało to z doboru nazwisk już w pierwszym numerze. Poza zamieszczonym na pierwszej stronie wywiadem z Arturem Sandauerem, w numerze ukazało się opowiadanie Andrzeja Brychta pt. „Blit”; eseje: Tomasza Burka pt. „Tragedia naszego miasta” i Piotra Wierzbickiego „Pawlikowska wśród poetów”; a także artykuł Wojciecha Janickiego pt. „Kartki o rówieśnikach”. Leszek Szymański wydrukował w numerze opowiadanie pt. „Podwieczorek u Wernera”.

Od czasu przejścia przez PAX „Współczesność” zaczęła wychodzić jako dwutygodnik. Poza przysłanym przez stowarzyszenie sekretarzem redakcji tylko redaktor naczelny uzyskał status stałego pracownika. Jako lokal redakcji przydzielono pokój w biurze Stołecznego Oddziału PAX-u.

Dla współpracowników ważne było to, że pismo zaczęło płacić autorom pełne honoraria. Jak można się było spodziewać, w sprawie kwalifikowania materiałów do druku najczęściej miał do powiedzenia sekretarz redakcji Józef Szczawiński³⁷, członek Stowarzyszenia PAX, zawodowy dziennikarz. Na liście członków kolegium miejsca Andrzeja Chącińskiego, Andrzeja Delinikajtisa, Jerzego Prokopiuka i Jerzego K. Siewierskiego zajęli: Kazimierz Augustowski, Zenon Komender³⁸, Henryk Krasowski, Iwo Płachecki i Józef Szczawiński. Wszyscy nowi członkowie kolegium należeli do Stowarzyszenia PAX.

W „paxowskiej” „Współczesności” ukazało się w ciągu czterech miesięcy kilka ciekawych artykułów: w numerze 13. esej J. Z. Słojewskiego pt. „Czarne skrzydła”, w numerze 14. artykuły Romana Zengela, Tomasza Burka i Marka Ruszczyca, w numerze 15. wywiad z Jerzym Zawieyskim, przeprowadzony przez Zbigniewa Irzyka i Jerzego Czajkowskiego. Treść wywiadu świadczy, że już w pierwszych numerach, ukazujących się

³⁷ Józef Szczawiński (1924-), pisarz, członek Stowarzyszenia PAX. Wydał m.in. *Trzeci koleczek* (1980), *Ślady giną na pustyni* (1990).

³⁸ Zenon Komender (1923-1993) ekonomista, polityk, publicysta. W czasie II wojny światowej żołnierz NOW i AK. Więziony przez władze sowieckie (1944-45), później przez władze komunistyczne w Polsce (1947-1953) za działalność w konspiracyjnym Stronnictwie Narodowym (SN). Studiował na Politechnice Wrocławskiej. Wieloletni działacz Stowarzyszenia „PAX”, przewodniczący Zarządu Głównego PAX (1982-89).

pod szyldem PAX-u, „Współczesność” zaczęła zmieniać kierunek. Na pytania, czy opisy scen erotycznych w opowiadaniach Marka Hłaski wpływają destrukcyjnie na młodego czytelnika, Jerzy Zawieyski odpowiedział tymi słowami: „Hłasko jest bardziej złożony, niż się wydaje. Opinie o jego opowiadaniach są powierzchowne i nieraz krzywdzące. Autor *Pętli* jest pisarzem bardzo utalentowanym...”. Nie zgadzając się z opinią pisarza redakcja zamieściła obok wywiadu oświadczenie, w którym m. in. czytamy: „Redakcja nawiązując do części wypowiedzi pana Jerzego Zawieyskiego uważa, że twórczość Hłaski wywiera jednak destrukcyjny wpływ na młodego czytelnika. Bowiem widzenie rzeczywistości u Hłaski sprowadza się do negacji...”. I jeszcze parę zdań w podobnym tonie.

Wcześniej we „Współczesności” nie ukazywały się artykuły negatywnie oceniające twórczość Hłaski. Odwrotnie - twórcy, należący do grupy „Współczesność”, uważali go za starszego kolegę, który - gdyby zgodził się we „Współczesności” drukować swoje utwory - zostałby przyjęty w piśmie z otwartymi rękami.

Któregoś dnia w połowie czerwca 1958 roku piszący te słowa znalazł w drzwiach swojego mieszkania kartkę od Leszka Szymańskiego. „Zadzwoń do mnie” - napisał Szymański. „Mam ci do powiedzenia coś bardzo ważnego”.

Godzinę później, kiedy spotkaliśmy się przy wejściu do gmachu przy skrzyżowaniu Alej Jerozolimskich i Nowego Świata, uśmiechając się z zażenowaniem, Szymański powiedział: Postawili ultimatum, że albo „Współczesność” odejdzie od PAX-u, albo odbiorą zezwolenie na wydawanie pisma. Jeżeli odejdziemy, warunki do wydawania pisma będziemy mieli zapewnione. To nieładnie w stosunku do PAX-u, ale co robić? Tobie, ponieważ nie byłeś w PAX-ie, będzie łatwiej rozmawiać w Komitecie Centralnym. Cieszę się, że udało mi się ciebie znaleźć!

Rozmowa w KC trwała krótko. Od instruktora Wydziału Prasy usłyszeliśmy: „Zgłosicie się do dyrektora Herbsta z przedsiębiorstwa ‘Ruch’, a on wam wszystko załatwi..”.

W tym dniu rozpoczął się nowy okres w życiu „Współczesności”.

Jak się wydaje, partia uważnie obserwowała działalność grupy i pisma „Współczesność”. O tym, że w 1957 roku pismo nabrało znaczenia wiedzano choćby z wypowiedzi innych organów prasowych. W następnym roku pewnie dalej przyglądano by się walce o przetrwanie grupy zapaleńców i być może pozwolono by na ich zejście ze sceny w wyniku niezapłacenia kolejnego rachunku w drukarni. Tymczasem grupa, zamiast rozproszyć się i umrzeć „śmiercią naturalną”, znalazła sobie nowego protektora. Wydaje się, że dopiero w tej sytuacji w KC zaczęto zastanawiać się, jak wobec niej postąpić. Pozwolenie na to, żeby licząca parędziesiąt osób grupa ludzi piszących znalazła się w zasięgu wpływów stowarzyszenia religijnego, nawet akceptowanego przez władze, uznano za politycznie niepożądane. Odebranie zezwolenia na wydawanie pisma, w ówczesnej sytuacji uznano za krok zbyt gwałtowny. Postanowiono więc skierować pismo do nowego, partyjnego wydawcy, a zmiany, które już wtedy chciano w piśmie przeprowadzić, odłożyć na później. Taki to splot wydarzeń spowodował, że w czerwcu 1958 roku pismo uzyskało wydawcę w postaci Biura Wydawniczego „Ruch” i kilka etatów dla swoich pracowników. Jego twórcy jednak dalej nie mogli czuć się bezpieczni. Ich prawdziwe kłopoty i wynikające z nowej sytuacji zagrożenia były jeszcze przed nimi.

W oświadczeniu opublikowanym na łamach „Współczesności” po jej odejściu od PAX-u w 1958 roku czytamy: „Ostatnio kierunek naszego pisma odbiegł daleko od jego początkowych założeń. Zespół grupy literackiej *Współczesność* postanowił nawiązać do uprzednich tradycji i zreorganizować kolegium. ‘Współczesność’ będzie przede wszystkim pismem literackim młodych. Wydawcą pisma jest PPKPiK Ruch”.

O formie i treści opublikowanego przez redakcję komunikatu można powiedzieć, że został zredagowany zgodnie z panującymi w tym okresie w Polsce obyczajami. Mówiły one, że do ważniejszych oświadczeń i komunikatów należy stosować ogólne, niewiele mówiące czytelnikom określenia. Nawet jeżeli członkowie zespołu „Współczesności” nie naśladowali

urzędowych komunikatów, to wiedzieli, że zmiany, które się w piśmie dokonały, nie będą mogły być omówione w druku. Redaktor „Współczesności” Leszek Szymański wykonał wcześniej manewr, który w owym czasie był niedozwolony; kierując grupą młodych pisarzy, liczącą się jako element na scenie politycznej kraju, porzucił jednego opiekuna (tzn. partię) i przeniósł się do innego - PAX-u. Słowem - zachował się jakby w tym okresie możliwa była w Polsce swobodna gra sił politycznych. Nie chodziło w tym przypadku o wielkość grupy ani o jej znaczenie. Chodziło o precedens. Co by było, gdyby inne organizacje wpadły na podobny pomysł i zamiast siedzieć cicho pod skrzydłami partii, zaczęły sobie szukać innych protektorów?...

PAX, mimo iż był zakamuflowanym sprzymierzeńcem PZPR-u w walce przeciwko Kościołowi katolickiemu, swobodę działania jako organizacja polityczna miał ściśle ograniczoną. Jego konszachty z powstałym podczas popaździernikowej liberalizacji ugrupowaniem uznano w partii za niedopuszczalne. PAX-owi nic za tę próbę nie zrobiono. Miał licznych i mocnych protektorów. Po prostu odebrano mu pismo. Inaczej mogło być z Szymańskim. Ten hardy człowiek, przez Koźniewskiego opisywany jako „mydłek”, ośmielił się podjąć decyzję, którą w przypadku pisma mógł podjąć jedynie wyższej rangi członek partii i to "w uzgodnieniu z najwyższymi czynnikami". Na razie jednak Szymańskiemu nic się nie stało. „Współczesność”, którą kierował, dostała od władz wydawcę (Biuro Wydawnicze „Ruch”), dwa pokoje na pomieszczenia redakcji i dziesięć etatów dla zespołu. A przede wszystkim przydział papieru i pieniądze na pokrycie kosztów wydawania pisma. Szymański pozostał na stanowisku naczelnego redaktora, a funkcję sekretarza redakcji objął niżej podpisany.

O pierwszych paru numerach, wydanych w wydawnictwie „Ruch” można powiedzieć, że były kontynuacją wydawanej w 1957 roku „Współczesności”. Świadczą o tym nazwiska autorów. W nrze 20/10 z dn. 1.07.1958 r. z krytyką postaw młodych pisarzy wystąpił Jan Zbigniew Słojewski (późniejszy Hamilton z warszawskiej „Kultury”) w artykule „Przeciwko bałwochwalstwu”. W artykule tym czytamy: „Oto pierwsza z brzegu sprawa: sprawa światopoglądu i filozofii, sprawa ważna, może najważniejsza ze wszystkich spraw ludzkich. Nie doceniają jej nasi - pożałuj Boże - twórcy (...). Sprawy pierwsze, czyli sfera pytań filozoficznych, a więc przede wszystkim czy Bóg istnieje, czy też go nie ma (...), a więc czy życie nasze tutaj na ziemi ma jakiś sens, czy też jest absurdalne, a więc w końcu co mamy myśleć o śmierci, jak mamy sobie poradzić z fenomenem śmierci, który prawie trzysta lat temu nie dawał wytchnienia Pascalowi, a dzisiaj męczy Kafkę i egzystencjalistów...”. I kończy: „U nas się nie dyskutuje z Camusem, Kafką...”. Bardzo ważna wypowiedź. Jednak wydaje się, że w Wydziale Prasy KC PZPR nie takich wypowiedzi spodziewano się ze strony publicystów „Współczesności”.

W następnym 21/11 numerze pisma zamieszczono, między innymi, dwa opowiadania: Leszka Płazewskiego³⁹ pt. „Jutro porozmawiamy”, będące debiutem tego autora, i utwór Stanisława Grochowiaka pt. „Lamentnice”. Druk tekstu tego autora jest pierwszym sygnałem kontaktów, nawiązanych przez zespół „Współczesności” z grupą młodych pisarzy, związanych dawniej z PAX-em. Zerwali oni współpracę z PAX-em po publikacji przez Bolesława Piaseckiego w 1955 roku artykułu pt. „Instynkt państwowy”. Dwaj z nich: Stanisław Grochowiak i Władysław Lech Terlecki wkrótce zajęli miejsca w zespole, dwaj inni: Jerzy Krzysztoń i Jacek Łukasiewicz przez kilka lat współpracowali z pismem. Jednak najważniejszym w tej sytuacji faktem jest pojawienie się na łamach „Współczesności”

³⁹ Leszek Płazewski (1935-), prozaik, scenarzysta. Pracował też jako kreślarz, ślusarz, tokarz i geodeta. Uprawiał boks w warszawskim klubie Polonia (1952-60). Debiutował na łamach „Współczesności” (1958). Autor słuchowisk Teatru Miniatur Radiowych „Zwierciadło” Polskiego Radia (1963-65). Członek ZLP (1967-83), od 1989 należy do SPP. W latach 1983-90 był członkiem Stowarzyszenia Filmowców Polskich. Autor kilku zbiorów opowiadań i powieści, m.in. *Mrówki faraona: opowiadania*, *Historia pewnej miłości*.

nazwiska Stanisława Grochowiaka, przyszłego „p.o.”, a później na krótki okres naczelnego redaktora pisma, którego działalność, szczególnie w dziedzinie publicystyki na dobre i „nie zawsze dobre” odcisnęła się na orientacji pisma i losach grupy ludzi, którzy go wprowadzili do zespołu.

W „Ruchu”, podobnie jak w PAX-ie, „Współczesność” wychodziła jako dwutygodnik, z tym, że członkowie kolegium byli pracownikami etatowymi, otrzymującymi pełne wynagrodzenie. Dla paru osób było to pierwsze pełne zatrudnienie w życiu. Trzy czy cztery osoby miały obowiązek połowę wynagrodzenia „wypisać”, tzn. wydrukować dwa albo trzy materiały w miesiącu, bez dodatkowego za nie wynagrodzenia. We wrześniu do wydającego pismo zespołu dołączył J. Z. Słojewski, uzyskując w redakcji etat publicysty.

Z chwilą, gdy w środowisku literackim Warszawy rozeszła się wiadomość, że „Współczesność” zaczęła wychodzić jako „niezależne pismo młodych”, lokal redakcji przy ulicy Poznańskiej zaczął zapełniać się współpracownikami i interesantami. Przychodziły również osoby, próbujące za pośrednictwem pisma przekazać społeczeństwu swoje idee, na przykład na temat końca świata lub zagrażających ludzkości katastrof. Wizyty tych ostatnich były świadectwem, że „Współczesność” stała się prawdziwym pismem, bowiem podobno tylko prawdziwe redakcje przyciągają ludzi nie w pełni normalnych. Natomiast dla osób piszących z młodego pokolenia pokoje redakcji stały się miejscem, w którym się spotykano, spędzano długie godziny na dyskusjach na rozmaite tematy i w mniejszych lub większych grupach udawano się do kawiarni albo restauracji.

Przypominając zawartość numerów pisma wydawanych w lecie i jesienią 1958 roku warto wymienić artykuł J. Z. Słojewskiego pt. „Błudniertwa o Kossak-Szczuckiej”, opowiadanie A. Brychta pt. „Worek”, reportaż Jacka Łukasiewicza pt. „Panorama mistrza R.”, a także groteskę Romana Śliwonika pt. „Czwarty do bridge’a”. Na plus redakcji należy zaliczyć fakt, że po ostrym i chyba niesprawiedliwym ataku na Zofię Kossak-Szczucką „Współczesność” w następnym - 23/13 numerze - zamieściła artykuł polemiczny pióra Stanisława Rembeka⁴⁰ pt. „O Słojewskim i niektórych innych niemiłych mi literatach”. Z sędziwym, ignorowanym w środowisku literackim pisarzem utrzymywał kontakt Leszek Szymański. Pamiętam, że towarzyszyłem mu kiedyś podczas prywatnej wizyty w domu pisarza.

W następnych numerach ukazało się, drukowane w odcinkach, opowiadanie Andrzeja Brychta pt. „Dom bez klamek”, artykuł Zbigniewa Irzyka pt. „Podręcznik dla nieuków”, tłumaczenie fragmentu powieści Antoine’a Saint-Exupéry’ego „Pilot wojenny”, wiersze Romana Śliwonika i Mariana Ośniałowskiego⁴¹ oraz opowiadanie Marka Nowakowskiego⁴²

⁴⁰ Stanisław Rembek wł. Ehrenberg (1901-1985), powieściopisarz, historyk absolwent Uniwersytetu Warszawskiego. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej 1919-1921 i wojny obronnej 1939. Debiutował w 1922 r. powieścią dla młodzieży w odcinkach. Pracował jako nauczyciel w Piotrkowie Trybunalskim i Radomiu (1934-38). W konspiracji uczestniczył w tajnym nauczaniu. Współpracował z Instytutem Wydawniczym PAX, po 1956 r. przez pewien czas publikował na łamach tygodnika „Kierunki”. Wydał m.in.: *Nagan* (1928), *W polu* (1937), *Wyrok na Franciszka Kłosa*, (1947), *Ballada o wzgardliwym wisielcu oraz Dwie gawędy styczniowe* (opowiadania) (1956). Po jego śmierci ukazały się jeszcze: *Przemoc i szabla* (2001), *Cygaro Churchilla* (2004), *Dzienniki Rok 1920 i okolice* (1997), *Dziennik okupacyjny* (1997).

⁴¹ Marian Ośniałowski (1920-1966), poeta, dziennikarz. Był blisko spokrewniony z Witoldem Gombrowiczem i Ksawerym Jasińskim. Więzień Pawiaka. Uczestnik powstania warszawskiego (1944). Po wojnie grał jako aktor w teatrach w Sosnowcu (1945-1946) i Bielsku (1946-1947). W 1947 roku rozpoczął studia na Wydziale Reżyserii Państwowej Wyższej Szkoły Teatralnej w Łodzi, które przerwał w 1949 r. Następnie pracował w teatrach we Wrocławiu (1949-50). Od 1950 do 1951 występował w teatrze w Częstochowie (1950-51), Jeleniej Górze (1951-52) i w Olsztynie (1952-53). Jako poeta debiutował na łamach poznańskiego „Życia Literackiego” wierszem pt. *Wieś* w 1945 r. Od 1954 r. regularnie drukował swoje liryki m.in. w „Twórczości”, „Słowie Powszechnym”, „Dziś i Jutro”, „Kierunkach”, „Więzi”, „Trybunie Ludu”. W 1956 r. pismem *Współczesność*. Poza poezją zajął

pt. „Umierający paser”. W numerze 24/14 „Współczesności” Roman Śliwonik opublikował reportaż pt. „Pokolenie spod podłogi”, w którym czytamy: „kurewki są wszędzie. Dlaczego nie miałyby być kurewek w 'Manekinie' ...”. „Manekin” był w tym okresie jednym z najbardziej uczęszczanych przez literacką i artystyczną młodzież klubem Warszawy.

Jako nowych lub dawno niedrukowanych autorów „Współczesności” należy wymienić Andrzeja Jasińskiego, Andrzeja Dołęgowskiego⁴³ i Roberta Stillera⁴⁴. A także Artura Sandauera, który opublikował fragment opowiadania pt. „Z pamiętników Mikołaja Rozencwajga”.

W dziale publicystyki pałeczkę od Słojewskiego przejął Stanisław Grochowiak, piszący artykuły na temat konieczności porozumienia się sprawujących władzę polityków z pisarzami. Chodziło o lepsze zrozumienie ze strony ludzi stojących na czele państwa specyficznych warunków twórczości pisarskiej, a ze strony pisarzy konieczności dostosowania się do wymagań panującego w Polsce ustroju. Wystąpienia te sprawiły, iż niedługo po publikacji pierwszego artykułu Grochowiak został uznany przez zespół pisma za nieoficjalnego członka kolegium „Współczesności”. W numerze 27/17 z dnia 16.10.1958 r. Grochowiak pisał: „Dlaczego politycy - jakiegokolwiek są zresztą maści - nie lubią w literaturze pesymizmu, czy też raczej: tak zwanego pesymizmu? Czy to jakaś wrodzona złośliwość, jakaś przekora w stosunku do literatury w ogóle - czy też pospolity strach? Politycy odpowiadają za sprawne funkcjonowanie życia społecznego (...) Postulat odpowiedzialności za słowo bezustannie przypomina pisarzowi o adresie społecznym jego twórczości (...).

Tu chciałbym przejść już wręcz na nasze polskie podwórko. Otóż nierzadko natykamy się na ślady powrotu do praktyk nadgorliwych, analiz nadcujących...”.

Wypowiedź ta jednak trafiła w próżnię. Wydaje się, że już tydzień czy dwa przed opublikowaniem artykułu w odpowiednich „instancjach” zapadły decyzje na temat nowego składu zespołu „Współczesności”. W październiku dowiedziałem się w biurze wydawcy, że

---

się również dziennikarstwem i tłumaczeniami. W 1959 r. został członkiem ZLP. W 1961 roku Ośrodek Kultury Francuskiej (Centre Culturel Francais) przyznał mu czteromiesięczne stypendium. Dzięki wstawianictwu Jarosława Iwaszkiewicza otrzymał paszport i wyjechał do Paryża. W 1962 r. prasa krajowa ogłosiła, że wybrał wolność. Wydawnictwo „Iskry” wstrzymało druk tomiku wierszy zatytułowanego „Marsz turecki”. Na obczyźnie Ośniowski podejmował się różnych prac, głównie fizycznych. Związał się kilkoma pismami emigracyjnymi: paryską *Kulturą*, *Kontynentami* i londyńskimi *Wiadomościami*. W 1965 r. został uhonorowany nagrodą Fundacji imienia Kościelskich. Zmarł śmiercią samobójczą w grudniu 1966 r w Lasku Bulońskim w Paryżu. Opublikował m.in. *Kontrasty* (1958), *Suita cygańska* (1959). Pośmiertnie został wydany tomik poezji *Mam na sprzedaż tylko serce* (1976).

⁴² Nowakowski Marek (1935-), prozaik. Debiutował opowiadaniem *Kwadratowy* w „Nowej Kulturze” (1957). Uważany jest za twórcę realizmu peryferyjnego. Opublikował m.in.: powieść *Trampolina* (1964), zbiory opowiadań *Ten stary złodziej* (1958), *Benek Kwiciarz* (1961), *Silna gorączka* (1963), *Zapis* (1965), *Gonitwa* (1967), *Mizerykordia* (1971), *Układ zamknięty* (1972), *Śmierć żółwia* (1973), *Gdzie jest droga na Walne?* (1974), *Robaki* (1968), *Gdzie jest droga na Walne* (1974), *Księżę Nocy* (1978), *Raport o stanie wojennym* (Paryż 1982), *Notatki z codzienności. Grudzień 1982 - lipiec 1983* (Paryż 1983), *Dwa dni z aniołem* (Paryż 1984), *Grisza, ja тебе скажу...* (Paryż 1986), *Potret artysty z czasów dojrzałości* (1987), *Karnawał i post* (Paryż 1988), *Kto to zrobił?* (1990), *Homo Polonicus* (1992), *Grecki bożek* (1993), *Powidoki* (1995), *Strzały w motelu Goerge* (1997), *Empire* (2001), *Nul* (2004).

⁴³ Andrzej Dołęgowski (1921-1990) prozaik, poeta, autor tekstów piosenek, tłumacz.

⁴⁴ Robert Reuven Stiller ps. *Jerzy Szperak* (1928-), tłumacz, pisarz, poliglota, filolog, religioznawca, językoznawca, publicysta i krytyk literacki. Walczył w Armii Krajowej w 1944 r. Współzałożyciel i redaktor czasopisma „Młodzież Świata” (1950-53). Współpracował z „Literaturą na świecie” (1973-80). Redaktor naczelny czasopisma „Orient” (od 1982 r.). Założyciel i przewodniczący Żydowskiej Gminy Reformowanej. Opublikował m.in.: *Pieśni o ciemnej miłości. Pantuny* (1959), *Klatin. Baśnie indonezyjskie dla dorosłych* (1970), zbiór wierszy *Listy do kochanki* (1987), eseje *Pokaż język* (2001).

we „Współczesności” odbędzie się reorganizacja. Z przekazanych biurowymi kanałami informacji wynikało, że stanowisko zastępcy naczelnego redaktora obejmie były sekretarz Zarządu Głównego Związku Młodzieży Socjalistycznej Józef Lenart. Spytany o to przez niżej podpisanego Leszek Szymański potwierdził pogłoskę i dodał uspokajającym tonem, że przecież Lenart we „Współczesności” drukował, więc nie ma co się go bardzo obawiać. „A co będzie z tobą?” - Szymański zrobił nieokreślony ruch ręką. „Zobaczmy...” - powiedział.

Kilka dni później w biurze wydawcy przekazano kierownictwu redakcji informację o decyzjach w sprawie „wzmocnienia” zespołu. Poza powierzeniem stanowiska zastępcy naczelnego redaktora Lenartowi, redakcji przydzielono trzy dodatkowe etaty, z których na pierwszym został zatrudniony Andrzej Brycht, a na drugim Stanisław Grochowiak. Jako kandydata do objęcia trzeciego etatu wydawca zaproponował Tadeusza Strumffa⁴⁵, który ze „Współczesnością” wcześniej nie współpracował.

W ten sposób, spełniając postulat wzmocnienia zespołu, zapoczątkowano działania, zmierzające do przekształcenia „Współczesności”. Wydaje się, że już w tym wczesnym okresie niektóre osoby zatrudnione w redakcji zaczęły zdawać sobie sprawę, że z pisma będą musiały odejść. Jedną z pierwszych inicjatyw nowego zastępcy redaktora naczelnego było przeprowadzenie przy włączonym magnetofonie dyskusji wybranych członków zespołu na temat decyzji pozostania na Zachodzie pisarza Marka Hłaski. Od udziału w dyskusji nie można było się uchylić. Niektórzy jej uczestnicy dopiero w czasie nagrania zdali sobie sprawę, że Lenart, starając się szeroko omawiać sytuację Hłaski, próbuje uzyskać po kolei od każdego z uczestników dyskusji, wyrażone w tej albo innej formie, potępienie decyzji pisarza. W rozmowie padło parę ostrych sformułowań. Jeden z uczestników powiedział: „Hłasko przez swoją decyzję przekreślił swoje pisarstwo”. Z innych ust padło: „Hłasko popełnił jednoznaczny akt polityczny, nasze ustosunkowanie się do tego rodzaju aktu powinno też być jednoznaczne”. Jednak przeważał ostrożny ton wypowiedzi. Ciekawą pointą dyskusji była wymiana zdań między Lenartem a Brychtem. Lenart kończąc część swojej wypowiedzi powiedział: „Uważam, że Marek jest bardzo zdolnym pisarzem, natomiast politykiem jest żadnym i nie był nim nigdy”. Na to Brycht: „Nie musiał”. Na to Lenart: „A ja powiadam: przykład Hłaski uczy, że pisarz musi być w pewnym sensie politykiem. Pisarstwo nie jest czynnością apolityczną. Świetnie ten fakt potrafili zdyskontować na swoją korzyść rodzimi emigracyjni i francuscy antykomuniści!”.

W dyskusji Grochowiak i Lenart wypadli lepiej niż inni członkowie zespołu. Możliwe, że stało się tak, ponieważ ci dwaj wcześniej przygotowali się do dyskusji, podczas gdy innych uczestników zawiadomiono w ostatniej chwili przed nagraniem.

Jakiś czas później w redakcji zaczęto mówić, że Leszek Szymański ma zamiar na parę miesięcy wyjechać z kraju. Spytany o to przeze mnie, potwierdził wiadomość i dodał, że dostał paszport i zgodę na trwającą parę miesięcy podróż po Indiach. Razem z nim wyjedzie także jego żona. Szymański znał dobrze angielski, w Polsce przyjaźnił się z pisarzem hinduskim Kedarem Nathem, któremu parę opowiadań opublikował na łamach „Współczesności”. Na temat wyjazdu Szymańskiego w redakcji nie rozmawiano. Po cichu zadawano sobie jednak pytania: „W jaki sposób obu udało się w tak krótkim czasie załatwić

⁴⁵ Tadeusz Strumff (1933-) pisarz, reporter i publicysta. Absolwent polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego (1955). Wykładowca języka polskiego na Uniwersytecie Pekinśkim i w Pekinśkim Instytucie Języków Obcych (1955-57). Debiutował wierszami „Sprawny do pracy i obrony” i „Do kolegi Hansa list otwarty” w „Sztandarze Młodych” (1950). Publikował reportaże i artykuły w *Poproście* (1953-56). Pracował w dwutygodniku *Współczesność* (1958-1961, 1963-1971) jako kierownik działu reportażu, sekretarz redakcji. Po zamknięciu „Współczesności” był krótko kierownikiem działu reportażu w tygodniku „Literatura”. Od 1972 do 1990 pracuje w dzienniku „Trybuna Ludu” jako kierownik działu reportażu, a następnie reporter i publicysta. Wydał m.in.: *Żółte rzeki* (1961), *Półwysep T*, (1964), *Każdego dnia* (1967), *Polak potrafi* (1976), *Franciszek Apryas*, (1977), *Słodki rejs* (1959).

wydanie paszportów? Kto pomógł Szymańskiemu wyasygnować pieniądze na kupno biletów na przelot?”. Jednak Szymańskiego o nic nie pytano. A on sam w biurze w ciągu ostatnich tygodni przed wyjazdem zachowywał się tak, jakby w redakcji był już tylko gościem.

Wyjazd Szymańskiego był dla reszty zespołu ważniejszym wydarzeniem niż wszystkie inne wypadki po odejściu „Współczesności” z PAX-u...

W Polsce w latach 1957-59 prywatne wyjazdy za granicę należały do rzadkości. Zaś wyjazd do Indii na trwający kilka miesięcy pobyt był rzadkością wyjątkową. Do krajów pozaeuropejskich wyjeżdżali zwykle delegaci Zarządu Głównego Związku Literatów: Iwaszkiewicz, Putrament lub Kruczkowski. Byli to cieszący się zaufaniem władz pisarze działacze. Szymański nie należał do tej grupy.

Niedługo po jego wyjeździe redakcję przeniesiono do nowego lokalu. Był to już trzeci lokal od chwili zerwania „Współczesności” z PAX-em. Z pierwszego, w biurach przedsiębiorstwa „Ruch” przy rogu Wilczej i Poznańskiej, redakcję przeniesiono do budynku przy ulicy Kopernika 34 (w tym samym domu, naprzeciw budynku dawnego CRZZ mieściła się siedziba radiostacji „Kraj”). W nowym lokalu „Współczesność” sąsiadowała z innymi redakcjami: „Magazynem Polskim” i zlikwidowanym po trwającym parę miesięcy okresie przygotowawczym pismem „Europa”. Lokal ten mieścił się w Pałacu Zamojskich przy ul. Nowy Świat 69.

W listopadzie do redakcji dotarła przykra wiadomość: po bijatyce podczas wieczoru autorskiego Andrzeja Brychta w kawiarni „Krokodyl” na Starym Mieście Andrzej Brycht i Roman Śliwonik zostali aresztowani i w przyspieszonym trybie skazani na cztery miesiące więzienia. Wydawca zażądał natychmiastowego zwolnienia z pracy obu pisarzy. Na zwolnionych przez nich etatach Józef Lenart zatrudnił Aleksandrę Korewę⁴⁶ i Ernesta Bryllę⁴⁷.

Andrzej Brycht i Roman Śliwonik po paru tygodniach wyszli z więzienia i dalszą współpracę z redakcją kontynuowali jako niepobierający pensji współpracownicy. Pierwszy okres rządów Józefa Lenarta we „Współczesności” (miał on jeszcze powrócić na stanowisko redaktora naczelnego w 1966 roku) skończyły się w połowie lutego 1959 r. po walnym zebraniu kolegium pisma. W zebraniu tym wziął udział instruktor Wydziału Prasy KC PZPR. Fakt, że Wydział Prasy wydelegował swojego pracownika, świadczył, że Lenart nie cieszył się wówczas poparciem tego urzędu. W dyskusji prawie wszyscy członkowie zespołu negatywnie ocenili okres rządów Lenarta. Parę dni później pełniącym obowiązki naczelnego redaktora został mianowany Stanisław Grochowiak. Nazwisko Lenarta zostało skreślone z listy członków zespołu.

Innym, rzucającym pewne światło na wydarzenia tego okresu, faktem była dużo późniejsza wypowiedź Bohdana Drozdowskiego⁴⁸ w miesięczniku „Poezja”, w której przypomniał, że na początku 1959 roku zgłosił się do niego współpracownik

⁴⁶ Aleksandra Korewa (1928-) Reżyser. Uczestniczka Powstania Warszawskiego. Studiowała w Sopocie i Warszawie. Więziona przez UB (1952-53). Pracowała w Teatrze Narodowym i Polskim w Warszawie (1953-59). Ukończyła studia na Wydziale Reżyserskim PWST (1957) i na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego (1971). Pracowała w Filmie Polskim (1960-68). Usunięta z pracy za udział w wydarzeniach marcowych (1968). Reżyser w Teatrze Polskiego Radia (1973-76), zwolniona za współpracę z KOR. Zorganizowała z ramienia „Solidarności” dystrybucję darów z zagranicy dla dzieci z całej Polski (1980-83).

⁴⁷ Ernest Bryll, poeta, pisarz, dziennikarz, tłumacz i krytyk filmowy. Absolwent wydziału Filologii Polskiej Uniwersytetu Warszawskiego (1957). Debiutował tomikiem wierszy *Wigilie wariata* (1958). Pracował we „Współczesności” (1974-78) Dyrektor Instytutu Kultury Polskiej w Londynie (1974-79). Ambasadorem RP w Republice Irlandii (1991-95). Członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich

⁴⁸ Bohdan Drozdowski (1931-) poeta, prozaik, publicysta, tłumacz, autor sztuk scenicznych. Był m.in. zastępcą redaktora naczelnego i redaktorem naczelnym „Współczesności”, redaktorem naczelnym „Poezji”, zastępcą dyrektora Instytutu Kultury Polskiej w Londynie.

„Współczesności” Jerzy Falkowski⁴⁹ z propozycją objęcia stanowiska naczelnego redaktora. Świadczy to, że członkowie zespołu zdawali sobie sprawę, iż redaktorem musi zostać członek partii, jednak nie życzyli sobie, żeby to był Lenart. Drozdowski został zastępcą redaktora naczelnego kilka miesięcy później.

Zmiany personalne, jakie miały miejsce przed i po wyjeździe Leszka Szymańskiego z Polski, nie odbiły się w widoczny sposób na treści pisma. Niezależnie od stosowanych wobec pisma nacisków, „Współczesność” była dalej pismem młodych autorów, spragnionych ujrzenia swych utworów w druku. Ludzi tych niewiele obchodziły zmiany w zespole. Z teczkami pełnymi wierszy i opowiadań spacerowali po korytarzu czekając na redaktorów. Dla nich znaczenia miało przede wszystkim istnienie pisma, w którym mogli wypróbować swoje możliwości twórcze.

Nie znaczy to, że nie publikowano też utworów znanych autorów. W numerach „Współczesności” z ostatnich miesięcy 1958 roku ukazało się kilka ciekawych tekstów. Były wśród nich opowiadania Marka Nowakowskiego „W komisariacie”, Józefa Ratajczaka⁵⁰ „Odlot”, Władysława Terleckiego „Miłosierdzie” i Leszka Szymańskiego „Cela samobójców”. Poezję reprezentowały wiersze Ernesta Brylla, Mirona Białoszewskiego⁵¹, Jerzego Skolimowskiego⁵², Barbary Sadowskiej⁵³ i Edwarda Stachury⁵⁴. W dziale krytyki

⁴⁹ Jerzy Falkowski (1930-?), krytyk literacki. Sekretarz ZMP w Milanówku w latach 50-tych XX w. Po 1956 r. zerwał z polityką i swoje zainteresowania skierował w kierunku teatru i filmu. Należał do wielkich wielbicieli twórczości Jerzego Grotowskiego. Zob. *Z Jerzym Grotowskim o teatrze* (wywiad z Grotowskim) „Współczesność”, 30/20, 1958; *Biblijny Kabaret z udziałem Byrona* „Współczesność”, 5, 1960, p. 9; *Majakowski na głowie i w cynowej balii* „Współczesność”, 17, 1960, p. 6.; *Dziady jako model teatru nowoczesnego* (wywiad z Grotowskim), „Współczesność”, 21, 1961, p. 8.; *Teatr - godzina niepokoju* (wywiad z Grotowskim) „Odra”, 6, 1964, pp. 55-58.

⁵⁰ Józef Ratajczak (1932 - 1999) poeta, prozaik. Absolwent filologii polskiej, znawca i badacz poezji. Związany był m.in. z teatrem lalkowym i z Polskim Radiem. Wydał m.in. powieści pt. *Dzień Twojej Matki*, kroniki *Życie teatralne Poznania*.

⁵¹ Miron Białoszewski (1922-1983), poeta, prozaik, dramaturg i aktor teatralny. Studiował polonistykę na tajnym Uniwersytecie Warszawskim, Prowadził razem ze Swenem Czachorowski konspiracyjny Teatr Swena (1942-44). Po kapitulacji powstania warszawskiego został wywieziony na roboty do Niemiec. Po wojnie pracował najpierw na Pocztę Główną (przy ul. Nowogrodzkiej), potem jako dziennikarz w „Kurierze Codziennym”, „Wieczorze Warszawy” i „Świecie Młodych”. Wraz z Lechem Emfazym Stefańskim założył tzw. „Teatr na Tarczyńskiej” (1955). Później po rozpadzie tego teatru założył przy pl. Dąbrowskiego tzw. Teatr Osobny. Debiutował w „Życiu Literackim” w ramach „Prapremiery pięciu poetów” (1955) Pierwszy tomik jego wierszy, *Obroty rzeczy* (pierwotnie: *Wiersze rzeszowskie*) wydał w 1956 r. Później opublikował m.in.: *Rachunek zachciankowy* (1959), *Mylne wzruszenia* (1961), *Było i było* (1965), *Pamiętnik z powstania warszawskiego* (1970), *Donosy rzeczywistości* (1973), *Szумы zlepy, ciągi* (1976) oraz *Zawał* (1977). Jego wieloletnim partnerem był malarz Leszek Soliński.

⁵² Jerzy Skolimowski (1938-) reżyser filmowy, scenarzysta, aktor, poeta i malarz. W młodości bokser. Ukończył etnografię na Uniwersytecie Warszawskim (1959), reżyserię w PWSTiF w Łodzi (1963). Debiutował jako scenarzysta filmem *Niewinni czarodzieje* (reż. Andrzej Wajda) w 1960 r., a jako reżyser filmem fabularnym *Rysopis* (1964). Od roku 1967 r. mieszka i pracuje za granicą, we Włoszech, Wielkiej Brytanii i USA. Zrealizował m.in. filmy: *Walkower* (1965), *Bariera* (1966), *Start* (1967), *Ręce do góry* (1967, premiera w 1985), *Wrzask* (1979), *Fucha* (1983), *Wiosenne wody* (1990), *Ferdynand* (1992), Wydał m.in. scenariusz *Gdzies blisko siebie* (1958); poezje: *Siekiera i niebo* (1959), *Der start: protokoll* (1968).

⁵³ Barbara Sadowska (1940-1986), poetka. Ukończyła Państwowe Liceum Sztuk Plastycznych w Warszawie. Debiutowała wierszem *Mama* w „Nowej Kulturze” (1957). Była związana z Orientacją Poetycką Hybrydy. Członek Związku Literatów Polskich (1964-1983) i Polskiego PEN-Clubu (od 1981). Działała w opozycji antykomunistycznej i była prześladowana przez Służbę Bezpieczeństwa. Funkcjonariusze Milicji Obywatelskiej w maju 1983 r. zamordowali jej syna Grzegorza Przemyska (ur. 1964). Wydała m.in. *Zerwane druty* (1959), *Nad ogniem* (1963), *nie możesz na mnie liczyć nie będę się*

uwagę czytelników zwróciły artykuły Piotra Wierzbickiego pt. „Mickiewicz wraca”, Stefana Lichańskiego⁵⁵ „Szturm do kamiennego nieba” (o twórczości Jerzego Krzysztonia) i Jana Wyki⁵⁶ - „Poezja zranionego marzenia” (o poezji Romana Śliwonika). Na odnotowanie zasługuje również artykuł Jerzego Grotowskiego pt. „Twórcze ambicje teatru”. Był to, wydaje się, pierwszy artykuł znanego później w całej Europie reżysera teatralnego wydrukowany we „Współczesności”.

W dziale krytyki filmowej najwyższą ocenę ze strony czytelników uzyskał esej Jerzego Falkowskiego pt. „Polonez tragiczny”, omawiający film „Popiół i diament” Andrzeja Wajdy.

Ciekawym akcentem jednego z numerów (30/20) był wywiad z pisarzem Stanisławem Rembkiem. Stanisław Rembek - autor powieści: „W polu”, „Nagan” i „Wyrok na Franciszka Kłosa” był twórcą wyjątkowo źle widzianym przez władze PRL-u. Nie darowano mu opublikowanej przed wojną powieści „W polu”, rozgrywającej się podczas wojny polsko-bolszewickiej 1920 roku. Sędziwy pisarz do przeprowadzającego z nim wywiad Stanisława Grochowiaka powiedział: „Pod pewnym względem - z zastrzeżeniami jednak - uważam wasze pismo za wyjątkowe. Na ogół potraficie pisać śmiało i szczerze to, co myślicie. Stanowi to wielką sztukę i dowodzi zdolności rzadko spotykanych. Dla mnie ten właśnie rys stanowczo określa charakter waszego pisma”.

Wywiad ten i wcześniejsze publikacje Stanisława Rembeka na łamach „Współczesności” świadczą, że fascynację dobrym pisarstwem i osobiste przyjaźnie ciągle jeszcze znaczyły dla redaktorów więcej niż partyjne oceny. Z Rembkiem przyjaźnił się zarówno pierwszy redaktor pisma - Leszek Szymański, jak i drugi „naczelnym” - Stanisław Grochowiak.

bronić (1972), *Moje* (1974), *Stupor* (1981), *Słodko być dzieckiem Boga* (1984). Pośmiertnie ukazały się *Wiersze ostatnie* (1986).

⁵⁴ Edward Stachura (1937-1979), poeta, pisarz, pieśniarz. Uznawany za jednego z *poetów wyklętych*. Urodził się w rodzinie polskich emigrantów w Charvieu w departamencie Isère (Francja). Rodzina repatriowała się do Polski w 1948 r. Pierwsze poezje opublikował w dwutygodniku „Kontrasty” (1956). Studiował romanistykę na KUL (1957-60), potem na Uniwersytecie Warszawskim. Studiował również literaturę w Meksyku (1969-70). Odbył wiele podróży po świecie Jugosławia (1966), Bliski Wschód (1971), 1972 – Norwegia (1972, 1973), Szwajcaria i Francja (1973), USA, Kanada (1975), Meksyk (1969-70, 1975). Jego żoną była pisarka Zyta Oryszyn (rozwód w 1972). Zmarł śmiercią samobójczą. Opublikował m.in. *Jeden dzień* (opowiadania, 1962), *Dużo ognia* (tomik poezji, 1963), *Falując na wietrze* (opowiadania, 1966), *Przystępuję do ciebie* (poemat, 1968), *Po ogrodzie niech hula szarańcza* (poemat, 1968), *Cała jaskrawość* (powieść, 1969), *Siekierezada* (powieść, 1971), *Wszystko jest poezja* (proza, 1975), *Kropka nad ypsilonem* (1975), *Się* (proza, 1977), *Missa pagana* (1978), *Fabula rasa* (proza, 1979), *Oto* (proza, 1979), *Listy do pisarzy* (listy, 2006), *Moje wielkie świętowanie* (proza, 2007). Przez ostatnie miesiące przed śmiercią prowadził dziennik *Pogodzić się ze światem*.

⁵⁵ Stefan Lichański (1914-83), krytyk literacki, pisarz. W czasie II wojny światowej więzień obozu koncentracyjnego w Auschwitz. Opublikował m.in.: *O metodzie badań literatury ludowej* (1947), *Literatura i krytyka* (1956), *Kuszenie Hamleta* (1965), *Cienie i profile* (1967), *Wśród mówiących prozą* (1971), *Pisarstwo wsi i ziemi* (1983), *..tu felix Austria... Antologia noweli austriackiej XX wieku* (1973, wybór, wstęp), *Władysław Stanisław Reymont* (1984).

⁵⁶ Jan Wyka (1902-1992), poeta, prozaik, publicysta. Członek Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy i Komunistycznej Partii Polski, redaktor czasopisma „Lewar” (1933-35). Żołnierz Brygady im. J. Dąbrowskiego w wojnie domowej w Hiszpanii (1937-1939), Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie (1939-40). Następnie przebywał w Londynie (1940-45), gdzie przez krótki czas reprezentował tzw. (warszawski) Rząd Tymczasowy RP. Redaktor naczelnym tygodnika „Chłopska Droga” (1945-46). Pracownik Wydziału Zagranicznego Komitetu Centralnego PPR i PZPR (1946-56). Opublikował m.in. zbiory wierszy: *Hiszpańska Warszawianka. 1932-1953* (1953), *Kompozycje rojeń* (1961), *Przywidzenia. Wiersze z lat 1958-1967* (1968), *Hiszpańskie trasy. Wybór wierszy z lat 1937-1975* (1976), *Wiersze wybrane 1929-1981* (1983); opowiadania i szkice: *Zapiski na karteluskach (z notatnika rewolucjonisty 1934-1940). Hiszpania po czterdziestu latach* (1984).

Pod określanym jako „czasowe” kierownictwem Grochowiaka „Współczesność” stała się pismem poważniejszym lub „bardziej dojrzałym”, by użyć określenia używanego przez jej krytyków. Przybyło w nim felietonów, z których jako jeden z ciekawszych należy wymienić artykuły „Chochola”. Publikujący pod tym pseudonimem A. J. Wieczorkowski pisał m.in.: „Podział na literaturę młodą i starą jest nieco denerwujący, ale niestety zakorzenił się już w umysłach (...) młodych, w okresie szkółek niedzielnych, jakimi były tzw. Koła Młodych. Stare byki, żonate, dzieciate udawały żółtodziobów, aby nikt ich broń Boże nie traktował na serio i nie odebrał młodzieżowego stypendium”.

Abstrahując od faktu, że założyciele „Współczesności” w czasach „Koła Młodych” nie byli „starymi bykami, żonatymi i dzieciatymi”, to treść felietonu świadczyła o dystansie, jaki dzielił obecny zespół twórców pisma od spraw, którymi żyli jego założyciele. W ciągu dwóch lat „Współczesność” stała się pismem zatrudniającym sprawnych ludzi pióra, porządnie redagowanym i poruszającym problemy nie tylko „młodej literatury”.

O tym, że do kierownictwa pisma dochodziły jakieś sygnały „zza sceny”, świadczył artykuł Stanisława Grochowiaka pt. „Karabela zostanie na strychu”, zamieszczony w numerze 4/35 z 16.02.1959 r. Artykuł miał być zaproszeniem do dyskusji na temat pokolenia pisarzy, współpracujących ze „Współczesnością” czy nawet pokolenia „w ogóle”.

Nie tylko tytuł tekstu, ale także kilka jego sformułowań wzbudziło protesty wśród członków zespołu i współpracowników pisma. Oto parę cytatów z tego artykułu: „Istniał u nas w świadomości starszych bardzo konkretny polski wzorzec młodości. Wzorzec młodości powstańczej, konspiracyjnej i ułańskiej. Wzorzec młodości egzaltowanej. Zgodnie z dalekim echem *Ody do młodości* młody człowiek winien myśleć przede wszystkim sercem, by mógł zostać spożytkowany jako 'kamienie na szaniec'. Częstokroć dochodziło do tego, że szaniec raptownie się zmieniał, a kamienie pozostawały te same”. I dalej czytamy: „zapał i entuzjazm to duża rzecz, ale sam zapał i sam entuzjazm to rzecz ryzykowna. Rozumiem jednak, że w pewnych sytuacjach historycznych, zwłaszcza w sytuacji historycznej polskiego partykularza, taka postawa może mieć swoje dobre strony”.

Artykuł wywołał serię protestów. Grochowiak chciał powiedzieć, że pokolenie urodzone w latach 1930-35 nie jest skłonne do wywoływania powstań czy nawet ogłaszania gwałtownych protestów. Wypowiedzi innych osób z redakcji były celowo mętne, ale też negatywne. W artykule pt. „Sztuka wyboru”, piszący często dla „Współczesności” autorzy: Jerzy Czajkowski, Bronisław Gołębiowski, Eugeniusz Kabac, Aleksander Minkowski i Jerzy Siewierski stwierdzili: „Wolno Grochowiakowi myśleć tak jak myśli, gdyż w jego myśleniu zdaniem naszym, błędu zasadniczego nie ma. Ale wolno nam też zakwestionować szerokość tego myślenia, wolno nam uznać, że jest to myślenie bierność, uległe wobec zastanej rzeczywistości (...). Nasze ambicje są nieco większe (...). Jest w nich cholerna ciekawość, co to jest ta wielka budowa, skąd się biorą niemałe przecież wyrzeczenia narodu (...). A więc literatura zaangażowana społecznie? Owszem, taka jest najogólniejsza, stereotypowa charakterystyka tej tendencji”. Po opublikowaniu tego artykułu, pracujący dotąd w redakcji Jerzy Czajkowski i Jerzy Siewierski odeszli z grupy, wydającej „Współczesność”.

Wokół artykułu wybuchła bitwa publicystyczna, w której bronią były aluzje do przekonanych politycznych uczestników i w pierwszym rzędzie pisarza, który ten spór wywołał. Dyskusja nie tylko nie spełniła w środowisku roli, jakiej się po niej spodziewał Stanisław Grochowiak, ale i mocno podkopła jego własną pozycję.

W swoich wypowiedziach publicystycznych Grochowiak był przez ludzi związanych z partią traktowany jako ktoś, kto przyszedł z obcego dla nich środowiska. W artykułach jego autorstwa brakowało zwrotów, używanych powszechnie przez publicystów partyjnych. Poza tym w chwili, kiedy odchodził z PAX-u, miał już opinię pisarza katolickiego. Zawdzięczał ją wydanej w PAX-ie powieści pt. „Plebania z magnoliami”...

Praca w redakcji po objęciu kierownictwa przez Stanisława Grochowiaka układała się dobrze. Raz na dwa tygodnie odbywało się zebranie członków zespołu, na którym omawiano

wydany wcześniej numer i w ogólnych zarysach ustalano, co będzie w następnym. Niżej podpisanemu trochę przeszkadzała skłonność Grochowiaka do alkoholu, która sprawiała, że nie zawsze rano był zdolny do pracy. Jeśli był bardzo potrzebny w redakcji, sekretarz redakcji jechał do jego domu samochodem wydawnictwa i po dłuższym budzeniu zabierał go do biura. W pracy Grochowiak prawie nigdy nie pił. Jeżeli wychodził z kolegami np. do restauracji, to już tego dnia do biura nie wracał.

Grono współpracowników pisma stale się powiększało. Kilka reportaży i opowiadań wydrukował już wcześniej zauważony przez czytelników i krytyków pisarz Janusz Krasiński⁵⁷ (nr 31/21 opowiadanie pt. „Kordonek”, nr 3/34 reportaż „Przerwany rejs białej Marianny”, nr 17/49 - fragment powieści „Haracz szarego dnia”).

W nr. 3/34 pisma opowiadanie pt. „Wesele w Harkabuzie” opublikował Bogdan Wojdowski⁵⁸. W następnym numerze pojawiło się opowiadanie Włodzimierza Odojewskiego⁵⁹ pt. „Luminal”. W tych samych numerach czytelnicy mogli znaleźć opowiadanie Jana Himilbacha⁶⁰ „Pogrzeb” i Marka Nowakowskiego „Chłop, który zmarniał”. W tym samym roku ukazały się opowiadania: Henryka Grynberga⁶¹ pt. „Ekipa Antygona” i

⁵⁷ Janusz Krasiński (1928-), dramaturg i reportażysta. Prezes Stowarzyszenia Pisarzy Polskich (Od 2005). Żołnierz Armii Krajowej (1942-44). Więzień niemieckich obozów koncentracyjnych: Auschwitz-Birkenau, Flossenbürg, Dachau (1944-45). Więzień polityczny PRL (1947-56). Debiutował jako poeta w 1956 r. Był członkiem redakcji „Kultury” i „Współczesności” oraz zespołu redakcyjnego Teatru Polskiego Radia. Opublikował m.in. *Haracz szarego dnia* (1959), *Jakie wielkie słońce* (1962), *Kwatery* (1962), *Czapa czyli śmierć na raty* (1965), *Wózek* (1966), *Wkrótce nadejdą bracia* (1967), *Filip z prawdą w oczach* (1968), *Skarga* (1968), *Śniadanie u Desdemony* (1971), *Żywiol dotąd nie znany* (1973).

⁵⁸ Bogdan Wojdowski (1930-1994), pisarz, krytyk literacki i teatralny, publicysta. Absolwent polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego (1954). Debiutował w tygodniku „Wieś” (1954). Członek redakcji „Przeglądu Kulturalnego” i „Współczesności” (1960-64). Zmarł śmiercią samobójczą. Opublikował m.in.: *Wakacje Hioba* (1962, zbiór opowiadań), *Konotop* (1966), *Próba bez kostiumu. Szkice o teatrze* (1966), *Chleb rzucony umarłym* (1971, powieść), *Mały człowieczek, nieme ptaszę, klatka i świat* (1975, powieść), *Maniusz Bany* (1980), *Mit Szigalewa* (1982), *Krzywe drogi* (1987).

⁵⁹ Włodzimierz Odojewski (1930-) studiował ekonomię i socjologię w Poznaniu (ukończył w 1953). Debiutował powieścią *Wyspa ocalenia* (1951, wydana w 1966), zaprezentowaną na falach Polskiego Radia. Kierownik Studia Współczesnego Teatru Polskiego Radia (1961-68). Stracił pracę w wydarzeniach marcowych 1968. W 1971 wyjechał na stałe z do Niemczech Zachodnich. Szefem działu kulturalno-literackiego Radia Wolna Europa. Członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich. Publikował m.in.: *Opowieści leskie* (1954), *Upadek Tobiasza* (1955), *Dobrej drogi, Mario! Kretowisko* (1956), *Spisek Czarnych Orłów* (1957), *Żeglarze Króla Jegomości* (1957), *Białe lato* (1958), *Miejsca nawiedzone* (1959), *Kwarantanna* (1960), *Zmierzch świata* (1962), *Czas odwrócony* (Warszawa 1965), *Zasypie wszystko, zawieje...* (1973), *Zabezpieczanie śladów* (1984).

⁶⁰ Jan Himilbach (1931–1988), pisarz, scenarzysta, aktor. W 1947 r. został skazany na więzienie i pracę w kamieniołomach w Strzegomiu. Ukończył Szkołę Przeposobienia Przemysłowego. Pracował m.in. w górnictwie, żegludze, Zarządzie Stołecznym ZMP i jako kamieniarz. Debiutował jako prozaik w 1959 r.. Wydał dwa tomy opowiadań: *Monidło* (1967) i *Przepychnąka* (1974). Jako aktor zadebiutował w sławnym *Rejsie* (1970). Napisał scenariusze do filmów: *Wniebowzięci* (1973), *Przyjęcie na dziesięć osób plus trzy* (1973), *Chleba naszego powszedniego* (1974), *Party przy świecach* (1980), *Zabawa w chowanego* (1985), *Jedenaste przykazanie* (1987).

⁶¹ Henryk Grynberg (1936-), prozaik, poeta, dramaturg, eseista. Studiował na Wydziale Dziennikarstwa Uniwersytetu Warszawskiego (1954-58). Aktor Teatru Żydowskiego w Warszawie (1959-67). Od 1967 r. mieszka w USA. Studiował literaturę rosyjską na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles. Pracował m.in. w U.S. Information Agency i rozgłośni Głos Ameryki w Waszyngtonie. Zbadał i opisał okoliczności śmierci najbliższych krewnych w czasie II wojny światowej, m.in. w książce *Dziedzictwo* (w oparciu o nią Paweł Łoziński zrealizował film dokumentalny *Miejsce urodzenia*). Członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich. Opublikował m.in.: powieści *Żydowska wojna* (1965), *Zwycięstwo* (1969), *Życie ideologiczne* (1975), *Życie osobiste* (1979), *Życie codzienne i artystyczne* (1980), *Kadisiz*

Kazimierza Orłosa⁶² pt. „Gruby”. Krytykę literacką poza już wcześniej często publikującym Janem Zbigniewem Słojewskim reprezentowali: Konrad Eberhardt⁶³, Andrzej Dołęgowski, Mieczysław Sroka⁶⁴ (art. o Stanisławie Brzozowskim) i Zbigniew Pędziński⁶⁵. Nazwiska te, a także kilkanaście nazwisk publicystów i stała obecność w numerach wierszy znanych poetów, świadczą, że do „Współczesności” przyznawali się prawie wszyscy młodzi twórcy, publikujący w tym okresie.

Osobne miejsce w dziale publicystyki i reportażu zajęły, publikowane na pierwszej stronie pisma artykuły: Bohdana Drozdowskiego „Nasi londyńscy rówieśnicy” (nr 7/39 - o grupie Mercuriusza), Stanisława Brejdyganta⁶⁶ „Młoda Moskwa” (nr 15/46 o teatrze „Sowremiennik”) czy wywiad z Jerzym Broszkiewiczem na temat zjazdu pisarzy radzieckich.

Podsumowanie kilkumiesięcznej zawartości pisma nie jest możliwe bez stosowania dużych skrótów. Chciałbym jednak dodać jeszcze parę słów informacji o innych autorach. Należał do nich Ireneusz Iredyński z fragmentem prozy pt. „Mrowisko wieczorne”, Wojciech

---

(1987); zbiory opowiadań: *Ekipa Antygona* (1963), *Szkice rodzinne* (1990), *Drohobycz, Drohobycz* (1997), *Szmuglerzy* (2001), zbiory esejów *Prawda nieartystyczna* (1984); tomiki poezji *Święto kamieni* (1964), *Antynostalgia* (1971), *Wiersze z Ameryki* (1980), *Wśród nieobecnych* (1983), *Pomnik nad Potomakiem* (1989), *Rysuje w pamięci* (1995), *Z Księgi Rodzaju* (2000); dramaty *Kronika* (1987), *Pamiętnik pisany w stodole* (1992), *Kabaret po tamtej stronie* (1997); opowieści dokumentalne *Pamiętnik Marii Koper* (1993), *Dzieci Syjonu* (1994), *Memorbuch* (2000).

⁶² Kazimierz Orłoś ps. *Maciej Jordan* (1935-) pisarz, publicysta, scenarzysta filmowy i telewizyjny, dramaturg, autor słuchowisk radiowych. Syn Henryka Orłosa oraz Seweryny z Mackiewiczów - siostry Stanisława Cata - i Józefa Mackiewiczów. Ojciec prezentera telewizyjnego Macieja Orłosa. Z wykształcenia prawnik, ukończył studia prawnicze na Uniwersytecie Warszawskim (1960). Pracował jako radca prawny na wielkich budowach w Turoszowie, Solinie i Kozienicach. Debiut prasowy (1954), literacki - na łamach *Twórczości* (1958), książkowy - zbiór nowel *Między brzegami* (1961). W 1973 r. opublikował w Paryżu powieść *Cudowna melina*, ze względu na odrzucenie jej przez PRL-owską cenzurę. W konsekwencji został usunięty z pracy w redakcji słuchowisk Polskiego Radia oraz objęty całkowitym zakazem druku w PRL. Członek zespołu redakcyjnego kwartalnika społeczno-literackiego *Zapis*, ukazującego się poza cenzurą (1977-82). Współpracował z Radiem Wolna Europa (1988-1994), publikował w paryskiej *Kulturze* i londyńskim *Plusie*. Po upadku PRL współpracował z „Tygodnikiem Solidarność”, „Gazetą Wyborczą”, „Rzeczpospolitą”, „Życiem” i „Gazetą Polską”. Opublikował m.in. *Koniec zabawy* (1965), *Ciemne drzewa* (1965), *Historia "Cudownej meliny"* (1973), *Trzecie kłamstwo* (1980), *Przechowalnia* (1985), *Pustynia Gobi* (1983, w drugim obiegu), *Drewniane mosty* (2001), *Trzecie kłamstwo* (1980), *Przechowalnia* (1985), *Dziewczyna z ganku* (2007).

⁶³ Konrad Eberhardt (1931–76), krytyk film eseiści, tłumacz. Debiutował jako prozaik w 1949 r. Opublikował m.in. eseje o sztuce film. *Podróż do granic filmu*,; przekłady (*Kino i wyobrażenia* L. Morina); *Dzień dzisiejszy filmu francuskiego* (1967), *O polskich filmach* (1973), *Zbigniew Cybulski* (1975), *Album aktorów polskiego filmu i telewizji*, (1975)

⁶⁴ Mieczysław Sroka (1929-), reżyser filmów dokumentalnych. Absolwent Wydziału Prawa i Wydziału Humanistycznego (socjologia) Uniwersytetu Poznańskiego (1952). Doktor filozofii Uniwersytetu Warszawskiego (1971). Zastępca redaktora naczelnego Wydawnictwa Interpress (1977-80). Wiceprezes Klubu Krzywego Koła (1957-61). Redaktor wydania dzieł wszystkich Stanisława Brzozowskiego.

⁶⁵ Zbigniew Jan Pędziński (1928-1967), katolicki poeta i krytyk literacki.

⁶⁶ Stanisław Brejdygant (1936-), aktor, reżyser, pisarz i dramaturg. Absolwent polonistyki na Uniwersytecie Warszawskim (1959), studiował aktorstwo na wydziale aktorskim PWST w Warszawie i reżyserię na wydziale reżyserii filmowej PWSTiF w Łodzi. Nauczał aktorstwa, reżyserii i dramatopisarstwa w Cornell University, Washington University, Concordia University (USA), National Theatre School of Canada oraz w Wyższej Szkole Dziennikarstwa im. Melchiora Wańkowicza w Warszawie. Członek Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, Zarządu Głównego ZASP (w latach 1981-82 - wiceprezes), zarządu ZAiKS.

Bieńko⁶⁷ z opowiadaniem pt. „Miejsce trupiej głowy” czy Tadeusz Strumff z fragmentem reportażu pt. „Uo-aj-ni”.

„Współczesność” stała się w tym okresie pismem ciekawym i znaczącym. Wspólne podejmowanie przez zespół jakichś tematów, jak np. dyskusji o polonistyce czy „temacie społecznym w literaturze”, świadczyło, że zespół był zdolny mobilizować się do wykonywania określonych zadań. Czy ten wzrost znaczenia pisma i coraz większe zgranie się osób, wchodzących w skład zespołu nie przyczyniły się do zmian, jakie parę miesięcy później zostały wprowadzone we „Współczesności”? Moim zdaniem, zachowując wszelkie proporcje, można by zaryzykować twierdzenie, że obserwującym tę działalność działaczom KC PZPR „Współczesność” mogła nasuwać myśl o sprawie „Po prostu”. A także, być może, brano pod uwagę fakt, że Szymański przy końcu 1959 roku drukował już artykuły na łamach paryskiej „Kultury”.

O tym, że gdzieś „na górze” nie zaprzestano myśleć o zmianach, świadczyło mianowanie w lipcu 1959 roku Grochowiaka naczelnym redaktorem i dokooptowanie na stanowisko zastępcy naczelnego Bohdana Drozdowskiego. O tym, że sprawy personalne nie są do końca załatwione, świadczył jednak fakt, że były „zastępca redaktora naczelnego” Józef Lenart, pomimo iż był skreślony z listy członków zespołu i nie pisał do „Współczesności”, dalej pobierał pensję z kasy wydawnictwa. Pod koniec roku 1959, gdzieś z dala od biura redakcji i biura wydawnictwa, toczyły się rozmowy na temat dalszych losów „Współczesności”. Wydaje się, że coś na ten temat wiedział Drozdowski. Przychodził do biura zdenerwowany i zachowywał się tak, jakby miał już objąć kierownictwo pisma. Pewnego razu powiedział do niżej podpisanego: „Ja nie dam się wam tak wygryźć jak Lenart!”. Świadczyło to, że spodziewał się objąć stanowisko naczelnego redaktora po Stanisławie Grochowiaku.

W styczniu 1960 roku jedenaście osób z redakcji otrzymało wypowiedzenia z pracy. Odbędzie się to bez uprzedzenia czy postawienia jakichkolwiek zarzutów. Z dawnego składu redakcji pozostali tylko w zespole: Bohdan Drozdowski (zast. nac. red.), Stanisław Grochowiak (zast. red. nac.), Mirosław Malcharek⁶⁸, Tadeusz Strumff (sekr. red.) i Władysław Lech Terlecki. Niżej podpisanemu udało się dostać pracę w innej redakcji. Zawdzięczał to dobrym stosunkom z dyrektorem wydawnictwa. Innym członkom zespołu żadnych nowych zajęć nie zaproponowano.

Następnym naczelnym redaktorem „Współczesności” został Witold Dąbrowski⁶⁹, poeta, współpracujący blisko z STS-em. Lenart został naczelnym redaktorem dopiero w 1966 roku. W 1971 roku „Współczesność” zlikwidowano.

Postscriptum

Do informacji, które na temat „Współczesności” starałem się przekazać w dwóch poprzednich artykułach, chciałbym dodać parę koniecznych wyjaśnień. Część pierwsza, pt. „Między partią a PAX-em” powstała rok temu, jako uzupełnienie głównego tekstu, który opublikowałem w dzienniku „Życie”, w czerwcu 2001 roku. Ze względu na ograniczoną ilość miejsca nie udało mi się wymienić w niej wszystkich autorów, piszących w latach 1956–60

⁶⁷ Wojciech Bieńko (1933-), prozaik, związany był ze studenckim Klubem Hybrydy.

⁶⁸ Mirosław Malcharek, pisarz, ilustrator. Redaktor techniczny „Współczesności” (1956-71), „Literatura na świecie”. Wydał m.in. *Gioconda i różni tacy czyli Kot Leonarda* (2005), *Szeryf z Malinowego Wzgórza* (1971), *Podróże z przygodą* (1987), *Ilustrowana historia masonerii* (2002, razem z Jerzym Siewierskim).

⁶⁹ Witold Dąbrowski, poeta, tłumacz, związany był ze Studenckim Teatrem Satyryków (STS).

do „Współczesności”. Moim głównym zadaniem było zapoznanie czytelników z historią naszego pisma. Podobnie jak w przypadku autorów byłem zmuszony posłużyć się bardzo lapidarną formą, co może na czytelność artykułu wpłynęło niekorzystnie. Jednak ze względu na to, że główny artykuł o „Współczesności” ukazał się już w druku, uznałem, że nie mogę go zmieniać ani uzupełniać. Obecnie do tego, co zostało opublikowane, chciałbym dołączyć kilka wyjaśnień.

Założycielami i pierwszymi redaktorami pisma byli: Leszek Szymański – red. naczelny, Roman Śliwonik – zastępca red. naczelnego, Jerzy Kwiryn Siewierski, oraz Andrzej Chąciński. W trakcie istnienia pisma liczba osób, wymienionych w „stopce” jako członków zespołu, ulegała licznym zmianom. Zmiany, które w tym gronie zachodziły, miały związek z burzliwymi wydarzeniami, do jakich dochodziło w różnych okresach wydawania pisma. Sięgały czasów, kiedy w gronie jej uczestników przeważali członkowie Koła Młodych przy Oddziale Warszawskim Związku Literatów. Następnym etapem był okres, kiedy liczba osób, które włożyły sporo pracy w wydanie pierwszych numerów spadła o 50%, a ich miejsca zajęli polityczni działacze skierowani do „Współczesności” z PAX-u. Parę miesięcy później nazwiska tych osób z listy członków kolegium pisma zniknęły i ich miejsca zajęli zarówno adepci literatury, jak traktujący pisanie jako wstęp do specjalnego rodzaju kariery, należący do partii działacze polityczni. W pierwszym rządzie należy tu wymienić Józefa Lenarta, członka PZPR i byłego sekretarza Związku Młodzieży Socjalistycznej usuniętego ze stanowiska przez Władysława Gomułkę za nadmierne ambicje polityczne. Ten doświadczony działacz polityczny w 1958 roku został skierowany do „Współczesności” jako delegat partii, powołany do tego, żeby jednych członków zespołu się pozbyć, a innych przerobić na posłusznych realizatorów jej politycznego programu.

Jednak zanim do redakcji partia przysłała Lenarta, zespół skorzystał z pomocy PAX-u, do którego ambitnych planów należało zdobycie wpływów w środowisku młodych twórców. W związku z tym, obserwując koleje losów „Współczesności”, można z pewnością stwierdzić, że jedynym okresem, kiedy nasz dwutygodnik nie był obiektem nacisków politycznych, był krótki okres, kiedy była wydawana jako inicjatywa kilku zapaleńców gotowych poświęcić swoje pieniądze i czas dla idei wydawania pisma. Fakt, że okres wydawania „Współczesności” prawie bez pomocy „sponsorów” trwał półtora roku, świadczy jak krótki żywot mogła mieć w tamtych czasach bezinteresowna inicjatywa społeczna. Mogła istnieć tak długo, jak długo pozostawała niezauważona przez władze, które z ramienia PZPR sprawowały rządy w Polsce.

O ile przejęcie pisma przez PAX zostało przeprowadzone w jedwabnych rękawiczkach i ci, którzy nie chcieli zrezygnować ze współpracy z redakcją byli zachęceni do współpracy, to już pierwsze tygodnie pracy Józefa Lenarta na stanowisku zastępcy naczelnego redaktora były okazją do stosowania nacisków, mających na celu złamanie oporu członków zespołu przeciwko zaangażowaniu politycznemu, które było uważane za najważniejszy element, towarzyszący wydawaniu pisma. Mam na myśli sławetną „dyskusję” w sprawie twórczości Marka Hłaski, zorganizowaną przez Lenarta. Dyskusja odegrała rolę testu sprawdzającego zachowanie członków zespołu. Jak napisałem w artykule, opublikowanym w „Życiu”, najlepiej w dyskusji wyszli Józef Lenart, oraz Stanisław Grochowiak, zahartowani w prowadzeniu tego rodzaju dyskusji. Nam, to znaczy prawdziwym twórcom pisma, nie udało się ostro stanąć po stronie Marka Hłaski. Nie potrafiliśmy też tak pokierować swoimi wypowiedziami, by bez utraty twarzy wyjść z tej politycznej pułapki.

Jednym z tych, którzy nie mieli większych oporów w krytykowaniu autora „Pierwszego kroku w chmurach” był Leszek Szymański czyli założyciel pisma, który być może w tym czasie podejmował już starania mające na celu umożliwienie mu wyjazdu z Polski. Wydaje się, że trafnie spostrzegł, że z chwilą kiedy Lenart został jego zastępcą, on sam wkrótce będzie musiał opuścić stanowisko naczelnego redaktora. To, że udało mu się wyjechać po kilku tygodniach starań, wynika chyba z faktu, że pewni działacze z Biura Prasy

KC PZPR chcieli się pozbyć osoby dysponującej wiedzą o rozmowach związanych z przejściem pisma pod opiekę PAX-u, a później, po interwencji Biura Prasy, z powrotem do partyjnego wydawcy. Zeznania Szymańskiego na temat rozmów prowadzonych przez działaczy partii i ludzi z PAX-u mogłyby mieć niekorzystny wpływ na kariery poszczególnych działaczy politycznych. Takie może być, moim zdaniem, wytłumaczenie faktu, że w terminie kilku tygodni zarówno Leszek Szymański, jak również jego żona otrzymali zezwolenia na wyjazd oraz pieniądze na zakup biletów na przelot z Warszawy do Delhi. Możliwe, że oficjalnie wyjazd został zarejestrowany jako podróż prywatna, zrealizowana „na zaproszenie”. Leszek Szymański przyjaźnił się w pisarzem hinduskim – Kedarem Nath`em, który mógł udzielić pomocy w realizacji tego przedsięwzięcia.

To, że Józefowi Lenartowi nie udało się w krótkim czasie po wyjeździe Szymańskiego podporządkować sobie redakcji miało, moim zdaniem, związek z faktem, że w okresie po odejściu od PAX-u zespół mocno okrzepł, do czego przyczyniło się wejście do zespołu Stanisława Grochowiaka, etatowego pracownika redakcji i w charakterze współpracowników Władysława Terleckiego, Jacka Łukasiewicza i Jerzego Krzysztonia. Z dawnych współpracowników największy wpływ na charakter pisma mieli – Andrzej Brycht i Jan Zbigniew Słojewskin. Ich dynamizm oraz brak lęku przed dysponującym dużą władzą przedstawicielem partii, wprawiał w zakłopotanie Lenarta, który nie spodziewał się, że spotka młodych ludzi tak otwartych i tak zdecydowanych do wyrażania tego, co na dany temat mieli do powiedzenia, bez stosowania uników i dobierania zabezpieczających ich sformułowań. Partyjna nowo mowa, której dyskutując z członkami zespołu Lenart starał się używać, była odpierana prostymi i trafnymi odpowiedziami lub dowcipami, na które nie wiedział jak zareagować. Słowem, długo jeszcze po wyjeździe Szymańskiego panował w redakcji dawny nastrój, w którym jeżeli ktoś na jakiś temat miał własną opinię, to mógł się nią podzielić bez lęku przed konsekwencjami. Atmosfera ta, która powinna panować w każdej redakcji, w tamtych czasach była rzadkością. Trudno jest więc się dziwić, że w początkowym okresie aparaczyk Lenart, czuł się w tym towarzystwie obco.

Pracując od chwili odejścia „Współczesności” z PAX-u na stanowisku sekretarza redakcji miałem na głowie wszystkie sprawy, związane w wydawaniem pisma, od chwili dostarczenia przez autorów tekstów do wydrukowania numeru i przekazania go do dystrybucji. Po drodze konieczne było uzyskanie zgody zastępcy naczelnego redaktora na zamieszczenie poszczególnych tekstów a także otrzymanie zgody cenzury na włączenie ich w skład numeru. Do najtrudniejszego okresu w mojej trwającej niecałe cztery lata historii pracy przy wydawaniu „Współczesności” zaliczam okres, kiedy po wyjeździe Leszka Szymańskiego, rządy spoczywały w ręku Józefa Lenarta. Aby wszystko, co się ukazuje na jej łamach podlegało jego kontroli, wprowadził zasadę, że na każdym skierowanym do druku tekście musi znajdować się jego podpis. Moja rola ograniczała się do dostarczania mu gotowych do przeczytania tekstów i po podpisaniu skierowania ich do koleżanki przepisującej je na maszynie. W krótkim czasie po wyjeździe Szymańskiego Lenart zwrócił mi uwagę, że musi posiadać osobny gabinet i że na drzwiach, prowadzących do sekretariatu powinien się znaleźć dźwiękochłonny „materac”. Kiedy redakcja została przeniesiona z ulicy Bartoszewicza do Pałacu Zamojskich przy Krakowskim Przedmieściu, Józef Lenart, w chwili kiedy miał zamiar przeprowadzić rozmowę „w cztery oczy” z którymś członkiem zespołu, prowadził go do znajdującej się drugiej stronie ulicy restauracji Harenda. Rozmowy były przeprowadzane w celu delikatnego wybadania kto jest kim i jaką decyzję Lenart powinien podjąć w sprawie dalszego jego zatrudnienia. Koledzy często z tych rozmów wracali zgaszeni. Opinii na temat sytuacji w jakich się znajdowali starali się nie wymieniać, ale i tak wszyscy zdawali sobie sprawę, że prędzej czy później do jakiejś zmiany w zespole muszą nastąpić. Jeśli chodzi o mnie, to o sytuacji w jakiej znajdowaliśmy się, wiedziałem więcej niż oni, ale też w grze, którą o podporządkowanie sobie zespołu prowadził Lenart, byłem tylko jednym z pionków, który w chwili gdy przestanie mu być potrzebny, będzie mógł łatwo usunąć.

Jeśli piszę, że wiedziałem więcej, to dlatego, że pewnego wieczoru zostałem zaproszony na spotkanie, podczas którego Lenart miał zamiar zasięgnąć opinii w sprawie dalszych losów „Współczesności”. Uczestnikami zebrania byli partyjni artyści oraz ludzie pióra. Poza mną nikt z członków zespołu na tym spotkaniu nie był obecny. Jeżeli ja wziąłem w nim udział, to pewnie z tego powodu, że wycofałem się z zespołu, kiedy pismo schowało się pod skrzydłami PAX-u, a także, że w przyszłości byłbym Lenartowi potrzebny podczas usuwania niepotrzebnych ludzi z redakcji. W zamieszaniu, jakie podczas masowych zwolnień na pewno by wybuchło, ktoś musiałby dbać o regularne wychodzenie pisma. W czasie trwania spotkania spostrzegłem, że Lenart traktuje zaproszonych gości jak członków nowego zespołu. Osoby te, możliwe, że ze względu na moją obecność, nie wydawały się zachwycone faktem, że biorą udział w tym zebraniu. Nie muszę mówić, że takie zachowanie Lenarta w stosunku do członków starego zespołu, odebrałem jako wielkie świństwo. Wiedziałem również, że jeżeli ja w czasie planowanej czystki będę oszczędzony, to kiedy akcja dobiegnie końca, również zostaną usunięty. O ludziach, którzy brali udział w tym spotkaniu mógłbym powiedzieć, że mieli już wyrobione pozycje partyjnych twórców, dwaj byli poetami, jeden plastykiem o wyrobionym nazwisku, jeden reżyserem teatru studenckiego, a pozostali pracowali w różnych pismach w charakterze publicystów.

Nie pamiętam jak do tego doszło, że parę tygodni później w redakcji odbyła się dyskusja, podczas której miały być omawiane metody, jakie Lenart stosował podczas pracy z członkami zespołu. Nie pamiętam kto zawiadomił instruktora z Biura Prasy KC PZPR o mającym się odbyć zebraniu. Mogłem to być ja, ale mógł być też ktoś inny. Na przykład dyrektor wydawnictwa. Podczas zebrania Lenart został tak ostro skrytykowany przez kolegów z redakcji, że przedstawiciel KC PZPR uznał za stosowne pozbawić go funkcji pracownika redakcji. Zaś prowadzenie pisma z tytułem p.o. (pełniącego obowiązki) naczelnego redaktora wydawca zlecił Stanisławowi Grochowiakowi. Nazwisko Lenarta zostało usunięte ze stopki „Współczesności”. Trzeba pamiętać, że działo się to w 1959-ym roku, kiedy było jeszcze żywe wspomnienie „odwilży” jaka miała miejsce w październiku 56 roku i PZPR nie kontrolowało wszystkiego, co się działo w środowiskach artystycznych.

Dla mnie jednak było jasne, że odsunięcie Józefa Lenarta od pracy w redakcji było tylko czasowe, ponieważ uzyskałem informację od dyrekcji wydawnictwa, że nie został skreślony z listy płacy „Współczesności”.

Zresztą niezależnie od tego, kto piastował stanowisko szefa redakcji, dla mnie obecność w zespole „Współczesności” zawsze była okresem wytężonej pracy. Stanisław Grochowiak w bardzo wydajny sposób przyczyniał się do popularności pisma, ale w redakcji spędzał mało czasu i z większości czynności, związanych z produkcją kolejnych numerów, ja z podlegającym mi personelem musiałem się wywiązywać. Jeśli było coś charakterystycznego dla tego okresu, co o czym warto napisać, to było nim spędzanie czasu w służbowym samochodzie, kursującym między drukarnią, cenzurą i redakcją. Bez tego nie mogło dojść do ukazania się numeru pisma. Zwłaszcza dużo czasu zabierały dyskusje z cenzorem, który starał się wyłapywać anty socjalistyczne aluzje w poszczególnych tekstach i bez wahania wykreślał nazwiska wyklętych autorów. W pamięci została mi walka o nie wykreślenie z któregoś z esejów o poezji nazwiska Czesława Miłosza. „Miłosza nie możemy puścić” – upierał się cenzor. - W takim razie może pan się zgodzi na użycie zwrotu „autor Traktatu Poetyckiego”? – spytałem. - Tak. W tej formie może na to będziemy mogli pozwolić – odparł cenzor.

O sytuacji, jaka miała miejsce w redakcji po objęciu przez Stanisława Grochowiaka stanowiska p.o. naczelnego redaktora pisałem w artykule dla dziennika „Życie”. Przed wszystkim można było w tym czasie zaobserwować zjawisko, które można by nazwać procesem dalszego zżywania się tych, którzy od pierwszych numerów pracowali we „Współczesności”, z tymi, którzy później zostali dokooptowani. Dla nas, którzy pamiętaliśmy trudności, jakie musieliśmy pokonywać podczas wydawania pierwszych numerów pisma, fakt,

że „Współczesność” nabrała znaczenia, stanowił powód do dumy, ale także budził niepokój na temat jej przyszłości. Przypuszczam, że członkowie zespołu czuli, że znajdują się pod obserwacją. Dyskusja ogłoszona pod hasłem: „My młodzi” po opublikowaniu przez Stanisława Grochowiaka artykułu pt. „Karabela zostanie na strychu” pokazała, że w gronie członków zespołu istnieją wyraźne różnice opinii na temat zaangażowania politycznego twórców. Zresztą przypominam sobie trzech kolegów, którzy w opublikowanym na naszych łamach artykule wyraźnie zaprotestowali przeciwko pasywnemu stosunkowi autora „Karabeli” do problemów politycznych kraju. Pamiętam, że czytając go poczułem, że w większym stopniu niż do czytelników, jest zaadresowany do towarzyszy z Komitetu Centralnego PZPR. Zresztą jeden z nich parę tygodni później poprosił o skreślenie z listy członków zespołu. Przeszedł do innej redakcji. W artykułach innych kolegów, którzy czuli się zobowiązani do wypowiedzenia się na ten temat, dużo było wykrętnego tłumaczenia, w którym poza przyznawaniem racji Stanisławowi Grochowiakowi nie brakowało dodatków, mówiących o zaangażowaniu, obserwacji życia i większym zainteresowaniu życiem przeciętnych obywateli. Nie wiem czy ci, którzy zdecydowali w naszych sprawach, śledzili tą dyskusję, ale pamiętam, że z atmosfery, która w tamtym okresie panowała w redakcji, można było wywnioskować, że coś w naszych sprawach się działo.

Wiadomości na temat rozmów, które Grochowiak prowadził z mianowanym parę miesięcy wcześniej zastępcą redaktora naczelnego Bogdanem Drozdowskim już do mnie nie docierały, ponieważ należałem do tych, którzy z redakcji mieli być „wyprowadzeni”. Notabene, zarówno Stanisław Grochowiak, jak i zatrudniony parę miesięcy wcześniej Władysław Terlecki przez tych, którzy podejmowali decyzje w sprawie zwolnień, zostali oszczędzeni. Fakt, że wcześniej należeli do PAX-u, nie został wzięty pod uwagę jako czynnik dyskwalifikujący. Nie wiem jakie motywy kierowały działaczami, którzy na ten temat podejmowali decyzje. Z jednej strony mogli brać pod uwagę to, że obaj nasi koledzy mieli już wyrobione pozycje w środowisku literackim, z drugiej, że mogli mieć nadzieję, że z czasem staną się użytecznymi współpracownikami działaczy kierujących środowiskiem literackim.

Jednak Władysław Terlecki sprawił zawód przywódcom partii. Parę lat temu dowiedziałem się, że w okresie kiedy pracował we „Współczesności”, posyłał informacje do Wolnej Europy. Sposób wysyłania musiał być dobrze zakonspirowany, jeżeli pracując kilka lat nie został na tym przyłapany. Świadczy to, że był człowiekiem wielkiej odwagi.

W tym miejscu chciałbym wtrącić jeszcze jedną dygresję. Nie pamiętam dokładnie, rok czy dwa lata później, kiedy już miałem rodzinę i mieszkalem w innej części Warszawy, kiedyś wieczorem zadzwonił do naszych drzwi Stanisław Grochowiak. Był przygnębiony ponieważ wracał z zebrania, na którym „nie został przyjęty do partii”. Powiedział, że na tym samym zebraniu do PZPR została przyjęta Alicja Lisiecka, zastępca naczelnego redaktora „Nowej Kultury” i później żona partyjnego autora książek historycznych – Zbigniewa Załuskiego. Ze Stanisławem Grochowiakiem, mimo, że nie obronił kolegów, którzy zostali zwolnieni i pozostał w redakcji, łączyła mnie bliska znajomość i chyba nawet przyjaźń. W 1960 roku brał udział w moim ślubie w charakterze świadka, od czasu do czasu mnie odwiedzał i ja często bywałem w jego domu na Sadybie.

Wracając do zwolnień z pracy, chciałbym powiedzieć, że poza tym, że koledzy jeszcze przez trzy miesiące otrzymywali pensje, wydawca nie podjął starań by zaproponować im jakieś inne stanowiska. Dowodem na to, że byli dyskryminowani, jest fakt, że Jan Zbigniew Słojewski, który był najlepszym piórem „Współczesności”, przez następne dwa lata po zwolnieniu pracował w przedsiębiorstwie budowlanym, ponieważ zgodnie z zaleceniami KC nie znalazło się dla niego miejsce w żadnej innej redakcji. Zatrudnił go dopiero Janusz Wilhelmi, redaktor nowego tygodnika o nazwie „Kultura”, w której zastąpił jako felietonista piszący pod pseudonimem Hamilton. Następnie przez wiele lat w tygodniku „Polityka” publikował felietony.

Jeżeli chodzi o mnie, to w dniu w którym wręczono mi wypowiedzenie, otrzymałem propozycję podjęcia pracy w miesięczniku „Nasz Sklep”, wydawanym przez Centralę Rolniczą „Samopomoc Chłopska”. Stanowisko, które mi zaproponowano było takie same, jak to, które zajmowałem we „Współczesności”. W miesięczniku tym, poza wywiązywaniem się z obowiązków sekretarza redakcji, raz albo dwa razy w miesiącu jeździłem „w teren”, gdzie zbierałem materiały do reportaży, które publikowałem na łamach swojego pisma.

Na temat tego, co działo się za kulisami, kiedy zwalniano nas z redakcji, dowiedziałem się wiele lat później. Naczelnym redaktorem miał zostać Bogdan Drozdowski, który jako partyjny reporter i poeta wcześniej pracował w krakowskim Życiu Literackim. Do „Współczesności” trafił prawie na życzenie członków redakcji, którzy byli przekonani, że będzie lepiej, jeśli miejsce w kierownictwie zajmie członek partii, dysponujący warsztatem literackim, niż nie posiadający kwalifikacji działacz polityczny. W okresie po usunięciu Lenarta, Drozdowski w małym stopniu zajmował się wydawaniem pisma. Kiedy nadeszły zmiany, odbył parę rozmów w Biurze Prasy KC PZPR na temat objęcia stanowiska naczelnego redaktora i był pewny, że wkrótce nastąpi wręczenie mu nominacji. Jednak parę dni później szef Biura Prasy wezwał go do biura i oświadczył, że sytuacja uległa zmianie, w sprawie jego nominacji zaszło nieporozumienie, słowem Drozdowski nie może liczyć na to stanowisko. Jakiś czas później redaktorem naczelnym został Witold Dąbrowski, poeta, tłumacz z rosyjskiego, członek zespołu Studenckiego Teatru Satyryków (STS-u). Taki obrót wypadków prawdopodobnie był wynikiem konfliktu, do jakiego doszło między dwiema frakcjami w łonie PZPR-u. Liberalnego, który wołał na to stanowisko zaproponować kandydata z STS-u i bardziej konserwatywnego, którego poparciem prawdopodobnie w tym okresie cieszył się Bogdan Drozdowski.

W ten sposób obsadą stanowiska szefa pisma, które parę lat wcześniej kilku zapaleńców wydawało jako gazetę prywatną, zaczęli się zajmować działacze, których realna władza często przewyższała pozycje ministrów.

Dla nas, którzy włożyliśmy wiele energii w wydawanie pisma, koniec pracy we „Współczesności” stanowił zakończenie pewnego ważnego rozdziału w naszych życiorysach. Kontakty towarzyskie, które były bardzo intensywne zaraz po zwolnieniu, podtrzymywały w naszym środowisku atmosferę twórczą. W latach 1960- 65 w środowisku osób, piszących wcześniej dla „Współczesności” powstało kilka wartościowych utworów. Ja również w 1965 roku wydałem swój pierwszy zbiór opowiadań. W pierwszych latach po odejściu ze „Współczesności” ciągle jeszcze tworzyliśmy dobrze zgrany i wypełniony wzajemnym zrozumieniem krąg bliskich znajomych. Współpraca członków środowiska osłabła dopiero parę lat później, kiedy większość kolegów założyła rodziny i walka o utrzymanie się na powierzchni, osłabiła nasze kontakty twórcze i towarzyskie.

Nieoniła (Nela) Boratyn

Fragmenty wspomnień

Fragmenty rozmowy z Nieoniłą (Nela) Boratyn nagranej 21 maja 2002 r. przez Helenę Evert¹

Znam dwie legendy o Polakach, które były opowiedziane mi, jedna w Rosji, druga w Iraku.

Pierwsza to, jest kwestia Hejnału Mariackiego. Kiedy 5. Dywizja stacjonowała w Samarkandzie, zwrócili się Uzbegy z prośbą do pułkownika Sulika², żeby pozwolił dać koncert orkiestry wojskowej na rynku w Samarkandzie. Pułkownik Sulik się zgodził, orkiestra grała, zwróciła uwagę zebranych na rynku, że przyszli wszyscy wystrojeni w najcudowniejsze stroje jedwabne, tak jak Hindusi, w pięknych zawojach i stali w wielkim skupieniu słuchając muzyki. W przerwie zwrócił się do dyrygenta delegat Uzbeków z zapytaniem: „Czy moglibyście zagrać nam pieśń, którą u was gra hejnalista z wieży minaretu w południe?” Domyśleli się, że chodziło o hejnał mariacki. Mówi: „dobrze”. Hejnał Mariacki został odegrany. Uzbegy stali w największym skupieniu słuchając tego hejnału. Po odegraniu tej pieśni, tej muzyki, od razu rozeszli się, nie chcieli więcej słuchać. Od razu zrozumiano, że tu jest jakaś historia, o której oni nie chcą mówić. Nie chcieli w żaden sposób zdradzić tajemnicy. Ale ładni chłopcy przez dziewczęta dowiedzieli się o co chodzi. Jest legenda, że w prastarych czasach zagony tatarskie wylądowały pod murami Krakowa. I wtedy kiedy z wieży mariackiej grał hejnalista hejnał, jeden z Tatarów napiął strzałę i przebił mu krtań. Jest przerwa w hejnale mariackim. Powiedziano, że za to, że to było święte miejsce zostało rzucone przekleństwo, że dopóki hejnalista z Legistanu nie odegra i nie

---

¹ Tekst na podstawie z nagrania sporządziła Monika Wiench. Przypisami opatrzył Zdzisław A. Derwiński. Fotografie pochodzą z kolekcji Emilii i Edwarda Gierudów, którym wydawca bardzo serdecznie dziękuje za ich udostępnienie.

² Nikodem Sulik-Sarnowski (1893-1954), oficer zawodowy Wojska Polskiego, generał brygady. Do 1918 r. oficer armii rosyjskiej. W 1918 r. w Organizacji Wojskowej Ziemi Grodzieńskiej. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej (1919-20). I tzw. buntu Żeligowskiego. Oficer sztabu 29 Dywizji Piechoty (1922-1926). Dowódca kompanii w 76 Pułku Piechoty (1926-27). Komendant Centralnej Szkoły Straży Granicznej (1927-29). Kierownik Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przyniesienia Wojskowego w Toruniu (1929-32). Dowódca batalionu w 65 Pułku Piechoty (1932-33). Dowódca batalionu KOP „Dederkały” (1933-35), batalionu KOP „Stołpce” (1935-37). Zastępca dowódcy pułku KOP „Baranowicze”, dowódca batalionu fortecznego KOP a następnie pułku KOP „Sarny” (1937-39). Działał w konspiracji w Związku Walki Zbrojnej w Wilnie. Aresztowany w kwietniu 1941 r. przez NKWD i więziony do sierpnia 1941 r. Dowódca 13 Pułku Piechoty (wrzesień 1941-marzec 1942). Dowódca piechoty dywizyjnej w 7 Dywizji Piechoty w ZSRR i na Bliskim Wschodzie (marzec 1942-czerwiec 1943). P.o. dowódcy 5 Kresowej Dywizji Piechoty w Armii Polskiej na Wschodzie (czerwiec-sierpień 1943). Dowódca 5 Kresowej Dywizji Piechoty w II Korpusie Polskim (1943-46). 1 marca 1944 r. został mianowany generałem brygady. Po wojnie pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii.

dokończy tej pieśni na rynku w Samarkandzie, Samarkanda nie odzyska wolności. Nie mówiąc nic o co chodzi, oni poprosili o koncert orkiestry, podstępnie. W czasie koncertu trzech delegatów przyszło z zapytaniem, czy mogą odegrać taką pieśń, którą gra się w południe z minaretu. Domyśleli się, że chodzi o hejnał mariacki. Po odegraniu tej pieśni rozeszli się a reszta muzyki ich nie interesowała. Dopiero przez sprytnych chłopaków żołnierzy dowiedzieli się o sekrecie hejnału mariackiego i przekleństwie, który rzucono na Samarkandę. To jest jedna legenda.

Nela Wilczyńska przed 1939 r.

Druga legenda – dowiedzieliśmy się jej będąc w Iraku. Kiedy 15 maja wyjechało 60 przeszkolonych kobiet do Palestyny na pierwszy kurs unitarny do Anglików, mieliśmy ten kurs w angielskim obozie z angielskimi wykładowczyniami, to były Żydówki, które nam tłumaczyły na język polski. Komendantką naszą była córka lorda z Anglii. Najważniejszą rzeczą było, żeby nasze pantofle były dobrze wyczyszczone, co nas doprowadzało do białej gorączki. Jadąc tam, w okolice Bagdadu, musieliśmy czekać na transport angielski. Dalej jechaliśmy transportem polowym angielskim. Tu nas przywiozła z Teheranu firma prywatna UTCC. Jechali jak szatany po serpentynach strasznych, po wysokich górach z Teheranu do Bagdadu. Tam nas zdali na pustyni i odjechali. Upał był niesamowity, a my w ciężkich mundurach, zimowych, jedynych jakie nam Anglia przysłała do Teheranu. Raptem zjawił się wóz ciężarowy pełny lekkich, letnich szlafroczków i hełmów korkowych. Nie wiedzieliśmy o co chodzi. Rozdano nam wszystkim te bardzo lekkie stroje i delegacja prosiła, żebyśmy się koniecznie wykąpały w jeziorze. Nie

wiedziałyśmy dlaczego. Jezioro nazywało się Habanija, była też miejscowość, która nazywała się Habanija³, w centrum pustyni. Dopiero po jakimś czasie dowiedziałyśmy się, drugą legendę o Polakach, o Polce właściwie. Piękną Polkę, Tatarzy po napadzie na Polskę, przywlekli, (jasną blondynkę, co było unikatem u tych ciemnoskórych lokalnych ludzi), piękną dziewczynę. I dwóch synów, dwóch wezyrów pokłóciło się, który się z nią ożeni. Jeden chciał i drugi chciał. Wtedy znalazł się mułła, to znaczy ksiądz, który powiedział: „żeby nie było kłótni to bardzo prosto utniemy Laszce łeb i będzie spokój.” Wywlekli dziewczynę na pustynię, ucięli jej głowę i zamordowali. Skutek był taki, że inny powiedział: „to było nieprawne, to było podłe i dopóki Laszka z Lechistanu nie przyjedzie w to miejsce na pustynię i nie wykąpie się w jeziorze Habanija, dopóty Irak nie odzyska wolności. Był to powód, że nam przysłali te piękne szlafroczki i te hełmy, i bardzo prosili, żebyśmy się wykąpały w tym jeziorze Habanija. Wykąpałyśmy się nic nie wiedząc o co chodzi. Cztery lata potem Irak był wolny.

Kurs łączności. W środku kierownik kursu mjr Chalpa, obok jego z-ca por. Siedlanowski i Nela Roman..

Kiedy jechałyśmy na kurs z Palestyny do Egiptu, na kurs podchorążych, grupa dziewcząt, samochodami ciężarowymi, raptem samochody stanęły. Wtedy nie wiedziałyśmy w pierwszej chwili dlaczego. Spojrzałyśmy w górę i siedziałyśmy oniemiałe. Najpierw jeden, potem dwóch, potem trzech czarnych bocianów wzbilo się w górę. Z wielkiego piaszczystego pola wzbijały się

³ Habanija (Irak) leży między Ramadi a Faludżą w sunickiej prowincji Anbar. W czasie II wojny światowej istniała tam angielska baza lotnicza.

bociany i leciały w kierunku na morze. Zrozumiałyśmy – bociany wracają do Polski a myśmy zostały. Siedziałyśmy i płakałyśmy. Przypomnił mi się „Hymn” Słowackiego, w którym on pisze: „Widziałem lecące bociany, długim szeregiem, żem je znał kiedyś na polskim ugorze, smutno mi Boże”.

Urodziłam się w roku 1914 kiedy mój ojciec był na froncie. Urodziłam się w Hajsynie⁴, kiedyś to było na dzikich polach, miasteczko polskie, o którym wspomina Sienkiewicz w swojej noweli „W niewoli tatarskiej”. Mój pradziad był powstańcem 1863 roku skazanym na „taczkę”, wykupionym z Syberii za łapówkę. Nie miał prawa wrócić do Polski centralnej, osiadł na stepach, tylko tam mu było wolno. Tam urodził się mój dziad, mój ojciec i ja. Życie było bardzo dziwne. W niesamowity sposób zapamiętałam rzeczy, które są czasami po prostu niewiarygodne. Jako małe dziecko pamiętam potworną rzeź w Hajsynie, gdzie trzy doby rżnęli Ukraińcy Żydów,

Nela Roman w Palestynie (1942).

Polaków i wszystkich tych, którzy im byli nie na rękę. Wtedy, w nocy przyszła małeńka dziewczynka żydowska z karteczką, zaskrobała w szybę i prosiła mego dziada. „Tata przysłał”. Była to córka ze sklepu kolonialnego, w którym dziadek zawsze wszystko kupował. Na kartce było napisane: „Uratuj pan moje dziecko, może kiedyś ktoś uratuje panu wnuczkę”. Trzy dni dziecko było schowane, w piwnicy trzymane. W przebraniu dziadek wywiózł dziewczynkę tam, gdzie na kartce był podany adres. Dziecko się chyba uratowało.

Do Polski przyjechałam wtedy, kiedy się zaczęły Legiony. Dwie przyrodnie siostry mego ojca (ojciec stracił matkę kiedy miał lat sześć, brat cztery, siostra dwa). Dziadek musiał się ożenić drugi raz i miał kilkoro dzieci z drugiego małżeństwa. Dwie przyrodnie siostry mego ojca poszły z Legionami i w białych przewiewnych sukniach doszły do Polski, nie mając nic. I tak rozpoczęło się życie w samej centralnej Polsce. Obydwie były legionistki, obydwie były wykształcone na terenie Polski i obydwie były nauczycielkami. Potem starsza siostra wstąpiła do specjalnej szkoły pielęgniarek

(angielskiej) w Warszawie. Skończyła szkołę i była pielęgniarką wojskową.

Jeżeli chodzi o mnie to wtedy kiedy mój ojciec⁵ był w 1. Pułku Strzelców Konnych, potem w 3. Pułku Strzelców Konnych, który stacjonował w Białymstoku, a potem był przeniesiony do Wołkowyska, byłam jedynym dzieckiem w pułku. Nazywano mnie „córka pułku”. Matka była zrozpaczona co ze mnie wyrośnie, bo rano wychodziłam z domu i zniktałam. Wychowywałam się wśród koni i wśród wojskowych, jako pięcioletnie dziecko. Będąc w szkole

⁴ Hajsyn - miasto w obwodzie winnickim na Ukrainie, obecnie siedziba władz rejonu hajsyńskiego. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1545, prawa miejskie od 1744.

⁵ Wilhelm Wilczyński, rotmistrz WP.

średniej, w gimnazjum, już nie należałam do harcerstwa, tylko do przysposobienia wojskowego kobiet. Po skończeniu gimnazjum od razu byłam wysłana na specjalne przeszkolenie pod Grodnem. Słynny pułkownik Jur-Gorzechowski⁶, który miał bardzo specjalne wyszkolenie dla ludzi na specjalne polecenie. Potem w Spale przeszłam kurs przysposobienia wojskowego kobiet, kurs instruktorek. To było koło rezydencji prezydenta, olbrzymie dwie polany, tam było ponad tysiąc dziewcząt. Część była na obozie szkoleniowym, część była jako zwykle słuchaczki Przeposobienia Wojskowego Kobiet.

Przeposobienie Wojskowe Kobiet zostało założone przez Marię Wittekównę, która dożyła 96-ciu lat. Były trzy niewiasty – Maria Wittekówna⁷, Kazia Gertzówna⁸ i Halszka Wasilewska⁹. Trzy zadekowane w oddziale w pułku artylerii, które przeszły całą wojnę legionową jako chłopcy i nigdy nie były zdemaskowane. To było w pierwszej wojnie.

⁶ Jan Tomasz Jur-Gorzechowski (1874-1948), oficer, generał Wojska Polskiego. Studiował w Wyższej Szkole Handlowej Leopolda Kronenberga w Warszawie. Pracował jako urzędnik kolejowy. Działał w Organizacji Bojowej PPS od 1904 r. Aresztowany przez policję carską (1907), a następnie wydalony z Rosji (1908). Działał w Związku Walki Czynnej, następnie w Związku Strzeleckim we Lwowie. W sierpniu 1914 wstąpił do Legionów Polskich. Szef żandarmerii polowej I Brygady Legionów (1914-15). Po aresztowaniu przez Austriaków za niedozwolony werbunek do legionów (1915) i zwolnieniu z Legionów przeniósł się do Warszawy. Członek Komendy Naczelnej Polskiej Organizacji Wojskowej (1916-18). Komendantem Milicji Miejskiej w Warszawie, a następnie dyrektor Policji i dyrektor Departamentu Bezpieczeństwa w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych (1918-19). W styczniu 1919 w czasie nieudanego zamachu stanu dokonanego przez gen. Januszajtisa został ciężko ranny. Oficer do zleceń Dowództwa Żandarmerii Polowej (1919-20), dowódca Żandarmerii Polowej (1920-22), dowódca 3 Dywizjonu Żandarmerii w Grodnie (1922-1927). Komendant miasta Brześć (1927-28). Komendant Główny Straży Granicznej (1928-39). 19 marca 1938 r. mianowany generałem brygady. 1 marca 1939 został przeniesiony w stan spoczynku. W 1939 r. internowany w obozie w Ploeshti (Rumunia). Po ucieczce stamtąd przebywał w Ośrodku Zapasowym Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich w Palestynie (1940-43). Na zlecenie władz brytyjskich organizował i kierował szkoleniem służb porządkowych w Palestynie. Po wojnie osiedlił się w Wielkiej Brytanii.

⁷ Maria Stanisława Wittekówna ps. Mira (1899 - 1997), generał Wojska Polskiego. Pierwsza kobieta studentka Wydziału Matematycznego Uniwersytetu Kijowskiego w 1918 roku. Działała w Polskiej Organizacji Wojskowej w Kijowie (1917-18). Uczestniczyła w obronie Lwowa w 1920 roku i 1939. Komendantka naczelna Przeposobienia Wojskowego Kobiet (PWK) w okresie międzywojennym. Szef Wojskowej Służby Kobiet (WSK) Komendy Głównej SZP-ZWZ-AK (1939-45). Walczyła w powstaniu warszawskim, a po kapitulacji pełniła funkcję szefa WSK w Częstochowie do rozwiązania AK. Od marca 1946 roku kierowała sekcją PWK w Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przeposobienia Wojskowego. Szef Wydziału Kobiecego KG Powszechnej Organizacji "Służba Polsce" (1948). Aresztowana przez Urząd Bezpieczeństwa (UB) w 1949 roku. Po kilku miesiącach zwolniona. Pracowała w kiosku „Ruchu” w Polskim Radiu w Warszawie aż do emerytury. 2 maja 1991 r. otrzymała od prezydenta Lecha Wałęsy nominację na stopień generała brygady.

⁸ Wanda Gertz pseud. Lena, Kazik (1896-1958), major Wojska Polskiego. Służyła w I Brygadzie Legionów Józefa Piłsudskiego (1914-1916). Komendantka ochotniczego batalionu kobiecego w Wilnie (1918-20). Instruktor i organizator obozów PWK (Przeszkolenia Wojskowego Kobiet) w okresie międzywojennym. Urzędniczka w Głównym Inspektoracie Sił Zbrojnych (GISZ). Brała udział w obronie Warszawy w 1939 r. Następnie żołnierz Służby Zwycięstwa Polski (1939), Związku Walki Zbrojnej (1940-42) i Armii Krajowej (1942-44). Komendantka oddziału "Dysk" (Dyweryja i Sabotaż Kobiet) w latach 1942-44. W powstaniu warszawskim walczyła w ramach zgrupowania "Radosław" na Woli, Starówce i w Śródmieściu. Po upadku powstania przebywała w obozach jenieckich w Lamsdorfie, Muhlbergu i Oflagu IX-C w Molsdorfie. Po oswobodzeniu przez armię amerykańską wstąpiła do 1. Korpusu PSZ na Zachodzie.

⁹ Halszka Wasilewska ps. *Krystyna* (1899-1961), córka Leona, starsza siostra Wandy Wasilewskiej, organizator Przeposobienia Wojskowego Kobiet (PWK) w okresie międzywojennym, uczestniczka obrony Lwowa w 1939 r. (dowodziła batalionem PWK). Łączniczka między Komendą Obszaru

Marszałek Piłsudski doceniał pracę kobiet i doceniał konieczność takowej, toteż te trzy zadekowane dziewczęta po wojnie posłał do Szkoły Podchorążych w Komorowie, którą one skończyły. Po skończeniu tej szkoły Maria Wittekówna została komendantką Przysposobienia Wojskowego Kobiet na całą Polskę. Kazia Gertzówna była jej do pomocy i Wasilewska też. Kazia Gertzówna była komendantką pod Grodnem w Koszewnikach, to był obóz specjalny dla Przysposobienia Wojskowego Kobiet i tam była historia ciekawa.

Nela Wilczyńska na strzelnicy przy elektrowni w Białymstoku (1935?).

Była wtedy córka Marszałka, która później była lekarzem w Kent, doktor Wanda Piłsudska, która była u nas tutaj z wizytą w Melbourne. Ona była bardzo czynna w wojskowości, bardzo się nią interesowała i poszła właśnie do szpitala wojskowego w Kent w Anglii. Wtedy w Koszewnikach była historia ciekawa – ponieważ była córka marszałka, oczywiście masę przyjeżdżało wyższych oficerów na niby to „inspekcję”. Siedząc przy stole zwrócił się jeden z pułkowników do komendantki Gertzówny, (komendantki obozu): „Boże, jak mi pani przypomina mego chłopca z pułku artylerii z Legionów, Kazika”... Giertzówna uśmiechnęła się, posłała służbową do swego namiotu, żeby jej album przyniosła. Służbowa przyniosła, Giertzówna otworzyła album i pokazała pułkownikowi. „ Czy ten chłopak, panie pułkowniku?” „Tak jest, tak to właśnie mój Kaziek”. „To ja panie pułkowniku”. Pułkownik mało nie zemdlał. „Miałem babę zadekowaną u mnie cały okres w czasie wojny?” „ Tak jest, panie pułkowniku, tam byłam z kolegą”. Kiedy było szczepienie jakieś specjalne od czegoś i trzeba było mieć szczepienie piersi, kolega, z którym ona poszła, najpierw poszedł jako on, a potem na końcu, jako ona. I tak się Giertzówna zadekowała i uratowała, i nie wykryto, że ona była kobietą.

Potem one przeszły kurs w Komorowie, podchorążówkę, dostały stopnie oficerskie i prowadziły wyszkolenie w całej Polsce. Starano się wykształcić nasze dziewczęta różne, nie tylko ze szkół średnich, ale ze szkół wieczorowych, z oddziałów fabrycznych. Dziewczęta pracowały w fabryce pół dnia, a raz w tygodniu miały wykłady Przysposobienia Wojskowego Kobiet. W nagrodę zabierało się je [raz w roku] na dwutygodniowy obóz albo do Spały, albo do Koszewnik pod Grodnem, to był specjalny teren obozowy kobiecy, albo do Istebnej, to było w górach. To było czasami niebezpieczne i przykre, bo kiedyśmy przyjechały z taką grupą dziewcząt z Białegostoku do Wisły, pytamy się, „Jak daleko do Istebnej?” A góral nam odpowiedział: „ A to trzy mile i ho, ho.” A tego „Ho, ho”, to było trzy razy tyle. I musiałyśmy z plecakami na piechotę iść. Dziewczęta były zawsze bardzo chętne, szkoliły się w czytaniu map wojskowych, żeby w przyszłości mogły być pomocne w noszeniu meldunków i wszelkich poleceń wojskowych zadekowane. To były specjalne przeszkolenia wojskowe dla dziewcząt. Co roku były specjalne instruktorskie, specjalne przeszkolenia, fachowe i do celów specjalnych. To było w Warszawie na Okopowej, koło Powązek. I tam w styczniu lub w lutym urządzano specjalne przeszkolenie dla instruktorek wybranych.

Lwowskiego ZWZ a KG ZWZ w Warszawie. Aresztowana przez Gestapo w 1943 r. i osadzona na Pawiaku, następnie wywieziona do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück. Po wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii.

Tak samo było w Kielcach na tak zwanym Słowiku. W początkach sierpnia miałyśmy tam też wyszkolenie ogólnopolskie dla wszystkich dziewcząt, dla wszystkich instruktorek. To było wychowanie fizyczne. Czasami było z przygodami bo obóz nie był strzeżony i czasami zakradali się nam po prostu nieprzyjemni ludzie i okradali nas.

Byłam na Słowiku dwa razy, wtedy, kiedy w Kielcach kończył się marsz Kadrówki.

To wszystko się działo długo przed wojną.

Ja skończyłam szkołę w 1934 roku, już byłam przeszkoloną instruktorką. I rozpoczęłam

Drużyna PWK Białystok na obozie w Istebnej.

od razu szkolenie, miałam lat 20. Przez DOK-3¹⁰ Grodno byłam wyznaczona na Komendantkę Powiatową Białystok. W miejscowości Czarna Wieś, tartaki – to były największe tartaki w Polsce, bo tam z Hajnówki, z Białowieży przychodził materiał – dyrektorem tartaków był inżynier Wigura, brat słynnego lotnika Wigury¹¹, z którym we dwójkę przelecieli przez Atlantyk, byli to pierwsi Polacy, którzy przelecieli przez Atlantyk. Niestety rozbili się w górach i zginęli tragicznie. Pan inżynier Wigura postawił im pomnik w Czarnej Wsi. Na tej uroczystości moje dziewczęta z zespołu Przysposobienia Wojskowego Kobiet brały udział i składały wieniec. Mam

¹⁰ Dowództwo Okręgu Korpusu nr 3.

¹¹ Wigura Stanisław (1901-1932), pilot, inżynier lotniczy, wykładowca Politechniki Warszawskiej. W 1920 r. służył 8. pułku artylerii polowej. Współzałożyciel Sekcji Lotniczej Koła Mechaników Studentów Politechniki Warszawskiej. W 1926 r. razem z i S. W. Rogalskim opracował projekt samolotu WR-1, który został zbudowany w 1927 r. W tymże samym roku, wraz z S.W. Rogalskim i J. Drzewieckim założyli spółkę konstruktorską RWD. Stanisław Wigura latał m.in. z Franciszkiem Żwirką. W 1929 r. na RWD-2 wykonali lot dookoła Europy (5000 km, trasa: Warszawa-Frankfurt-Paryż-Barcelona-Wenecja-Warszawa). W 1932 r. na RWD-6 zwyciężyli w międzynarodowych zawodach samolotów turystycznych *Challenge 1932 (Challenge International de Tourisme)* w Berlinie. Obaj zginęli 11 września 1932 r. w katastrofie lotniczej w lesie pod Cierlickiem Górnym koło Cieszyna na Śląsku Cieszyńskim (Czechy).

zdjęcie, jedna z podkomendnych – Ada, przysłała mi z Polski zdjęcia po wojnie, jak ta grupka stoi pod pomnikiem Wigury.

Praca z dziewczętami (to były robotnice fabryczne) była bardzo ciężka. To już były dziewczęta starsze, ale szkoliły się chętnie. Stamtąd po jakimś czasie DOK-3 Grodno przeniosło mnie do Wołkowyska, gdzie komendant PW¹² był bardzo niesympatyczny i bardzo źle usposobiony do pracy kobiecej. Ja pojechałam bardzo chętnie, dlatego, że był to pułk mego ojca, w którym ja jako dziecka byłam bardzo znana, jako „córka pułku”. Kiedy pan komendant pojechał do dowództwa pułku to oficerowie go opadli i powiedzieli: „ty uważaj, bo to jest nasza Nela, to jest nasze dziecko pułkowe”. On był oburzony, że ja mu nic nie powiedziałam, ale pułk dawał wszelką pomoc. Dano nam dwie furmanki, kuchnię polową i wyprawiono nas na obóz, pierwszy obóz polowy w majątku. Spaliśmy na sianie w stodole, gotowałyśmy w polowej kuchni i pływałyśmy w rzece. To była pierwsza wycieczka dla dziewcząt pozaszkolnych.

Jeżeli chodzi o wieś, w Wołkowysku, gdzie jeździłam z wykładami, nigdy nie jeździłam w mundurze. Jeździłam w stroju ludowym łowickim. A w czasie wykładów wszystkie okna w szkole wiejskiej były otwarte, żeby matki mogły stać na zewnątrz i słuchać o czym się dziewczętom mówi. Były bardzo ciekawe i zawsze zwracały się do mnie po wyjściu, bo ja byłam po łowicku ubrana, „czy można kolorki spisać?”. Dziewczęta były chętne, uczyły się chętnie, ale ludność nie zawsze była przychylna Polakom. Pół roku byłam w Wołkowysku.

Po tych wykładach pułkownik Szafranowski¹³ PKU¹⁴ Białystok zażądał z DOK zwrócenia mnie do Białegostoku. Przyjechałam do Białegostoku. Musiałam objąć centralę międzymiastową¹⁵ i uczyć dziewczęta przysposobienia wojskowego kobiet i terenoznawstwa. Była to praca ciężka. Czasami robiło się kamuflaż, że to jest zespół sportowy, w przeciwieństwie do dzisiejszych wyczynów sportowych, gdzie równi sportowcy są unikatami w jednym kierunku, był to pięciobój. Każda z dziewcząt musiała zrobić bieg, stumetrówkę, zrobić skok w dal, skok wzwyż, rzut dyskiem i rzut kulą. To nie było łatwe, bo każda z nas była dobra zasadniczo w jednym kierunku a nie w pięciu. Zespół bardzo dobrze pracował. Był konkurs ogólny w województwie białostockim, i miałyśmy jechać jako zespół sportowy (nie mówiło się OPW, tylko „sportowy”, wtedy) do Płocka na ogólnopolskie zawody sportowe. Pamiętam, że przyszłam jako sędzia ubrana na biało, a tutaj mi mówią, że główna zawodniczka dostała ataku ślepej kiszki, jest w szpitalu i ja nie jestem sędzią tylko zawodniczką. Motocyklista szybko przyniósł kostium gimnastyczny i musiałam stanąć do pięcioboju. Wygrałyśmy na województwo białostockie i pojechałyśmy do Płocka. Miałyśmy tydzień wolnego, przyjemnego czasu, ku rozpaczy koleżanek, które musiały za nas pracować na półtora zmiany na centrali międzymiastowej.

24 sierpnia 1939 roku dostałam kartę Mob.¹⁶ od pułkownika Szafranowskiego PKU Białystok. Mój ojciec już będący na emeryturze dostał 22-go kartę Mob. Został komendantem taboru¹⁷ Brygady Kawalerii u generała Kmicica Skrzyńskiego¹⁸. Przeszedł bój na początku, dopóki nie rozbici zostali nad Bugiem i wtedy wrócił.

¹² Przysposobienia Wojskowego.

¹³ Zygmunt Szafranowski, podpułkownik Wojska Polskiego, organizator obrony Białegostoku we wrześniu 1939 r.

¹⁴ Powiatowa Komisja Uzuppełnień.

¹⁵ W 1939 r. Rejonowy Urząd Telegraficzno-Telefoniczny w Białymstoku posiadał centralę miejską PAST (Polskiej Akcyjnej Spółki Telefonicznej), centralę międzynarodową oraz telegraf.

¹⁶ Karta mobilizacyjna.

¹⁷ Rtm Wilhelm Wilczyński pełnił w kampanii wrześniowej 1939 r. funkcję dowódcy Zgrupowania Taborów Żywności Podlaskiej Brygady Kawalerii.

Najpierw przyszli Niemcy. Byli krótko w Białymstoku¹⁹, ale karmić jeńców nie chcieli. Zorganizowałyśmy w przebraniu po cywilnemu opiekę nad jeńcami. Tych najbardziej znanych poprzebierało się na cywila i wysyłało się do słynnego doktora Deresza dyrektora zakładu psychiatrycznego w Choroszczy²⁰, a on cichaczem w nocy wypuszczał ich na wolność. Taki był początek z jedną grupą.

Ludność cywilna w Białymstoku była fantastyczna. Kobiety nie były bogate ale przynosiły wiadra zupy, miski racuchów i tak karmiłyśmy jeńców. Niemniej w nocy, w szkole gdzie był obóz jeniecki rozstrzelano 12 naszych wojskowych i pół żywych zakopano na boisku

---

¹⁸ Ludwik Kmicic-Skrzyński (1893-1972), generał brygady Wojska Polskiego. Studiował na wydziale chemicznym politechniki w Nancy (Francja). W 1912 r. wstąpił do Związku Strzeleckiego (ZS). W 1914 r. wstąpił do Legionów Polskich i wszedł w skład oddziału kawalerii Beliny-Prażmowskiego. Po kryzysie przysięgowym (1917) internowany w obozie w Beniaminowie. Dowódca szwadronu, a następnie zastępca dowódcy 1 Pułku Szwoleżerów w Chełmie (1918). Uczestniczył w zdobyciu Wilna i wyprawie kijowskiej (1919-20). Dowódca 16 Pułku Ułanów Wielkopolskich (1920-21). Od października 1921 do października 1924 roku w zastępstwie pełnił obowiązki P.o. dowódcy 11 Pułku Ułanów Legionowych w Ciechanowie (1921-24). Studiował w Wyższej Szkole Wojennej (1924-25). Szef sztabu 2 Dywizji Kawalerii, szef wydziału w Departamencie Kawalerii Ministerstwa Spraw Wojskowych (1925-27). Służył w Korpusie Ochrony Pogranicza (1927-29). Dowódca Białostockiej Brygady Kawalerii, przemianowanej w 1938 r. na Podlaską Brygadę Kawalerii (1929-1939). W kampanii wrześniowej jego brygada walczyła początkowo w składzie Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew” a następnie Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”. Po bitwie pod Kockiem przebywał w niewoli niemieckiej w Oflagu IID Gross-Born (1939-1945). Następnie służył w Wielkiej Brytanii.

¹⁹ Białystok po wybuchu II wojny światowej przez pierwszy tydzień ze względu na pewne oddalenie nie ucierpiał zbyt i był punktem przyjmowania rannych. 10 września 1939 r. rozpoczęto tam tworzenie Rezerwowej Brygady Kawalerii. W międzyczasie odbywała się ewakuacja władz cywilnych miasta (6 a 11 września). 13 września oddziały WP z Białegostoku starły się z oddziałami niemieckimi pod Żółtkami. Linia obrony przebiegała od Pietrasz (północny skraj miasta) po Nowe Miasto (dzielnica południowo-zachodnia), jej centrum stanowiły wzgórza Wysokiego Stoczka. Tam ppłk Zygmunt Szafranowski ulokował swoje stanowisko dowodzenia. 14 września niemiecka brygada forteczna „Loetzen” pod dowództwem gen. Offenbachera. (wcześniej zaangażowana w walki pod Wizną) podeszła pod Białystok od północnego-wschodu. Następnego dnia Niemcy zaatakowali pozycje polskie w rejonie dzielnic Marczuk i Wysoki Stoczek. Wskutek przewagi Niemców 15 września Polacy wycofali się na wschód. W walkach w obronie Białegostoku poległo ok. 120 żołnierzy. Po wejściu wojsk niemieckich do Białegostoku, Niemcy utworzyli Wojskową Komendę Miasta. Rozwiązano Straż Obywatelską i nakazano oddanie wszelkiej broni. Nie utworzono natomiast żadnej administracji cywilnej, ze względu na przewidywane przekazanie miasta wojskom sowieckim, które dołączyły do nich w parę dni później. Po uroczystej wspólnej niemiecko-sowieckiej defiladzie i raucie w hotelu "Ritz" Niemcy przekazali władzę dowództwu sowieckiemu i wycofali się z miasta 21 września. Następnego dnia do Białegostoku wkroczyły oddziały Armii Czerwonej. Władza sowiecka w oparciu o dyrektywy NKWD i partii bolszewickiej natychmiast rozpoczęła aresztowania żołnierzy, policjantów, sędziów, działaczy politycznych, urzędników oraz księży. 28 października 1939 r. miasto przyłączono do Białoruskiej Republiki Ludowej i nadano status stolicy obwodu. W ciągu 19-miesięcznej okupacji sowieckiej, władze sowieckie prowadziły na terenie Białegostoku politykę represyjną, zmuszając głównie polskojęzyczną ludność do opuszczenia miasta. W Białymstoku zmieniono nazwy większości ulic, a w 1940 r. rozebrano ratusz, w celu przygotowania miejsca pod pomnik Stalina. Pierwsze wywózki z Białegostoku na Syberię rozpoczęły się 25 października 1939 r. Białystok oczyszczono wówczas z tzw. Bieżeńców, najczęściej z Żydów. W sumie wraz z Polakami wywieziono z miasta ok. 19 tys. osób.

²⁰ Szpital psychiatryczny został utworzony w 1930 r. z inicjatywy dr. Zygmunta Brodowicza na terenie budynków po zlikwidowanej fabryce włókienniczej Moesów. Władze sowieckie w latach 1939-41 wywoziły część pacjentów w głąb ZSRR. Natomiast Niemcy w 1941 r. rozstrzelali w pobliskim lesie 464 pacjentów.

sportowym. Po inwazji sowieckiej była ekshumacja tych zabitych, dowiedzieliśmy się prawdy i zostali pochowani na cmentarzu wojskowym.

Pierwszy „wykład” instruktorski PWK (1934). Oddział szkoły wieczorowej dla pracowników fabrycznych. Nela Wilczyńska trzecia z lewej w trzecim rzędzie.

Bolszewicy zajęli Białystok, myśmy siedziały w domu centrali międzymiastowej. Przysłali nam rozkaz, żebyśmy się stawiły do roboty. Naturalnie Niemcy wychodząc wycięli pół metra głównego kabla, czyli unieruchomili centralę międzymiastową. Bolszewicy postawili swoje polówki, tylko był problem, bo myśmy po rosyjsku nie mówili. Było dużo śmiechu czasami, bo nieporozumienia, rosyjskie słowa były całkiem inne. Jeden z bolszewików zadzwonił i zapytał się czy u nas jest „tuman”, tośmy skłęły go od ostatnich, że tumany może u nich są, u nas tumanów nie ma, tylko porządne dziewczęta pracują. Ten miał poczucie humoru, zaczął się śmiać i powiedział, że „tuman” to znaczy mgła, a on dla biura meteorologicznego na lotnisko potrzebuje wiadomość, a nie chce nas obrazić. Tośmy grzecznie odpowiedziały o co chodziło. Takich nieporozumień było dużo, bo jak powiedziałyśmy, że nie wiemy co to takiego „Wisolionowicz”, no to nam się dobrze oberwało, bo to było tak zwane „otczestwo Stalina”, o którym myśmy pojęcia nie miały.

29 października 1939 roku dwie z nas, Celina Jakubowska²¹ i ja, pod panieńskim nazwiskiem Wilczyńskiej, zostałyśmy zaprzysiężone w tajnej organizacji pierwszej polskiej generała Tokarzewskiego²² z Warszawy. Organizacja się nazywała Służba Zwycięstwu Polski.

²¹ Cecylia Jakubowska z domu Cisowska (1917-), żołnierz SZP, aresztowana przez NKWD (maj 1940), przeszła przez więzienia NKWD w Mińsku (gdzie straciła swoje jedyne dziecko), Witebsku, zesłania w Namanganie i Jarosławiu. Repatriowała się do Polski w 1946 r. i zamieszkała w Białymstoku.

²² Michał Tadeusz Tokarzewski-Karaszewicz, pseud. *Stolarski, Stawski, Doktor, Torwid* (1893-1964), generał broni WP. Przed I wojną światową w Związku Walki Czynnej i Związku Strzeleckim. W latach 1914-1917 walczył w Legionach Polskich, m.in. pod Anielinem i Laskami. Po kryzysie przysięgowym (1917) wstąpił w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). W listopadzie 1918 r. dowodził 5 pułkiem piechoty Legionów w czasie obrony Lwowa. Brał udział w wyprawie na Wilno (1919). Dowódca 19 Dywizji Piechoty w Wilnie (1924-26). Dowódca 25 Dywizji Piechoty w Kaliszu (1928-32). Dowódca Okręgu Korpusu w Grodnie, Lwowie i Toruniu (1932-39). We wrześniu 1939 r. dowódca Grupy

Miałyśmy różne meldunki, ponieważ generał Tokarzewski w DOK-6 Lwów był bardzo znany i nie mógł tam wrócić, bo by go wszyscy poznali od razu, ukrywał się. Na polecenie Sikorskiego wyjechał z Warszawy, tylko był na południu Polski, w Równym, w Kowlu. I tam łączniczki z Białegostoku dzięki współpracy z kolejarzami białostockimi, na lokomotywach przenosiły jemu meldunki. Miałyśmy dwie łączniczki wtedy, my dwie, to co myśmy wiedziały. Założycielem naszej tajnej organizacji w Białymstoku był Leon Lipka. I wszelkie meldunki z podsłuchu, (musiałyśmy się uczyć nieraz po pięć godzin rosyjskiego, żeby opanować ten język, bośmy nie mówiły po rosyjsku początkowo) dwie służbowe roznosiły meldunki tam gdzie było trzeba.

26 na 27 kwietnia [1940 r. – red.] zostałyśmy aresztowane. Celina i ja zostałyśmy przewiezione po kilku tygodniach z więzienia białostockiego do straszego więzienia w NKWD Mińsk, czyli na Łubiankach²³. Było to więzienie NKWD specjalne, w kształcie baszty. Osiemnaście pojedynczych cel na piętrze i cztery cele na dole, na parterze. Powiedziano nam, że to są dwie cele hurtowe, gdzie jest po kilka osób, jedna łazienka, w którą raz na dwa tygodnie wpuszczano nas żebyśmy się wykapały. Dopiero parę miesięcy temu z *Tygodnika Polskiego*²⁴ dowiedziałam się, że ta czwarta cela, to była cela egzekucyjna, gdzie rozstrzelano cichostrzałowym pistoletem 360 osób²⁵. Dochodzenia były bardzo przykre, zawsze w nocy. Dozorcy byli okropni, znęcali się nad nami, straszili i spać nie dawali. W celi każdej była bardzo duża i bardzo źle świecąca w same oczy lampa. Kiedy zwróciłam się do inspektującego raz na miesiąc służbowego, czy nie można by zmienić dużej lampy na małą, zmienili, na dwa razy większą lampę. Nauka nie poszła w las, - mieliśmy ohydneho, podłego dyżurnego, który straszyl i znęcał się nad nami – kiedy następnego miesiąca przyszła znowu inspekcja, „prośby jest”?, „Tak,

---

Operacyjnej w Armii Pomorze, zastępca dowódcy Armii Warszawa generała J. Rómmla. Inicjator i organizator Służby Zwycięstwu Polski (SZP) powołanej do życia 27 września 1939 r.. W listopadzie 1939 r. został skierowany przez gen. W. Sikorskiego na stanowisko komendanta Związku Walki Zbrojnej (ZWZ) na obszarze okupacji sowieckiej (Obszar ZWZ nr 3 Lwów). Aresztowany przez NKWD przy przekraczaniu granicy między terenami okupowanymi przez Niemcy i Związek Sowiecki. Zwolniony po układzie polsko-sowieckim (1941). Od 1941 w Armii Polskiej w ZSRR. Od 1943 zastępca dowódcy Armii Polskiej na Wschodzie. Od 1944 dowódca 3 Korpusu Polskiego organizowanego w Egipcie. Po wojnie pozostał na emigracji w Wielkiej Brytanii.

²³ Łubianka potoczna nazwa siedziby NKWD, a następnie KGB i FSB, jak też i więzienia znajdującego się w podziemiach budynku dawnego towarzystwa ubezpieczeniowego „Rossija”, przejętego przez sowieckie a potem rosyjskie służby specjalne. Nazwa wywodzi się od Placu Łubiańskiego, przy którym stoi wspomniany budynek. We wspomnianym więzieniu za czasów sowieckich zamordowano tysiące więźniów politycznych, w tym również i Polaków.

²⁴ *Tygodnik Polski*, pismo w języku polskim wydawane w Melbourne. Oryginalnie nosiło tytuł „Tygodnik Katolicki” i zostało założone przez ks. Konrada Trzeciaka (polskiego misjonarza, który przybył do Australii z Chin) do Bathurst w Nowej Południowej Walii w 1949 roku. Pismo przyjęło tytuł „Tygodnik Polski” w 1965, gdy redaktorem był Roman Gronowski.

²⁵ W więzieniu NKWD w Mińsku przed 22 czerwca 1941 r. dochodziło wielokrotnie do egzekucji więźniów politycznych. Zgromadzono tam w sumie około 20 tys. więźniów. 23 czerwca NKWD w Mińsku zaczęło likwidować więźniów skazanych na karę śmierci. Zginęli wówczas m.in. kurierka KG ZWZ Teresa, płk Jerzy Dąbrowski i por. Zaremba z Łomży. 24 czerwca NKWD zarządziło ewakuację więźniów z Mińska do Mohylewa. W czasie ich ewakuacji w dniach 24-27 czerwca 1941 r. do Czerwienia (Ihumeń), ok. 70 km na południowy-wschód od Mińska, doszło do indywidualnych i masowych mordów (m.in. Kuropaty, co najmniej 300 osób). Jako jeden z pierwszych w tzw. marszu śmierci zginął senator RP, sędzia Sądu Okręgowego w Łucku Tadeusz Giedroyc. Tylko pod samym Czerwieniem rozstrzelano ok. 1250 osób

jest- żeby ten taki dobry dyżurny, czy nie mógłby mieć częściej służby?”. Bandyty więcej myśmy nie widzieli.

Nela Wilczyńska prowadzi defiladę PWK (1936/37).

Tam byłam osiemnaście miesięcy. Po odczytaniu wyroku, 8 lat ciężkiej pracy w Centralnej Azji, zapytali: „Upomiłowanie k Stalinu budziesz pisat”, „Nie budu”. To znaczy, czy ja będę o amnestię do Stalina pisać, nie nie będę. A dlaczego? Bo siedzieć nie myślę”. Myślałam, że uda się. Wtedy pierwszy raz odczytano mi ten wyrok w dużym więzieniu w pałacu Chodkiewicza, gdzie było wtedy 35 tysięcy więźniów, nie tylko Polaków, ale swoich też. Wpuszczono mnie do celi pierwszy raz z bolszewiczkami. Jedyne miejsce wolne było na pokrywie od kubła odchodowego, tak przesiedziałam całą noc. Rano wywołano mnie i ku memu zdumieniu z tej przepelnionej celi wyszła najbogatsza w Białymstoku fabrykantka, pani Lena Silberfenig²⁶. Wywołała nas na transport. Ona miała duże bagaże, bo aresztowano w Świerdłowsku jej całą rodzinę z córeczką śliczną Suzy, która była bardzo podziwiana zawsze w Białymstoku, chodząca z boną Szwajcarką. Oddano ją do sierocińca w Białymstoku. Dziewczynkę matka z siostrą wykupiły po to, żeby zginęła w Treblince²⁷. Kiedyśmy z Leną stanęły do transportu podbiegła do mnie bolszewiczka, młoda dziewczyna i wpychała mi do rąk metalowy kubeczek. Pytam się: „po co, ja tego nie potrzebuję”, „wezmij, bez etowo padochniesz”. Zdumiona patrzę, a Lena mówi: „Nela ona lepiej wie niż my, nich pani bierze jak daje”. Faktycznie.

²⁶ W okresie międzywojennym największą firmą tekstylną w Białymstoku była firma Sokół & Silberfenig. W 1941 r. do Australii przybył najpierw Abram Sokół (statkiem z Japonii), a po wojnie sponsorował ocalałych z rodu Silberfenigów.

²⁷ Obóz zagłady w Treblince.

Transport więzienny to był pociąg towarowy, raz na dzień się zatrzymywał i wnoszono ceberek drewniany z jedzeniem, zupą, tak zwana „pachlopka”. Jeżeli nie miałaś własnego kubka, toś zupy nie dostała. Czyli na potęgę trzeba było, żeby raz Lena wróciła, a drugi raz ja prędko, albo na odwertkę. Zupa, to była kasza, w rodzaju jaglanej kaszy ale nie jaglana, która rosła w Azji na dużych badyłach, to było coś innego zupełnie, taka jak jaglana, ale całkiem coś innego. Tak nas karmiono i wieziono nas z miesiąc.

W Orszy²⁸ (przypomniał mi się „Potop” Sienkiewicza) wypuszczono nas do łaźni. Było to bardzo przykre. W oddziale kobiecym chodził wstrętny stary dziad i podszcypywał nas, w oddziale męskim była wstrętna stara baba, która podszcypywała mężczyzn. Po takiej kąpeli w Orszy posadzono nas w śniegu, bo trzeba było czekać na transport, a jeniec nie ma prawa stać, tylko musi siedzieć. Tak dowieziono nas do Karabasu²⁹.

Jak mnie aresztowano miałam na sobie cienką letnią sukienkę i letni płaszczyk.

Rtm Wilhelm Wilczyński

Posadzono mnie w śniegu, a skutek był taki, że trzy dni byłam nieprzytomna. Lena, córka fabrykanta dbała o mnie cudownie. Na każdym postoju krzyczała: „lekarza, lekarza” ten dawał jej tabletkę dla mnie, w ten sposób po trzech dniach wróciła mi przytomność.

Kiedy przywieźli nas do Karabasu, wyładowali nas i kazali nam czekać na transport. Powieźli nas do tak zwanego „Żena Arka”, do centrali, gdzie miałyśmy odbywać swój wyrok. Ja nie miałam nic, Lena miała ciężki bagaż, pomagałam jej nieść. Przyjechaliśmy tam i tam była straszna niespodzianka – spotkałyśmy grupę Polaków, której nigdy nie wolno było powiedzieć swego nazwiska. Powiedzieli nam tylko: „my jesteśmy Polacy z majątków z Ukrainy, myśleliśmy, że wy nas uratujecie, a wy tutaj też trafiliście”. Najpierw pracowało się w ogrodzie. O ogrodnictwie nie miałam zielonego pojęcia. Sadziliśmy osiem metrów długie grządy. Tam dostałam malarię. Bardzo ciężko byłam chora. Po malarii nie nadawałam się już do pracy do ogrodu, posłali mnie na

²⁸ Orsza, miasto we wschodniej części Białorusi w obwodzie witebskim, przy ujściu rzeki Orsycy do Dniepru. Wzmiankowana po raz pierwszy w latopisach ruskich w 1066 r. Od połowy XIII w. należała do książąt litewskich. W 1514 r. wojska litewsko-polskie pod dowództwem hetmana K. Ostrogskiego pokonały armię moskiewską. Ponownie w 1564 r. M. Radziwiłł Rudy pokonał tam wojska moskiewskie. W 1566 r. ustanowiono w Orszy sejmik powiatowy poprzedzający obrady litewskiej Konwokacji (namiastka litewskiego sejmu). Orsza była lokowana w 1620 r. na prawie magdeburskim. W 1772 po pierwszym rozbiore Polski została przyłączona do Rosji. W czasie II wojny światowej wojska sowieckie po raz pierwszy użyły katuszy w walkach z Niemcami pod Orszą.

²⁹ Karabas, miejscowość w Kazachstanie, położona pomiędzy Uralskiem a Aktjubińskiem.

suchą pracę, to znaczy do cegielni. Miałam wyrobić 360 cegieł dziennie. Naturalnie cegieł tyle nie wyrobiłam, znowu byłam tak zwany „abchaszczyk”, czyli odmówiłam wypełnienia normy. Posłali mnie do lepszej pracy, ale ohydnej, gdzie bosymi nogami trzeba było miesić glinę, piasek i nawóz. To był cud dla nas wszystkich, bo siedząc na dachu, w maslarni, posłyszałam „poslednije nowosci” „Wsie Poliaki po dagawarowos z Londona i z Maskwoj idut w polskoju armiu” Skoczyłam z dachu : „ja wolna, ja więcej nie pracuję”. Zbuntowałam cały obóz. Wszystkie Polki przyszyliśmy, położyliśmy się na pryczach, powiedziałyśmy: „my wolne, my więcej do roboty nie idziemy”. Dałyśmy znać chłopcom do obozu męskiego. Jeden z nich powiedział: „zakładam głódówkę, nic nie jem tylko piję wodę”. Po trzech dniach pompowano mu żołądek, był pusty.

Nie mieli rady, po tygodniu pierwsza grupa poszła na wolność. Po drugim tygodniu druga grupa poszła na wolność. Ja za karę poszłam w ostatniej.

W Karabasie, w punkcie naszym centralnym, posłyszałam, że ktoś pyta: „Czy jest ktoś z Białegostoku?” Powiedziałam: „ja”. „Tu Silberfenig szuka żony!”. Ja mówię: „panie, ratuj pan żonę”. Na dochodzeniu śledczy napisał: „bezpoddannaja”. Tak przyjechała z Mińska, z takim dopiskiem do swojego aresztowanego zeznania, że nie jest Polką. Wypuścić jej nie chcieli. Pan Silberfenig siedział trzy tygodnie, dopóki ją stamtąd zwolniono. Po wojnie, w 1952 roku, kiedy przyjechałam do Melbourne, spotkałam państwa Silberfenigów z całą rodziną w Melbourne, z wyjątkiem maleńkiej dziewczynki, która zginęła z babką i z ciotką w Treblince.

Wcześniej, jadąc z Karabasu zatrzymali nas i czekaliśmy na drugi transport. Jednak wśród tych Sowietek też byli ludzie. Przechodziła kobieta, biednie ubrana, z dwoma wiadrami

Tadeusz Roman

wiszącymi na tzw. koromyśle, czyli na kawałku drzewa na ramionach i udawała, że coś poprawia te wiadra. Dyżurny, „strielok” tak zwany, warknął na nią, ona mu odpowiedziała „trzypiętrowym słówkiem”, w międzyczasie do nas szepnęła: „zostawiam kartki i ołówki, napiszcie, wracając zabiorę je”. Nie pisałyśmy wiele, podałyśmy tylko adres, gdzie jesteśmy i kto z nas jest. Była to pierwsza wiadomość jaką moja rodzina, mój mąż i jej rodzina, będąca w Białymstoku, jaką dostali, że my żyjemy.

Wracając z tą wodą ona znowu stanęła i udając, że poprawia te ciężkie wiadra te kartki zabrała i uczciwie wysłała. Wśród nich też byli ludzie.

Była to pierwsza wiadomość do Białegostoku, że żyję. 17 stycznia 40 roku wysłałam za mąż za Tadeusza Romana. Mój mąż nie wiedział, że jestem aresztowana pod nazwiskiem panięńskim. Wszystkie paczki i przesyłki pieniężne, które przysyłał na swoje nazwisko i moje nowe jako mężatki ginęły. Nie dostałam nigdy nic. Dopiero po tej kartce, od tej prostej dziewczyny, przyszła pierwsza paczka do obozu w „Zena Arka”. Kiedy gotowałyśmy zupę i przyszła kontrola, bo ktoś doniósł, że Polki mają kradzioną rzecz. „Pokaż eto sało”. Wtedy

pokazałam, to była paprykowana słonina. „Daj eto”. Ja mówię: „padochniesz a nie uwidzisz, a sała nie pałuczysz”. I słoniny nie dałam.

W czasie pracy w „Zena Arka” spotykało się różnych ludzi, spotkałam dwie, które były unikalne. Jedna z nich to była córka słynnego narkoma³⁰ NKWD. Kiedy sprawę Jagody³¹, narkoma NKWD w Moskwie sądził narkom Żarnowiecki, to (skazane na ile lat, myśmy nie wiedzieli, tylko słyszeliśmy, że taka rozprawa na całą Rosję była słynna) córka Żarnowieckiego, śliczna dziewczyna, młoda, chodziła razem z córką Stalina Swietlaną, na Kremlu. Było ich 12 dziewczynek wybranych, uprzywilejowanych. Kiedy spotkałam tę dziewczynkę, nie chciało się mi wierzyć, że to jest ta sama. Pytam się jej: „co ty tu robisz?”. Odpowiedziała krótko: „Po tym kiedy mój ojciec osądził narkoma Jagodę, aresztowali jego i naszą całą rodzinę. Jestem skazana jako nieletnia dziewczynka na 20 lat więzienia”. To pytam jej: „co będzie?”. „A no muszę w mamki pójść, żeby się ratować” (czyli mieć nielegalne dziecko, bo takie kobiety ciężarne trochę lepiej traktowano w obozie, niż normalne, zwyczajne dziewczęta).

Spotkałam też bardzo ciekawą, inną śmieszłą dziewczynę, śliczną artystkę filmową z Moskwy. Posłano nas do sadzenia kartofli. Dano pług zaprzężony w dwa woły. Staszka z Brześcia miała poganiać te woły, a myśmy miały z tyłu sadzić te kartofle. Biedna Staszka nie miała pojęcia o tym, jak się z wołami obchodzić. „Hetta-wiśta, hetta-wiśta”, a woły stoją. Woły zaprzężone były w jarzmie, to znaczy tylko za łby, w drewnianych takich uchwytach. Woły „hetta-wiśta” nie rozumiały, stanęły pyskami do siebie, ogony na zewnątrz i stoją. My też stoimy zadowolone, że nie musimy nic robić. Wreszcie podeszła do nas śliczna dziewczyna, artystka filmowa z Moskwy, otworzyła buzię i warknęła na woły „trzypiętrowym słówkiem”, tak straszonym, że myśmy oniemiały. Biedna Franka spod Brześcia przeżegnała się i mówi: „A by mnie matula zbili, żebym ja jedno słówko takie powiedziała”. Woły w jarzmie ruszyły naprzód, zrozumiały, że się do nich mówi, a piękna artystka filmowa wzięła się pod boki i powiedziała: „Wot tak z nimi postupać dażna”. Takie było nasze szkolenie. Ale myśmy nigdy się nie nauczyły tego potwornego języka przekleństw, „wiązanek” tych, które one rzucały ze swadą, i które zwierzęta rozumiały ale my nie.

Kiedy myśmy były w łagierach, na ogrodzie mieszkaliśmy w tak zwanych „ziemlankach”. Każda ziemlanka miała swoją dyżurną, starszą kobietę rosyjską, tak zwana „nuczna”, która w nocy musiała chodzić i pilnować, żeby nas „szarmanki” tzn. wyrzutki społeczeństwa sowieckiego nie pomordowały. Ona często nam robiła uprzejmość, jak się jej dało kawałek słoniny, czy coś innego, cośmy ukradły (bo kartofle cośmy sadziły w dzień, w nocy śmy ukradły często). Ona gotowała zupy, miała to szczęście, że mogła zjeść sama i myśmy jadły.

³⁰ Narkom, skrót od narodnyj komisar – komisarz ludowy.

³¹ Jagoda Gienrich Grigoriewicz, właściwie Herszel Jehuda (1891–1938), sowiecki działacz komunistyczny. Od 1907 r. w Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji. Uczestniczył w rewolucji lutowej i październikowej 1917 r. Od 1921 r. członek kolegium (prezydium) Czeka. W 1924 r. pierwszy zastępca szefa OGPU Wiaczesława Mienżyńskiego. Uważany jest za głównego architekta i organizatora systemu łagrowego (GUŁAG). Osobiście kierował budową kanału łączącego Morze Białe z Morzem Bałtyckim. W 1934 r. przejął kierownictwo nad OGPU, przekształconego później w NKWD. Rozpoczął wielką czystkę po zabójstwie Siergieja Kirowa, w ramach której w 1936 r. aresztował Lwa Kamieniewa i Grigorija Zinowjewa (swego czasu zwolenników Lwa Trockiego), a następnie doprowadził do ich pokazowego procesu. W wyniku konfliktu ze Stalinem (trwającego od 1933 r.) został zwolniony z szefostwa NKWD i mianowany Ludowym Komisarzem Poczty i Telegrafów. We kwietniu 1937 r. aresztowano go i oskarżono o spiskowanie, szpiegostwo i zdradę. W tzw. *procesie dwudziestu jeden* skazano go na karę śmierci i rozstrzelano w marcu 1938 r. Jego żona została zesłana do łagru z wyrokiem 8 lat, natomiast 8-letni syn - Garik, pozbawiony opieki zginął.

Kiedyś pamiętam, obudziliśmy się rano, a jedna z tych sowietek mówi, że taki miała dobry sen, taka dobra zupa jej się śniła, a to był zapach zupy, którą myśmy jadły. Jej nie przyszło do głowy, że ktoś może gotować zupę na słoninie. Przyszła inspekcja i taki bolszewik zobaczył u mnie tą słoninę paprykowaną przez męża, w paczce przysłaną i mówi „dawaj sało”. A ja: „od urodzenia takiej słoniny ni widziałeś, zdechniesz i nie zobaczysz, a ja ci nie dam mojej słoniny”. Wściekle sklął mnie, a słoniny nie dałam.

„Szkółka” łączności. NB druga z prawej. Rehwoth 1943.

Mieszkanie to były baraki podzielone na „politycznyje” i na tzw. „szałman”, to były wyzute spod prawa. W szałmanie to były różne bardzo ciemne „miss” z pochodzenia i specjalności. Zamordować kogoś to była dla nich zwyczajna, normalna rzecz. A „polityczne” siedziały w innym baraku. Były dwie dyżurne. Całą noc one nie spały tylko, chodziły i pilnowały drzwi, żeby one się nie wkradły do nas. W takim baraku było kilkadziesiąt dziewcząt. To były długie baraki i tam były przeważnie skazane na minimum 20 lat. Wtedy spotkałam się właśnie z tymi kobietami, które były skazane w sądzie Jagody. Przyjechały tam kobiety z wyższym wykształceniem sowieckim, wyrzucili je na stepie i powiedzieli: „Fachowców macie różnych, budujcie prędko bo zima wcześniej, a zimą 70 stopni mrozu”. Często się zdarzało, że wołami się woziło kolosalne zbiorniki kapusty, którą oni przygotowywali w ogrodzie i różnych innych jarzyn, i to do centrali się dowoziło. Kiedy transport taki z wołami poszedł, a przyszedł „burian”, czyli śnieżna burza, zasypało nieraz śniegiem i dopiero na wiosnę znaleźli wszystkich nieżywych, zjedzonych przez sępy i lisy. Bałyśmy się śmiertelnie tej zimy. Bogu dzięki zwolniono nas od sierpnia do połowy września. To nas uratowało. Był wielki płacz, kiedy myśmy szły na wolność.

To był 1941 rok, 1940-41, w różnym czasie wypuszczano wtedy. Część nas, która jechała na południe, (trafiła do Buzułuku³², przede wszystkim. Buzułuk był wypełniony) chorowała epidemicznie na tyfus i na dezynterię. Ja już nie miałam szczęścia za karę w ostatnim transporcie wypuszczona trafiłam na południe, na Samarkandę do Uzbekistanu.

W Uzbekistanie była założona 5. Dywizja³³ pułkownika, później generała Sulika, która była na froncie włoskim i generała Tokarzewskiego 6. Dywizja³⁴ w Kremine³⁵ i w Guzarze³⁶. Tam wymarło strasznie dużo ludzi. Guzar ma największy cmentarz - 50 tysięcy³⁷. Sybiracy białostoccy postawili tam wielki pomnik tym umarłym na tyfus (mój ojciec też chorował na tyfus, wyszedł, ale urazy miał zawsze po tym tyfusie strasznym).

Życie było bardzo ciężkie. Najpierw posłali mnie do Kaganu³⁸, do Osz³⁹ – Fergańska Dolina u podnóża Pamiru. Tam omalże nie umarłyśmy z głodu. Dzięki tylko oficerowi, majorowi, który przyjechał robić zapisy do artylerii, dostałyśmy bilet powrotny do Kaganu. I przez Osz do Kaganu przejechałyśmy do huzarów się dostać. Nie chciano nas wpuścić do huzarów, dlatego, że tam była straszna epidemia.

Jak wyglądałam? Jeść nie miałam co, sprzedać nie miałam co. Trzeba ukraść tak zwanej „makuch”, to czym się karmiło krowy, żeby nie umrzeć z głodu. Dostałyśmy tam skurczu żołądka. Pamiętam w Kaganie spotkał mnie ksiądz i pyta się: „Dziecko, a ty dokąd jedziesz?” Lustra nie miałam nie wiedziałam jak wyglądam. Zapytałam się jego: „Jak to, dziecko, przecież ja mam 28 lat i jestem mężatką?”. Pokiwał staruszek głową, zrobił krzyżyk na czole i powiada:

³² Buzułuk, osada założona została w 1736 jako twierdza i strażnica graniczna Rosji. Prawa miejskie otrzymał w 1781 r. W latach 1941 - 1942 mieściła się tam siedziba dowództwa i sztabu formującej się Armii Polskiej w ZSRR pod dowództwem gen. Władysława Andersa.

³³ 5 DP została założona w Tatiszczewie. Jej kolejnymi dowódcami byli: gen. bryg. Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1941-1942), gen. bryg. Bronisław Rakowski (1942), gen. bryg. Zygmunt Bohusz-Szyszek (1942-1943), gen. bryg. Nikodem Sulik (1943-1946).

³⁴ Formowanie 6 DP rozpoczęto w 1941 r. w Tockoje pod dowództwem gen. Karaszewicz Tokarzewskiego.

³⁵ Kermine (od 1958 r. Nawoi) - miasto w Uzbekistanie, stolica wilajetu nawojkiego, w dolinie Zerawszanu, ok. 150 km na zachód od Samarakandy. W rejonie miasta w 1942 r. formowano 7 Dywizję Piechoty Armii Polskiej w ZSRR, której kolejnymi dowódcami byli gen. Zygmunt Szyszko-Bohusz i płk Leopold Okulicki.

³⁶ Guzar miasto w Uzbekistanie w regionie Kaszkadaria. W 1943 r. mieścił się tam Ośrodek Organizacyjny Armii Polskiej w ZSRR, Ośrodek Zapasowy Pomocniczej Służby Kobiet, szpital polowy i główny obóz kwarantanny tyfusowej. Formowano tam również 21. Pułk Piechoty Dzieci Warszawy pod dowództwem ppłk. Kazimierza Kierkowskiego i 19. Pułk Piechoty Odsieczy Lwowa pod dowództwem ppłk. dr. Tadeusza Felsztyna.

³⁷ Cmentarz w Guzar jest największy spośród 11 odnowionych nekropolii w Uzbekistanie i 2 w Kazachstanie. Spoczywa tam około 700 żołnierzy polskich i osób cywilnych. Na cmentarzu w Guzar zostały pochowane również dzieci zmarłe na dyzenterię, tyfus i inne choroby lub z wycieńczenia w sierocińcu zorganizowanym dla nich w Karkin Batasz (po uzbecku: Dolina Śmierci) około 12 km od Guzar. W czasie organizacji i pobytu Armii Polskiej w ZSRR z powodu choroby zmarło ogółem 3 212 osób wojskowych w tym: 2 882 żołnierzy, 123 junaczki, 160 junaków, 42 ochotniczki PSK oraz 5 sióstr PCK. Zestawienie to nie obejmuje osób cywilnych, które przebywały w rejonach formowania polskich jednostek wojskowych. Poza Guzarem cmentarze polskie znajdują się w Kermine, Kenimech, Szachrisabz, Kitab, Czokpak, Dżałał-Abad, Krasnowodzk, Wrewska, Aszchabad, Jangi-Jul, Tockie.

³⁸ Kagan, miasto w Uzbekistanie, w prowincji (regionie) bucharskim, położone na południowy-wschód od Buchary, ważny węzeł kolejowy.

³⁹ Osz, drugie co do wielkości miasto Kirgizji, położone w dolinie rzeki Akbura (dorzecze Syr-darii) w Kotlinie Fergańskiej.

„Idź, dziecko, może ci uwierzą, ale zanotuj, że tędy przejeżdżałaś”. Meldując się na tym punkcie, (jakiś wojskowy siedział w okienku) podaję dwie koleżanki, które jechały ze mną (major Ostrowski dał nam bilet do huzarów i woreczek z sucharami – to było wszystko cośmy mogły mieć). Ja dyktuję swoje nazwisko. „Gdzie ta pani?” - pyta się służbowy wojskowy. Ja mówię: „to ja”. „Tatuś panią szuka” (ojciec, który wcześniej wyszedł z więzienia). A on mi mówi: „Pani tatuś pojechał do Buchary, a jest w Guzarze.

Dowództwo WSK (Palestyna 1942). Nela Boratyn (wówczas jeszcze Roman) w trzecia z prawej w drugim rzędzie. Fot. Z. Kluger (The Orient Press Photo Co.)

Nie chciano nas wpuścić na pociąg, nie wiedziałyśmy dlaczego. A w Guzarze była straszna epidemia tyfusowa. Kiedy przyjechała Francuzka, żona szefa sztabu Felsztyna⁴⁰, inżyniera wykładowcy z Politechniki Warszawskiej, to ją oczywiście puścili. Jak ją puścili to my za nią biegiem. I tak żeśmy się wydostały. Idąc w Guzarze na ulicy spotkałam ojca. Ojciec stał oniemiały, rozplakał się, zabrał nas do kasyna, kazał nam dać obiad. Zjadłyśmy kilka łyżek zupy i dalej jeść nie mogłyśmy. Miałyśmy skurcz żołądka, żołądek nie przyjmował jedzenia. Ojciec zaprowadził nas do komendantki Przystosobienia Wojskowego Kobiet. Komendantką była wtedy sprzed wojny legionistka, pani Przedzajko (Iwowianka). Rzuciła mi kilka pytań. „To jesteście

⁴⁰ Felsztyn Tadeusz (1894-1963), dr nauk technicznych, pułkownik WP, matematyk, fizyk. Komendant Centralnej Szkoły Strzeleckiej w Toruniu (1924), pracownik Instytutu Technologii Uzbrojenia w Warszawie. Wynalazca m.in. amunicji do karabinów przeciwpancernych wz. 35. Szef sztabu Ośrodka Zapasowego Armii w Toczoje (1941). Dowódca 19. Pułku Piechoty Odsieczy Lwowa formowanego w Guzarze. Autor m.in. *Dzieje 2 Korpusu*, Rzym 1946; *Druga strona Kozielska*, Londyn 1958.

przeszkolona?” „Tak jest pani Komendantko”, „No to będziecie szefem obozu”. Tak zostałam szefem obozu, gdzie były trzy kompanie, jedna umundurowanych, dwie w cywilnym. Zaprowadzono nas do namiotów, gdzie mokrą glebę uzbeką pod matą (nie było żadnych sienników, tylko maty) musiałyśmy własnym ciałem wysuszyć. Dostałam, pamiętam, spódniczkę-szorty, które miały się zapinać na boju. Tył zapinał się z przodu, a przód z tyłu – byłam tak chuda, skóra i kości. Tak wylądowałam w wojsku, w Guzarze.

Pamiętam hecę, jak pierwszej niedzieli – to co wspomina Beata Obertyńska⁴¹, słynna pisarka nasza ze Lwowa, która była właśnie w tym obozie i była zaprzyjaźniona, bo знаła panią

Nela Roman (1942)

Przedajko ze Lwowa sprzed wojny, ona wspomina tą pierwszą mszę polową. - Na dziedzińcu w Guzarze, w miasteczku przyprowadziłam zespół z wielkim fasonem. Tatuś już zostawił pieniądze, to kupiłam prędko pantofle eleganckie, półbuciki na miarę, z kawałka namiotu miałam zrobioną pelerynę i miałam furażerkę na głowie. Przyprowadziłam batalion trzy kompanie, pierwsza była umundurowana, dwie były po cywilnemu. Tam była Beata Obertyńska, pisarka, która z więzień i z różnych niesamowitych przeżyć trafiła wreszcie do wojska, bo nasza łączniczka Bańkowska ją przywiozła z jakiegoś „posiołka”. Pamiętam jak stałam na modlitwie, na pierwszej mszy polowej i słyszałam za moimi plecami złośliwego jakiegoś „szczeniaka”, oficera: „No zobaczymy jak ona poda komendę na batalion?”. Popatrzyłam i pomyślałam sobie: „Ty szczeniaku, ja pierwiej wiedziałam, jak się podaje komendę niż ty”. Podałam prawidłową komendę „Na batalion!”. Komendantki wystąpiły przed kompanie, jedna po drugiej podawała komendę: „Na kompanię!” I tak odprowadziłam batalion mój do Guzaru. Parę kilometrów za miasteczkiem, gdzieś tam siedziały w obozie. Chorowało nas masę, umierało bardzo dużo.

Pewnego dnia przysłano nam ciężarówki, zapakowali nas i przewieźli do Krasnowodzka⁴², stamtąd na statek do Pahlevi⁴³. To już była Persja. Jak nas ogłupiono przez ten

⁴¹ Beata Obertyńska ps. *Marta Rudzka* (1898-1980), poetka i pisarka polska. Debiutowała swoimi wierszami na łamach *Słowa Polskiego* w 1924 r. Studiowała w Państwowym Instytucie Sztuki Teatralnej. Występowała na scenach teatrów lwowskich (1933-37). W czasie okupacji sowieckiej Lwowa została aresztowana przez NKWD w lipcu 1940 r. Była więziona we lwowskich *Brygidkach*, a następnie w więzieniach w Kijowie, Odessie, Charkowie i Starobielsku. W dalszej kolejności została zesłana do łagru Loch-Workuta. W 1941 r. wstąpiła do Armii Polskiej w ZSRR, z którą się ewakuowała na Środkowy Wschód. Służyła w Pomocniczej Służbie Kobiet (Iran, Palestyna, Egipt i Włochy). Po wojnie osiedliła się w Londynie. Opublikowała m.in. *Gitara i tamci* (1926), *Wspomnienia* (wspólnie ze wspomnieniami matki Maryli Wolskiej, *Quodlibet*, 1974), *W domu niewoli* (Rzym 1946, pod pseudonimem M. Rudzka), *Skarb Eulenburga* (tom 1-2, Londyn 1987-1988).

⁴² Krasnowozk (od 1994 r. Türkmenbaşy), miasto portowe nad Zatoką Krasnowodzka (Morze Kaspijskie) położone w zachodnim Turkmenistanie (wilajet bałkański). Założone w 1717 r. przez kniazia Aleksandra Bekowicz Czerkaskiego jako stacja wojskowa. Wkrótce potem zlikwidowana. Dopiero w 1869 r.

czas w Rosji – kiedyśmy w Pahlevi widziały w sklepie dużo jajek, mówimy: „To chyba drewniane jajka, nie może być, żeby tyle jajek było zwykłych.” Ale Persowie okazali się bardzo wyrozumiali, gotowali jajka na twardo i te nędznym, wygłodzonym dziewczętom do ciężarówek wsypywali kosze z jajkami ugotowanymi, żeby nas nakarmić. Widać byli przerażeni widząc to co dostali.

W Krasnowodzk jeszcze przed wyjazdem stało dwóch służbowych. Odebrali od nas wszystkie dokumenty sowieckie jakie miałyśmy, tak zwane „udostowielenija”. Odebrali od nas na drugi koc wszystkie pieniądze.

Przyjechałyśmy 1 kwietnia do Teheranu, nie mając nic, ani pieniędzy, ani żywności. Ulokowano nas w obozie numer 1. I tu było wielkie zdziwienie. To był okres kiedy był szach⁴⁴ perski, który starał się wprowadzić w Persji kulturę. On był podobno z Kozaków rosyjskich i dlatego był inny niż wszyscy. Persjanki bogate przysyłały nam długie limuzyny, wpakowywało się w taką limuzynę tyle ile mogło wejść dziewcząt, taka bogata Persjanka zamawiała kilka stolików, na nich stały ciasta i była kawa, i tak nas chciały dokarmiać. Okazały się bardzo sympatyczne, przysłały nawet dwa worki butów. Ale co się okazało, buty miały bardzo wysokie obcasy i były numer 2 i numer 3, a nam nawet numer 5 były za małe. To chodziłyśmy w tak zwanych „czuniach”, w sowietach, czyli w gumowych łapciach, sznurkiem przywiązanych przez

---

odbudowano ją i nazwano Krasnowodzk (tłumaczenie miejscowej nazwy Kyzyl-Su – czerwona woda). Prawa miejskie otrzymał w 1896 r. W czasie II wojny światowej istniała tam baza ewakuacyjna Armii Polskiej w ZSRR, na której czele stał ppłk Zygmunt Berling (później odmówił dołączenia do oddziałów gen. Andera i podjął od tego czasu otwartą współpracę z władzami sowieckimi, fakt ten został uznany przez sąd Rzeczypospolitej Polskiej za złamanie przysięgi i dezercję). Od 24 marca do 4 kwietnia 1942 r. przez Krasnowodzk ewakuowano do Iranu (Persji) ponad 33000 żołnierzy oraz ok. 11000 osób cywilnych, w tym 3000 dzieci. Druga ewakuacja miała miejsce od 5 do 25 sierpnia 1942 r.. Razem w obu fazach ewakuowano do Persji (Iranu) 116 543 ludzi, w tym 78 631 żołnierzy.

⁴³ Pahlevi (obecnie Bandar-e Anzali, a do rewolucji w 1978 r. Bandar-e Pahlavi) miasto w północnym Iranie, założone w XVI w. za czasów dynastii Safawidów. W 1805 r. został zrównane z ziemią przez Rosjan, a na jego miejscu wybudowano nowe miasto portowe Enzeli. W 1942 r. do miasta przybyli ewakuowani z ZSRR żołnierze polscy pod dowództwem gen. Władysława Andersa i ludność cywilna. Na miejscowym cmentarzu ormiańskim znajdują się groby 689 osób z pośród ewakuowanych, które zmarły z powodu chorób bądź wycieńczenia.

⁴⁴ Mohammad Reza Pahlavi (1918–1980), szachinszach Iranu, syn Rezy Khana. Na tron wstąpił po abdykacji ojca 16 września 1941 r. Przyczyną abdykacji ojca była ogłoszona przez niego deklaracja neutralności Iranu. Wielka Brytania uznała odmowę zgody na stacjonowanie wojsk brytyjskich na terytorium Iranu za wyraz poparcia dla Niemiec. W obawie przed możliwością dostarczenia przez Iran ropy naftowej Niemcom, wojska brytyjskie zajęły południowy Iran, oddziały Armii Czerwonej opanowały jego północną część. Wspólna brytyjsko-sowiecka okupacja trwała do 1946 r. 4 września 1949 r. Mohammad Reza Pahlavi został ranny w wyniku strzałów oddanych do niego przez zamachowca na terenie Uniwersytetu Teherańskiego. Pełnię władzy uzyskał w 1953 r. po usunięciu premiera Mohammeda Mossadegha (przyczyną była m.in. ogłoszona przez niego nacjonalizacja Anglo-Irańskiej Kompanii Naftowej). Korzystając z dochodów z eksploatacji złóż ropy naftowej, rozpoczął proces modernizacji kraju. Przeprowadził tzw. białą rewolucję. Wprowadzono centralne planowanie inwestycji i położono główny nacisk na rozbudowę służby zdrowia i oświaty. W 1975 r. zrealizował reformę rolną, w ramach której zniesiono własność ziemską tradycyjnych elit feudalnych, a w konsekwencji uwłaszczono dawnych dzierżawców gruntów ornych. Prowadził politykę proamerykańską. Próbował przekształcić Iran w państwo cywilizacji zachodniej. Jego polityka spotkała się z opozycją radykalnego odłamu przywódców muzułmańskich z ajatollahem Ruhollahem al-Musawi al-Chomeinim na czele. W 1978 nie zdołał opanować kryzysu wewnętrznego, abdykował 11 lutego 1979 r. i opuścił Iran wraz z rodziną. Zmarł na emigracji w Kairze.

łydkę do kolana. Niemniej to była wielka uprzejmość od tych Persjanek, które nie zdawały sobie sprawy z kim mają do czynienia.

Takie były nasze początki wojskowe.

Dostałyśmy mundury zimowe w ten upał straszny. Bo to jechało, zatoneło zbombardowane na morzu. Z Anglii dla nas przysłano umundurowanie. Na pół umundurowane trafiłyśmy do Teheranu. Dopiero w Teheranie dostałyśmy trochę umundurowania właściwego. Zimowe wszystko przyszło z Anglii. Trudno było nas ubrać, dlatego, że nie miałyśmy spodniego ubrania. Na przykład dostawałyśmy mundur (trencz) i nie było koszuli pod spodem. Wtedy wiązałyśmy krawat bardzo szeroko, żeby zakryć gołe ciało. Tak było na początku.

Mjr Władysław Boratyn z malpką „Miki”

Dopiero przed wyjazdem do Palestyny na kurs unitarny, przysły zimowe angielskie mundury, gorące, straszne i tak nas wieźli. Wiozła nas firma UKCC zwariowanych, zanarkotyzowanych Persów, którzy po tych potwornych serpentynach i karkołomnych cienkich drogach wieźli nas jak szatany. Tak nas przywieźli do Habaniji.

W Anglii po zwolnieniu z wojska zamieszkałam z mężem u pana Racięskiego⁴⁵, który był dziennikarzem i znał dobrze angielski. Ja angielskiego nie znałam. Dostałam rozpaczliwy list z Tengeru⁴⁶, z obozu w Afryce, od mojej matki, że córka ich przyjaciół, Oleńka nie może przyjechać do Anglii, bo jej mąż gdzieś się zagubił po wyjściu z jenieckiego obozu w Niemczech i rodzice jej mają prawo wjazdu do Anglii, ale Oleńka nie. Oleńka musi jechać transportem do Polski. Wtedy przyszedł mi pomysł, że trzeba Oleńkę uratować, ale w jaki sposób? Królowna Elżbieta wówczas, córka króla Jerzego V była „drajwerką lory”, była w ABS. Bo kiedy na początku wojny Kanadyjczycy zwrócili się do królowej z prośbą, żeby ona z córkami ukryła się w Kanadzie, królowa, obecnie królowa matka [Elizabeth Angela Marguerite Bowes-Lyon (1900-

2002) królowa Wielkiej Brytanii, żona Jerzego VI, matka królowej Elżbiety II – red.], która nie żyje odpowiedziała krótko: „Król musi zostać w kraju, jako żona muszę zostać też a córki nie

⁴⁵ Zbigniew Racięski (1906-1997), dziennikarz, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego i Sorbony. Przed wybuchem II wojny światowej urzędnik w Ministerstwie Komunikacji. Uczestnik kampanii wrześniowej 1939 r., więzień NKWD w Mińsku (1940-41), korespondent wojenny Armii Polskiej w ZSRR, a później II Korpusu PSZ. Po wojnie m.in. dziennikarz Radia Wolna Europa, „Nowego Dziennika”. Prezes Polskiego Związku Dziennikarzy, sekretarz generalny International Federation of Free Journalists (Międzynarodowa Federacja Wolnych Dziennikarzy) w latach 1956-1984.

⁴⁶ Tengeru, wieś w regionie Arusha (Tanzania), w czasie II wojny światowej znajdował się tam parotysięczny obóz dla uchodźców wojennych, założony w 1942 r. na terenie poniemieckiej farmy. Obóz został rozwiązany w 1949 r. W 1952 r. Ministerstwo Rolnictwa rządu Tanganiki (obecnie Tanzania) utworzyło tam Rolniczą Stację Badawczą i Służbę Konserwacji Gleby. Istnieje tam polski cmentarz.

pojada beze mnie, a ja jechać nie mogę jako żona. Królowna wtedy Elżbieta, obecnie panująca nam królowa Elżbieta miała wtedy kilkanaście lat i była „drajwerką” w ABS. Ja o tym wiedziałam. Przyszedł mi chytry pomysł, aby może przez nią dostać dla Oleńki wjazd do Anglii?. Napisałam do moich rodziców, żeby Oleńka natychmiast napisała podanie do królowny Elżbiety, żeby ta jej pozwoliła przyjechać jako gość królowny do Anglii. Rodzice dali znać tym swoim przyjaciółom, Oleńka napisała list. Nikt nic nie mówił. Przysłała list lotniczy polecony do mnie. Ja poszłam z tym listem, po angielsku napisanym, a jakże, przez pana Racięskiego, na główną pocztę. Otwarty list pokazałam, przeczytali zdumieni, zaadresowany na Buckingham Palace do królowny Elżbiety. Popatrzeli, wysłałam list polecony, list poszedł. Po trzech tygodniach dostaję zawiadomienie (list przyszedł do Tangeru) przez wszystkie głośniki polskie podane: „Oleńka Kaczorek jako gość królowny Elżbiety jedzie do Anglii, pierwszym transportem”. Było wielkie zdumienie, jak to się stało, jakim cudem, przez kogo to załatwione. To był wielki sekret. Oleńka Kaczorek przyjechała z rodzicami do Anglii. Zaczęła pracować jako siostra pielęgniarka w różnych szpitalach. Oleńka żyje po dziś dzień, jest ze mną w kontakcie.

Kierownictwo obozu w Makindu. W środku siedzą rtm. Wilhelm Wilczyński i jego żona..

Jej ojciec zmarł. W jedną noc umarło 4 tysiące na tak zwaną „czarną mgłę”. „Czarna mgła” udusiła wszystkich, którzy mieli coś nienormalnego z przewodem. Była potworna mgła. Matka Oleńki zachorowała na raka. Przed śmiercią wyhaftowała serwetkę i powiedziała Oleńce: „wyślij to ode mnie Neli w podziękowaniu za uratowanie ciebie”. Serwetkę tę ofiarowałam tutaj w Melbourne na tabernakulum i na Boże Ciało, kiedy jest procesja do czterech ołtarzy, serwetka ta zawsze leży na tabernakulum na ołtarzu katyńskim w Essendonie, na zewnętrznym wojskowym ołtarzu, pod Monstrancją.

Nela Boratyn składa wieniec przed Shrine of Remembrance w Melbourne. Asystują jej kawalerowie orderu Virtuti Militari Bolesław Trzaskowski i Henryk Dutkiewicz.

Kiedy tatuś mój zachorował na tyfus, żona doktora Niedźwiałowskiego, która była naczelną siostrą w szpitalu w Guzarze pielęgnowała ojca. Ojciec spotkał się z matką i przyjechali dopiero w sierpniu do Teheranu. Tatuś był początkowo w Iraku, potem był wysłany do obozów afrykańskich. Był kierownikiem w obozie Makindu⁴⁷ w Afryce. Był to największy obóz-skład różnych materiałów zaopatrzeniowych na wszystkie obozy. Tam przyjechał po batalii i po zakończeniu wojny we Włoszech (do obozu tego) porucznik Brzostowski, z Włoch, który ożenił się potem z moją siostrą. Gdy mój szwagier i moja siostra zostali w Afryce. Początkowo on pracował jako kierownik pól orzeszków ziemnych. Potem przyjechali, kiedy było niebezpiecznie, przyjechali do Australii.

Moi rodzice zostali w Anglii. Kiedy ja chciałam, żeby przyjechali do Australii moja matka o tym słysząc nie chciała – tak daleko nie pojedzie.

Klimat angielski był dla mnie zabójczy. Po paru latach pobytu na pustyni, gdzie byłam w obozie, przyzwyczałam się do klimatu suchego, ciepłego i zdrowego. Angielski klimat wilgotny, mokry, zimny, nieprzyjemny wykańczał mnie. Doktor Niedźwierski wezwał mego męża i powiedział: „Daję żonie pana trzy lata życia, jeżeli tu zostanie, musicie natychmiast wyjechać”. Wyjechaliśmy ostatnim rzutem, który był dla wojskowych. Darmowy przejazd do Australii. Tak przyjechaliśmy w 1952 roku do Australii.

⁴⁷ Makindu, wieś położona w połowie drogi pomiędzy Mombasą a Nairobi (Kenii). W 1926 r. Sikhowie pracujący przy budowie linii kolejowej od wschodniego wybrzeża Kenii do Ugandy, zbudowali w Makindu dużą świątynię sikhijską. W czasie wojny znajdował się tam obóz przejściowy dla polskich uchodźców.

Helena Evert: „Jak to się stało, że Panią odkryli w konspiracji i aresztowali?”

Wanda Piłsudska i Nela Boratyn na „Polanie” w Healesville (Victoria).

Jeżeli chodzi o tę historię, - pan Leon Lipka szedł jako łącznik z Białegostoku do Warszawy. Niósł nasze adresy konspiracyjne. Kiedy go aresztowali, aresztowali nas wszystkich. Nie wiedzieliśmy jakim cudem oni się dowiedzieli i nie przyznawaliśmy się do tego. To było bardzo ciężkie. Więzienie w Mińsku było strasze. Nie wiedzieliśmy o tym, że w więzieniu głównym, w pałacu Chodkiewicza siedziało też dużo Polaków. Kiedy Niemcy zaczęli wchodzić na tereny rosyjskie, ja byłam wtedy w centralnej Azji. A z transportu dużego z pałacu Chodkiewicza pędzono etapami więźniów, żeby się nie dostali w ręce niemieckie, bo uważali, że to im będzie nie na rękę. W nocy grupy były rozstrzeliwane. Jeden z takich więźniów udał, że jest trafiony, w nocy wyczołgał się, uciekł do Białegostoku i tam dał znać. Ja jestem w stałym kontakcie z Sybirakami białostockimi.

Mój mąż [Tadueusz Roman – red.] został zaaresztowany przez Niemców i rozstrzelany. Jest pochowany 110 kilometrów od Białegostoku. Miał wtedy 33 lata. Dowiedziałam się o tym, kiedy byłam na pustyni w Afryce. Dostałam tajny list, że mój mąż nie żyje. Ale detali nie podano, o detalach dowiedziałam się dopiero po wojnie. Grób mego męża jest pod moją opieką za pośrednictwem moich dziewcząt. Nawiązałam kontakt z

dziewczętami w Białymstoku, które były pod moją komendą. Jedna z tych dziewcząt jest babcią kilkuletniego wnuka i przysłała mi zdjęcia muzealne z mojego pierwszego wykładu w mundurze, kiedy miałam lat 20. Uczylałam wtedy, co robić na wypadek wojny. Inna moja podkomendna jest prababką. Przed wojną mieszkaliśmy na tej samej ulicy. Kiedy mnie spotykała to robiła grzecznie „dyg” i mówiła: „Dzień dobry panno Nelu”.

Kto mnie jeszcze z tamtych czasów znał? Do harcerstwa nigdy nie należałam. Wnet dostaję zawiadomienie, że przyjeżdża harcmistrz Rzeczypospolitej Ryszard Kaczorowski⁴⁸. To

⁴⁸ Ryszard Kaczorowski (1919-), ostatni prezydent RP na uchodźstwie (19 lipca 1989- 22 grudnia 1990). Przed 1939 r. instruktor harcerski w Białymstoku. Organizator i komendant Szarych Szeregów okręgu białostockiego (1939-40). Aresztowany przez NKWD i skazany na karę śmierci, zamienioną na dziesięć lat łagrów (1940). Po zwolnieniu z zesłania na Kołymie wstąpił do Armii Polskiej w ZSRR (1941). Walczył w szeregach II Korpusu PSZ. Po wojnie na emigracji w Wielkiej Brytanii. Naczelnik Harcerzy (1955-1967), a następnie przewodniczący Związku Harcerstwa Polskiego na uchodźstwie (1967-1988). Członek Rady Narodowej RP. Minister do spraw krajowych (1986-89) w rządzie RP na uchodźstwie. Po nagłej śmierci Kazimierza Sabbata, objął stanowisko prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie. W 1990 roku przekazał insygnia prezydenckie II Rzeczypospolitej prezydentowi RP Lechowi Wałęsie.

---

było tutaj, już w Australii. Co mnie to obchodzi, przecież to harcmistrz tylko, a ja w harcerstwie nigdy nie byłam, byłam w PW. Zrobiono przyjęcie dla harcerzy. Poproszono mnie żebym przyszła pomagać. Kiedy tak noszę i podaję wszystko, jedna z tych komendantek harcerstwa mówi do mnie: „Nelu usiądź z nami na chwilę”. Przycupnęłam na ławeczce przy stoliku, naprzeciwko mnie siedział starszy pan, dosyć tęgi, patrzy się na mnie i odzywa się: „Pani Nela z Białegostoku?” Oniemiałam, mówię: „Tak, z Białegostoku”, „Pani mnie nie poznaje?”, ja mówię: „Nie”. Uśmiechnął się i mówi: „Pani mieszkała na ulicy Mazowieckiej 38?”. Ja mówię: „Tak, Boże doktor Sajkowska, moja lekarka przez całe gimnazjum”. A pan harcmistrz odzywa się: „To moja ciotka, która mnie wychowała”. Teraz harcerze siedzieli cicho, nie bardzo się to im podobało, bo pan harcmistrz, późniejszy prezydent Kaczorowski opowiedział im sporo historii o mnie, że mnie wszyscy w dzielnicy znali, bo zawsze chodziłam z ojcem w mundurze wojskowym. I powiedział: „Była pani dumą naszej dzielnicy ale pani na nas patrzeć nie chciała bo ciągle była zajęta wojskowością”. To byli chłopcy o wiele młodszy ode mnie, tylko kilkunastoletni, jeszcze chodzący do gimnazjum, a ja już byłam dorosła.

Dzięki ojcu wyrosłam na zdrową mocną kobietę, wysportowaną, twardą, ojciec był bardzo surowy, nie miał syna, chował mnie jak chłopca. Nie wolno mi się było garbić, prosto trzeba chodzić, trzeba jeść miód, ser i razowy chleb, bo to zdrowe i trzeba się gimnastykować bo to też zdrowe. Tak mnie wychowywał ojciec. Matka była strasznie staromodna i o bieganiu czy o grze w tenisa, co jest moim ulubionym sportem, pojęcia nie miała. Biegać nie umiała, w życiu nigdy nie biegała, a ja byłam sportsmenką.

W wojsku uczyłam dziewczęta biegu terenowego, skoków przez krzaki, w ten sposób się tłumaczyło jak nosić meldunki na wypadek, gdyby trzeba było, to co potem w AK było takie użyteczne i takie potrzebne. Udawać, że się jest nie tym, kim się właściwie było⁴⁹.

---

⁴⁹ Nagranie i niniejsze opracowanie przygotowano w ramach programu *Oral History Project* sponsorowanego przez State Government of Victoria.

Nota biograficzna

Nela (Nieoniła) Boratyn z domu Wilczyńska (primo voto Roman) urodziła się 15 sierpnia 1914 r. w Hajsynie. Ojciec Wilhelm Wilczyński był zawodowym wojskowym w armii rosyjskiej, a po 1918 r. w Wojsku Polskim. Pradziadek za udział w powstaniu 1863 roku został skazanym na zesłanie na Syberii. Później nie miał prawa powrotu do Królestwa Polskiego. Ojciec Neli Boratyn służył najpierw w 1 pułku strzelców konnych, a potem w 3 pułku strzelców konnych, który stacjonował w Białymstoku a następnie w Wołkowysku. Nela w szkole średniej należała do Przysposobienia Wojskowego Kobiet. Po skończeniu gimnazjum została wysłana na specjalne przeszkolenie pod Grodno. Potem w Spale Następnie przeszła kurs instruktorski przysposobienia wojskowego kobiet. Dodatkowe kwalifikacje zdobyła na kolejnych szkoleniach w Warszawie na Okopowej, w Kielcach na tak zwanym Słowiku. Po przeszkoleniu została w 1934 r. instruktorką Przysposobienia Wojskowego Kobiet. Rozpoczęła swoją służbę jako komendantka PWK na powiat Białystok z polecenia Dowództwa Okręgu Korpusu (DOK) nr 3 w Grodnie. Szkolenia prowadziła w Czarnej Wsi. Stamtąd po jakimś czasie DOK-3 Grodno przeniosło ją do Wołkowyska.

Z czasem płk. Szafranowski z Powiatowej Komendy Uzupelnień Białystok zażądał z DOK zwrócenia jej do Białegostoku. Objęła tam centralę międzymiastową i uczyła dziewczęta przysposobienia wojskowego i terenoznawstwa.

24 sierpnia 1939 roku otrzymała kartę mobilizacyjną. Jej ojciec mimo, że był na emeryturze został zmobilizowany dwa dni wcześniej i objął dowództwo taborów żywności Podlaskiej Brygady Kawalerii u generała Ludwika Kmicic-Skrzyńskiego.

Po zajęciu Białegostoku przez Niemców aktywnie włączyła się w organizację opieki nad jeńcami.

29 października 1939 roku wraz z Cecylią Jakubowską została zaprzysiężona w Służbie Zwycięstwu Polski. 17 stycznia 1940 roku wyszła za mąż za inż. Tadeusza Romana. W nocy z 26 na 27 kwietnia 1940 r. została aresztowana przez sowieckie władze bezpieczeństwa i po kilku

tygodniach przewieziona z więzienia białostockiego do więzienia NKWD w Mińsku. Przebywała tam 18-cie miesięcy. Skazano ją na 8 lat ciężkiej pracy w Azji Centralnej. Zwolniono ją dopiero

Prezes RSL Bruce Ruxton i Nela Boratyn (Melbourne)

po podpisaniu układu Sikorski-Majski. Starła się dostać do wojska, ale nie było to takie proste. Przez wiele tygodni tułała się po Uzbekistanie. Wreszcie w Guzarze przypadkowo na ulicy spotkała swojego ojca. Tam została przyjęta do Przynależności Wojskowej Kobiet.

Z czasem wraz z innymi oddziałami dowodzonymi przez gen. Władysława Andersa przez Krasnowodzk wyjechała do Persji.

1 kwietnia 1942 r. dotarła do Teheranu.

Dopiero w Teheranie Nela i jej podkomendne otrzymały właściwe umundurowanie. Stamtąd wyjechała na kurs unitarny do Palestyny.

Po przeszkoleniu wysłano ją z Palestyny do Egiptu na komendantkę zespołu kobiecego, który był w I Junackiej Szkole Mechanicznej.

„Byłam początkowo przerażona – powiedziała po latach - ja nigdy z chłopakami nie pracowałam. Jak ja mam do nich mówić, ani „ty”, ani „pan”, nazwisk oczywiście nie mogłam pamiętać, wpadłam na mądry pomysł i mówiłam do nich „synku”. Dopiero tutaj w Australii, gdzie mam pięciu tych chłopców (dzisiaj po 70-tce), jeden z nich mi powiedział (oni mnie nazywali Neluchna):

- Ty nie wiesz, czym dla nas wtedy chłopców sierot (większość z nich to byli sieroty, rosyjskie sieroty, bo rodzice zostali tam, oni poszli do junaków, gdzie przeszli wyszkolenie w warsztatach angielskich mechanicznych) było to ciepłe słowo: *synku*. Nikt do nas nie mówił tak serdecznie. Było tylko: *w tył zwrot i odmaszerować*. A tu raptem ciepłym słowem ktoś się odezwał”.

Nela zawsze stawiała w obronie chłopców.

Następnie przebywała w Afryce Północnej na pustyni. Tam też się dowiedziała, że jej mąż Tadeusz Roman został aresztowany przez Niemców i rozstrzelany. Pochowano go 110 kilometrów od Białegostoku. Miał wtedy 33 lata.

Po wojnie wyszła drugi raz za mąż za mjra Władysława Boratyna, który notabene był dowódcą wspomnianej szkoły junaków. Osiedlili się w Anglii. Po demobilizacji zamieszkali u dziennikarza Zbigniewa Racięskiego.

Ojciec Neli odszukał jej matkę i razem z nią w sierpniu 1942 r. wyjechał do Teheranu. Stamtąd skierowano ich do Iraku, a z czasem do obozu w Matindu w Afryce. Po wojnie dołączyli do Neli w Anglii. Ze względów zdrowotnych Nela zdecydowała się wyjechać wraz z mężem do Australii. Dotarli do Melbourne w 1952 r.

Nela Boratyn na dwa miesiące przed śmiercią w czasie obchodów ANZAC DAY

Z czasem sprowadziła z Afryki do Australii swoją siostrę ze szwagrem i siostrzeńcem. Rodzice pozostali w Anglii.

W Australii poza pracą zawodową Nela Boratyn poświęcała każdą wolną chwilę pracy społecznej, była aktywna nie tylko w środowisku kombatanckim i polonijnym, udzielała się przez długie lata jako ochotniczka w miejscowym szpitalu. Brała udział w licznych akcjach charytatywnych.

Zmarła 17 czerwca 2005 r. w Melbourne.

Spis treści

Lech Paszkowski, <i>Sir Paul Edmund Strzelecki Explorer and Scientist</i>	- 5
Zdzisław A. Derwiński, <i>Niemcy w polityce rządu RP w przededniu Konferencji Jaltańskiej (1945)</i>	- 31
Peter Paul Bajer, <i>Polish Nobility and Its Heraldry</i>	- 67
Andrzej Chąciński, „ <i>Współczesność</i> ” – pismo pokolenia „ <i>odwilży</i> ”	- 111
Nieoniła (Nela) Boratyn, <i>Fragmenty wspomnień</i>	- 143